

Works of Shankaracharya.

I.

THE

Geetabhashya

OR

Shankaracharya.

IN ORIGINAL SANSKRIT.

Edited by

Hari Raghunath Bhagwat, B A

Second Edition

1929.

ASHTEKAR & Co

POONA

Price

~~Paper~~

Printed by *Mr. L. B. Kolate*, at 300 Sadashiva Peth,
Poona City, at his '*Hansa*' Press, and

Published by *Mr. H. R. Bhargava*, at 674 Sadashiva Peth,
Poona City.

ॐ तत् सत् ।

श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः ।

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

श्रीसद्भगवद्गीताभाष्यम् ।

हरि रघुनाथ भागवत

इत्यनेन गार्भ्यगोत्रजचित्तयजननाखणेन

पुण्यपत्तनार्थेन सशोभितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

शास्त्रिवाहन शकाब्दा. १८५१

पुण्यपत्तने अष्टेकर कंपनी

इत्येतैः प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

आणी विद्याम संस्कृत प्रेसकाताय कर्णोद्दीयनी बंगाल

Works of Shree Shankaracharya.

In Original Sanskrit.

I.	Bhagavadgeeta with Bhashyam.	Rs.	2.
II.	Ten Principal Upanishads with Bhashyam.	Rs.	10.
III.	Brabmasutra with Bhashyam.	Rs.	4.
IV.	Minor Works.	Rs.	4.

Published by and obtainable from

Ashlekar & Co. Poona City. India.

PREFATORY NOTE

— — — — —

In the year 1911 I conceived the project of publishing a cheap and handy edition of the works of Shree Shankaracharya the great teacher of Hindu philosophy in general and Advaita philosophy in particular. In 1915 I set myself to work and began with the Geeta-bhashyam. For preparing a copy for the press, I consulted three editions — (1) The Vani Vilas edition, (2) The Ananda bhram edition and an old edition printed and published at Poona with Anandagiri's commentary and the commentary called Paramarthaprapa. Thus my editing was merely preparing a good copy for the press from these printed editions and the reader can see if I have done the work well. The first edition of this book saw light of day in 1916.

I traced the quotations referred to by Shree Shankara in this work and gave the references in their respective places using inverted commas. This is a feature which I hope the reader will appreciate.

I consider it a fortunate thing that all the volumes of the series have now been printed and published at least once. The present is the second edition of the Geeta bhashya. The Bhashya on the ten Upanishads also has been published twice.

Poona city, 8th December 1929

H R Bhagavat

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
 व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारतम् ॥
 अर्द्धतामृतवर्षिणी भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-
 मं व त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवात्तारिणीम् ॥१॥
 नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
 फुल्लारविंदायतपत्रनेत्र ॥
 येन त्वया भारततैलपूर्णः
 प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥२॥
 प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकमाणये ॥
 ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥३॥

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनदन ॥

पाथो वत्स सुधीमाक्ता दुग्ध गीतामृत महत् ॥४॥

वसुदेवसुत देव कसचाणूरमर्दनम् ॥

देवकीपरमानन्द कृष्ण वन्दे जगद्गुरुम् ॥५॥

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गाधारनीलोपला

शल्यग्राहयती कृपेण वहनी कणन वेलाजुला ॥

अश्वत्थामनिरुणघोरमजरा दुयाधनावतिनी

लोत्तीर्णा खलु पाडवे रणनदी कैवर्तक केशव ॥६॥

पाराशर्यवच सरोचनममल गीतार्थगण्डोत्कट

नानाख्यानकफेसर हरिकथासमोधनावोधितम् ॥

लोके सज्जनपट्टपदैरहरह पेपीयमान मुदा

भूयाद्भारतपकज कलिमलप्रध्वसि न श्रेयसे ॥७॥

मूक करोति वाचाल पगु लपयते गिरिम् ॥

यत्कृपा तमह वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥८॥

य ब्रह्मावरुणैर्द्रुद्रमरुत स्तुन्वन्ति दिव्यं त्वै

वन्दे सामपदमोपनिषदेर्गायन्ति य सामगा ॥

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति य योगिनो

यस्यात न विदु सुरासुरगणा देवाय तस्मै नम ॥९॥

इति ध्यानम् ।

गीता सुगीता कर्तव्या स्मिन्ये शास्त्रनिस्तै ।

या स्वय पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनि मृता ॥

अनुक्रमणिका ।

अध्यायः	श्लोकसंख्या	पृष्ठानि ।
१ अर्जुनविषादयोगः	४७ ...	१— ७
२ साख्ययोगः ...	७२ ...	८— ४०
३ कर्मयोगः ...	४३ ...	४१— ६०
४ ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः	४२ ...	६०— ८२
५ संन्यासयोगः ...	२९ ...	८२— ९७
६ ध्यानयोगः ...	४७ ...	९७— ११६
७ ज्ञानविज्ञानयोगः ...	३० ...	११६— १२६
८ ब्रह्माक्षरनिर्देशः ...	२८ ...	१२६— १३६
९ राजविद्याराजगुह्ययोगः	३४ ...	१३६— १४८
१० विभूतियोगः ...	४२ ...	१४८— १५९
११ विश्वरूपदर्शनम् ...	५५ ...	१५९— १८०
१२ भक्तियोगः ...	२० ...	१८०— १८८
१३ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगः ...	३४ ...	१८८— २१७
१४ गुणत्रयविभागयोगः	२७ ...	२१८— २२७
१५ पुरुषोत्तमयोगः ...	२० ...	२२८— २३७
१६ दैवमुरसंपद्विभागयोगः	२४ ..	२३८— २४६
१७ श्रद्धात्रयविभागयोगः	२८ ...	२४६— २५४
१८ मोक्षसंन्यासयोगः	७८ ...	२५५— ३००

श्लोकसंख्या ७००

❧ द्वितीयाध्यायात्ते 'साख्ययोगः' इत्यस्मिन्स्थाने 'गीताथेयज्ञ' इति केचिदाहुः । तथा तृतीयाध्यायं 'शननिश्चयर्जन' इति नाम्नाऽऽ ।

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

नारायणः परोऽव्यक्तादहमव्यक्तसंभनम् ।

अहस्यातस्त्वमे लोकाः समर्द्धापा च मेदिनी ॥

स भगवान्सृष्ट्वेद जगत्तस्य च स्थितिं चिरीर्षुः मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा
प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षण धर्मे ग्राह्यामास वेदोक्तम् । ततोऽन्याश्च सनत्सनद-
नादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षण धर्मे शानवैराग्यलक्षण ग्राह्यामास । द्विविधो हि
वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च जगतः स्थितिकारणम् ।
प्राणिना साक्षादभ्युदयनिश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वाग्निमिराश्रमिभिश्च
श्रेयोऽर्थिभिरनुग्रीयमानः । दीर्घेण कालेनानुश्रुता कामोद्भवाढोयमानविचेरवि-
शानहेतुकेनाधर्मेणाभिमूढमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपाल-
यिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भूमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं
देवक्या वसुदेवाददौ कृष्णः किल सभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः
स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्गर्णाश्रममेदानाम् ॥

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यदात्तिप्रलवीर्यतेजोभिः सदा सपञ्चस्त्रिगुणात्मिकां
वैणर्वीं स्वा माया मूलप्रवृत्तिं यशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानि जात इव च लोकानुग्रह कुर्वन्
लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्ष्ण वैदिक धर्मद्वयमर्जुनाय शोक-
मोहमहोदधौ निमग्नयोपदिदेश, गुणाधिर्है रक्षितोऽनुग्रीयमानश्च धर्मः प्रवृ-
गमिष्यतीति । स धर्म भगवता यथोपदिष्ट वेद्यासः सर्वशो भगवान्गीतात्मा
सप्तभिः श्लोकद्वैतरूपनिरनय ॥

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थग्रासग्रहमृतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थो-
विकरणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकि-
कैरुद्दामाणमुपलभ्याह विवेक्तोऽर्थनिर्धारणाय सशेषतो विवरणं करिष्यामि ॥

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संश्लेषतः प्रयोजनं परं निश्रेयसं सहे-
तुकस्य संसारस्यात्यंतोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्म-
ज्ञाननिष्ठारूपादुर्माद्भवति । तथेमेव गीतार्थं धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तं “स
हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मण पदमेदने” इत्यनुगीनासु [मभा. अश्व. १६.१२] ।
तत्रैव चोक्तम् “नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी”* [मभा. अश्व.
१९.७] । “य. स्यादेकासने लीनसूर्पा निचिदचितयन्”† [मभा. अश्व.
१९.१] । “ज्ञानं मन्यासलक्षणम्” [मभा. अश्व. ४३.२५] इति च ॥

इहापि चाते उत्तमजुनाय ‘सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज’ [गी.
१८.६६] इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णानाश्रमा-
श्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन् ईश्वरार्पणबुद्धयानुष्ठीय-
मानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसधिवर्जितः । शुद्धमनस्यस्य च
ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्रेयसहेतुत्वमपि
प्रतिपद्यते । तथा चैममेवार्थमभिसंधाय कर्ष्यात् ‘ब्रह्मण्याधाय कर्माणि’ [गी.
५.१०], ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वात्मशुद्धये’ [गी. ५.११] इति ॥

इमं द्विप्रकारं धर्मं निश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परं
ब्रह्माभिधेयमृतं विद्वेत्तोऽभिव्यज्यद्विदिष्टप्रयोजनसंवाभिधेयम् गीताशा-
स्त्रम् । यतस्तदर्थं विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिः अतस्तद्विवरणे यत्नः
क्रियते मया ॥

अत्र च पृतराष्ट्र उवाच धर्ममेव इत्यादि ।

* ‘नैव धर्मी न चाधर्मी पूर्वोपचितहा च यः’ इति, महाभारतपाठः ।

† यः स्यादेकान्तं व्यामीनसूर्पा निचिदचितयन् इति तथा च यः स्यादे-
कासने लीनसूर्पा निचिदचितयन् इति महाभारतपाठौ ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महर्षि चमूम् ॥

व्यूढा द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ॥

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च धीर्यवान् ॥

पुरुजित्कुन्तिभोजश्च दैव्यश्च नरपुंगवः ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च धीर्यवान् ॥

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥६॥

अस्मार्कं तु विशिष्टा ये तान्निरोध द्विजोत्तम ॥

नायका मम सैन्यस्य संश्रयं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिर्जयः ॥

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥८॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविनाः ॥

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धस्त्रारदाः ॥९॥

अपर्याप्तं तदस्मार्कं बलं भीष्माभिरुक्थिम् ॥

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिराश्रितम् ॥१०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमश्विनाः ॥

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्त सर्व एव हि ॥११॥
 तस्य सजनयन्हर्षं कुरुवृद्ध पितामह ॥
 सिंहाद वितघोञ्चै शर दध्मौ प्रतापमान् ॥१२॥
 तत शरान् मेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभयम् ॥१३॥
 तत श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति हयदने स्थिताः ॥
 माधव पाण्डवश्चैव दिव्यौ शरौ प्रदध्मन्तु ॥१४॥
 पाचजन्य हृषीकेशो देवदत्त धनञ्जय ॥
 पाण्डू दध्मौ महानख भीमकर्मा वृकोदर ॥१५॥
 अनतविजय राजा क्षुतीपुत्रो युधिष्ठिर ॥
 नकुल सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पको ॥१६॥
 काश्यप परमेज्वास शिरडो च महारथ ॥
 धृष्टगुप्तो निराटश्च सात्यकिश्चापराजित ॥१७॥
 द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वश युधिरीपते ॥
 सौमश्च महानाहु शरान्दध्मु पृथक् पृथक् ॥१८॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणा हृदयानि व्यदारयत् ॥
 नभश्च प्रविष्टो चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥
 अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् पिध्वन ॥
 प्रवृत्ते द्रुपदसपाते धनुरग्रम्य पाण्डव ॥२०॥
 हृषीकेश तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥

अर्जुन उवाच ।

सेनयोन्मयोर्मध्ये रथ स्थापय मेऽन्युत ॥२१॥
 यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवसिप्तान् ॥
 र्कमया सह योद्धव्यमस्मिन्नसमुग्रमे ॥२२॥
 योत्स्यमानानवेषेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥

धार्तराष्ट्रस्य दुर्वृद्धैर्युद्धे प्रियचिकीर्षिभिः ॥२३॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुढाक्लेन भारत ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्यापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महौक्षिताम् ॥

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुलानिनि ॥२५॥

तत्रापश्यस्त्रिंशत्तान्पार्थः पितृन्पितृमहान् ॥

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बभूवन्मथितान् ॥२७॥

कृपया परयाविष्टो विषोदग्निदमश्चवीत् ॥

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

गाण्डीयं र्ससते हस्ताच्चस्त्रैश्च परिदहते ॥

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीत्य च मे मनः ॥३०॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥

■ च श्रेयोऽनुपश्यामि हृत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा घनानि च ॥३३॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संपन्थिनस्तथा ॥३४॥

एताञ्च हन्तुमिच्छामि प्रतोऽपि मधुसूदन ॥
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥
 निश्चयं धार्तराष्ट्राघ्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥
 पापमेवाश्रयेदस्मान्दत्तैतानासतायेनः ॥३६॥
 तस्माद्गार्हा धये हन्तुं धार्तराष्ट्रान्शशंधवान् ॥
 स्वजनं हि कथं हत्वा मुखिनः स्याम माधव ॥३७॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ॥
 कुलभ्रयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥
 कथं न क्षेयमस्माभिः पापादस्माभिर्वर्तिगुम् ॥
 कुलभ्रयकृतं दोषं प्रपश्यद्विजनार्दन ॥३९॥
 कुलभ्रये प्रणश्यन्ति कुरुधर्माः सनातनाः ॥
 धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥
 अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ॥
 स्त्रीषु दुष्टासु वार्ज्येय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥
 संकरो नरकायैव कुलत्राणां कुलस्य च ॥
 पतन्ति पित्रो ह्येवं पुत्रपिंडोदकाक्रेयाः ॥४२॥
 दौषेरेतैः कुलव्रानां वर्णसंकरकारकः ॥
 उत्सृज्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च जाश्रताः ॥४३॥
 उत्सृज्यकुलधर्माणां मनुज्याणां जनार्दन ॥
 नरके नियतं चासौ भवतीत्यनुशुभम् ॥४४॥
 अहो दत्त महत्पापं कर्तुं वृषसिता वयम् ॥
 यद्राज्यमुत्तलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥
 धार्तराष्ट्रा रणे हयुस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

भैजय उवाच ।

एषमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ॥

विसृज्य मगरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां दशसाहस्र्या सहिताया वैष्णवसिक्त्या भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णानुलेपनम् ॥

पिपीदन्तमित्रं चाभ्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमित्रं विषमे समुपस्थितम् ॥

अनार्यजुष्टमश्वर्ग्यमक्रीर्तिरुत्तमर्जुन ॥२॥

हृदयं मा स्म गम पार्थ नैतत्त्रयुपपद्यते ॥

धुत्रं हृदयदीर्यैर्यं त्यक्त्योत्तिष्ठ परत्प ॥३॥

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावाश्च

भ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव

मुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

न चैतद्विद्वाः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥

निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानप' [गी.३.३] इति । तथा च योगसुखाभवा
कर्मयोगेण निष्ठा विभक्ता वक्ष्यति 'कर्मयोगेण योगिनाम्' [गी.३.३] इति ।
एव माय्यसुद्धिं योगसुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानरु-
मणोः कर्तव्याकर्तृत्वैरन्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोर्युगपदेकपुरुषाश्रयत्वात्सम्यक् पश्यता ।
यथैतद्विभागवच्चन मयैव दर्शितं ज्ञातरथाये ब्राह्मणे "एतमेव प्रजाजिनो
लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रयजन्ति" इति सर्वसर्ममन्यास विधाय तच्छेदेण
'किं प्रजसा करिष्यामो येषां नोऽयमात्माय लोके' [बृ.४.४.२२] इति । तत्रैव
च "प्राग्द्वारपरिप्रसारपुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकाल लोकाव्यसाधन
पुन द्विप्रसार च वित्त मानुर दैव च, तत्र मानुर वित्त कर्मरूप पितृलोक-
प्राप्तिमाधन वित्रां च दैव वित्त देयत्वेनप्राप्तिमाधन सोऽकर्मयत" इत्यवित्रा-
कामयत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । "तेभ्यो द्युत्थाय प्रय-
जन्ति" इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्वि-
भागवच्चनमनुपपन्न स्यादीदं श्रौतसर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवत् । ॥

न चाहुनस्य प्रश्न उपपद्ये भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' [गी.३.१]
इत्यादि । एकपुरुषानुष्ठेयत्वात्सम्यक् बुद्धिः कर्मणोर्भगवत्ता पूर्वमनुत्त कथमनुतो-
ऽश्रुत बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्य भगवत्प्राप्त्यारोपयेद्भूयैव 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते
मता बुद्धिः' [गी.३.१] इति ॥

किं च यदि बुद्धिः कर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादहुनस्यापि स
उक्त एवेति 'यच्छ्रेय एतयोरैव तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्' [गी.५.१] इति
कथमुभयोरुपदेतो मति अन्यतरविरय एव प्रश्नः स्यात् । न हि पित्तप्रशमना-
र्थिनो यैरेव मधुरं शीतं च भोक्तव्यमिन्द्रियदिष्टे तयोन्यतरविरयतप्रमग्नकारणं
ब्रूहीति प्रश्नः समर्पति ॥

अथाहुनस्य भगवदुक्तवचनार्थोच्यमानवधारणनिमित्तं प्रश्नः कथ्येत,
तथापि भगवत्ता प्रश्नानुरूप प्रतिवचनं दैव मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः
भ्यते । गीतावचनं तु भिन्नमिति सोऽथ त्यक्तः ।

किमर्थमित्यस्य भ्रान्तोसीति । न तु पुनः प्रतिवचनमनन्तरं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुनः प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ॥

नापि स्मार्तैर्नैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागप्रचनानि सर्वमुपपन्नम् । किञ्च धनियस्य बुद्ध स्याते कर्म स्वधर्म इति जानतः 'तर्हि कर्मणि घोरे मा नियोजयसि' [गी.१.१] इत्युपाख्योऽनुपपन्नः ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तैर्न वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्वर्गयितुं शक्यः । यस्य त्वत्त्वानाद्यागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यजेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य शानमुत्पन्नपरमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकाग्रहार्थं वृत्तपूर्वं यथा प्रवृत्तिं तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यद्यवृत्तिरूपं दृश्यते, न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् यथा भगवतो वासुदेवस्य धर्मधर्मचेष्टितं न शनेन समुच्चयते पुरुषार्थमिदमेव, तद्वत्तत्त्वाभिषध्यङ्गाराभासस्य तुल्यत्वाद्बुद्धिः । तत्प्रवृत्तिं नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽर्मितोऽनादिकर्मलक्षणधर्मानुष्ठानायाहितमैः काम्य एवाभिराग्रादौ प्रवृत्तस्य सामिद्वेते विनष्टेऽपि कामे तदेवाभिहीताग्रनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमभिहीत्यादि भजति । तथा च दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' [गी.५.७] 'न करोति न लिप्यते' [गी.१३.११] इति तत्र तत्र ॥

यच्च 'पूर्वं ईदं कृतम्' [गी.४.१५] 'कर्मणैव हि नसिद्धिमास्थिता जनकादयः' [गी.३.२०] इति, तत्तु प्रविभज्य विवेक्यम् । तत्कथम् । यदि तत्तत् पूर्वं जनकादयः तत्प्रविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणि स्युः ते लोकसंप्रहार्ये 'गुणा गुणेषु वर्तन्त' [गी.१.२८] इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिता । कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव ससिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्यर्थः । अथ न ते तत्प्रविदः, ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन ससिद्धिं सन्वद्भिराज्ञानोत्पत्तिलक्षणा वा ससिद्धिमास्थिता जन-

कादय इति व्याख्येयम् । एतमेवायं वक्ष्यति भगवान् 'सत्त्वगुद्वेगं कर्म कुर्वन्ति' [गी.५.११], 'स्वकर्मणा तमभ्यर्थ्य सिद्धिं विंदति मानवः' [गी.१८.४६] इति । इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्जन्मनिष्ठा वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म' [गी.१८.५०] इत्यादिना ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे कैवल्यदेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणद्वये विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥

तत्रैव धर्मसमूहचेतसो मिथ्याज्ञानवतः महति झोक्रुसागरे निमग्नस्याहु-
नस्यान्यत्रात्मगणानादुद्धरणमपन्थ्यभगवान्वासुदेवस्ततः कृपया अर्जनमुद्दिष्टात्मात्म-
शानायावतारयन्नाह—

श्रीभगवानुवाच ।

अशौन्यानन्वशोचस्व प्राप्तवानांश्च भाषसे ॥

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

अशौन्यानित्यादि । न शोच्या अशौच्या भीष्मद्रोणादयः सद्रुत्तन्वा-
न्परमार्थरूपेण च नित्यगता, तदनशौच्यानन्वशोचोऽनुशोचिनयानसि ते
म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्यनामृतः किं करिष्यामि राज्यमुग्रादिनेति । त्व
प्राप्तवादान् प्रजायता बुद्धिमता यावाश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्य
पाडित्य च विरुद्धमात्मानि दर्शयस्वुत्तमं ह्येत्यभिप्रायः । यस्माद्गतासूनात्-
प्राणान्मृतान् अगतासूनगतप्राणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः ।
पण्डा आत्मविषया बुद्धिर्येना ते हि पण्डिताः "पाडित्यं निर्विद्य" [बृ.१.
५.१] इति श्रुतेः । परमार्थतस्तु नित्यानशौच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभि-
प्रायः ॥११॥

कुतस्तेऽशौच्या यतो नित्याः । कथम्—

॥ त्वेवाहं जानु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ॥

न चैव न भविष्याम. सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

न स्थितिः । न त्वेव जातु कदाचिद्देह नास किं त्वासमेव । अतीतेषु देहो-
त्पत्तिविनाशेषु घटादिषु विद्यदिव नित्य एवाह्मासमित्यभिप्रायः । तथा न त्व
नाशीः किं त्यासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नासन्निवासमेव । तथा न चैव
न भविष्यामः किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्मादेहविनाशात्परमुत्तरका-
लेऽपि । निष्पत्तिं कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचन
नात्मभेदाभिप्रायेण ॥१२॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टातमाह--

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥

तथा देहान्तरप्रानिर्धोरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देह्यत आत्मनोऽ-
स्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रगरेण कौमारं कुमारभावो रास्यावस्था यौवनं
यूनो भावो प्रथमावस्था जरा वयोहानिर्जीर्णवस्थेत्येतास्तिष्ठोऽवस्था अन्यो-
न्यविवक्षणाः । तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजनने नोपजन-
नमात्मनः किं तर्ह्यधिक्यस्यैव एकस्य द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा ।
तथा तत्रदेयं देहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरिविधित्यै-
वात्मन इत्यर्थः । धीरो धीमास्तत्रैव सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥१३॥

यन्प्रव्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न समवति नित्य आत्मेति विज्ञान-
तत्त्वयापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियो-
गनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च श्रेष्ठः । इत्येतदुक्तस्य वचनमाश-
क्य भगवानाह--

मात्रास्पर्शस्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखाः ॥

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

मात्रास्पर्शा इति । मात्रा आभिर्मायन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीर्नो-
द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुः-
खाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रपच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शा

विन्याः शब्दादयः । मात्राश्च स्वर्गाश्च शीतोष्णसुरदुःखदाः । शीतं कदा-
चित्सुखं कदाचित् दुःखम् । तयोष्णमप्यनियतस्वरूपम् । सुरदुःखे पुनर्नि-
यतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां पृथक्शीतोष्णयोर्महणम् । यस्मात्ते
मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापायशोलास्तस्मादनिन्याः । अतस्तान्द्री-
तोष्णादीस्तितिक्षस्व प्रसहस्व तेषु हर्षं विषाद वा मा कार्पीरित्यर्थः ॥१४॥

शीतोष्णादी-सहतः किं स्यादिति शृणु—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥

समदुःखसुरं धीरं सोऽमृतत्याय कल्पते ॥१५॥

य हीति । य हि पुरुष समदुःखसुर समे दुःखसुखे यस्य स समदुः-
खसुख सुखदुःखप्राप्तौ दर्शविषादरहित धीर धीमन्त न व्यथयन्ति न चात-
यन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स नित्यात्मदर्शननिष्ठो ब्रह्म-
सहिष्णुःमृतत्यायामृतमावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति ॥१५॥

इतश्च शोकमोक्षपट्ट्या शीतोष्णादिसहन युक्तं, यस्मात्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

नासत इति । नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः समारणस्य न विद्यते
नास्ति भावो भयनमस्तिता ॥

न हि शीतोष्णादि समारण प्रमाणैरनिरूप्यमाणं बन्तु सद्भवति । वि-
कारो हि सः विचारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसत्त्वन चक्षुषा निरूप्यमाण
मृदातिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन् ।
जन्मप्रध्वसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः मृदादिसमारणस्य च
तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे सर्वमावप्रसग इति चेन्न सर्वत्र
बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्,
यद्विषया व्यभिचरति तदसदिति सदसद्भिर्भागे बुद्धितने स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी
सर्वेष्वप्येते समानाधिकरणे । न नीलोत्पल्वन्सन्धटः सन्धटः स-हस्तीति ।

एव सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोर्घटादिवुद्धिर्व्याभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्मात् घटादिवुद्धिविषयोऽसन्न्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्याभिचारात् । घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्याभिचरन्त्या सद्बुद्धिरपि व्याभिचरतीति चेन्न घटादात्र न सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः । सद्बुद्धि-
वत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेन्न घटादावदर्शनात् । सद्बुद्धिरपि
नष्टे घटे न दृश्यत इति चेन्न, विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिविशेषणत्रियया सती
विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ निविषया स्यात्, न तु पुनः सद्बुद्धेर्विशेष्या-
भावात् एकाधिकरणत्वे घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेन्न इदमुदरुमिति
मरीच्यादायन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् ॥

तस्माद्देशदेहद्वयस्य च सकारणम्यासतो न विद्यते भाव इति । तथा
सतश्चात्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम ॥

एवमात्मानात्मनोः सदसतोऽभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः
सत्यदेवसदसदेवेति त्वनयोर्वयोस्तयोस्तत्तद्वर्तिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च
ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तत् द्रष्टुं शीलं भूया
ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिना दृष्टिमाश्रित्य शोक मोह
च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानिपतरूपाणि द्रव्यानि विस्मयेऽयमसन्नेव मरीचि
जलघ्नीमिष्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्राय ॥१६॥

किं पुनस्तत्सदेव सर्वदास्तीति उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टः शीलमस्येति । तुल्योऽसतो
विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । त्रिम् । येन सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं सदा
स्थेन ब्रह्मणा सानाशमाशनेनैव पश्यदयः । विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न
व्येति, उपचयापचया न यातीत्यव्यय तस्याव्ययस्य । नैतत्सदास्थं ब्रह्म स्वेन
रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवचोदेरादिवत् । नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावा-

यथा देवदत्तो घनहान्या व्येति न त्वेन ब्रह्म व्येति । अतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो
विनाश न कश्चिन्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीत्यस्येऽपि ।
आत्मा हि ब्रह्म सत्त्वानि च त्रियाविरोधात् ॥१७॥

किं पुनस्तदस्य तत्त्वात्म्यसत्ता व्यभिचरतीति, उच्यते—

अतवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्य भारत ॥१८॥

अतवन्त इति । अतवन्तोऽन्तो विनाशो विग्रहे येषां तेऽन्तवन्तः ।
यथा मृगवृणिरादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्या
अतस्तथेमे देहाः स्वप्रमायादेहादिष्वचान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिणः, शरीरवतो-
ऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः । नित्यस्याना-
शिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वात्पक्षे नागस्य च । यथा देहो
मर्मामृतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विग्रमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादियुक्तो
ज्ञानो नष्ट उच्यते । तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनास्यधोऽस्ये-
त्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिष्वपि नित्यत्व स्यादात्मनस्तन्मा मूढिति नित्यस्या-
नाशिन इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

ननु आगमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न, आत्मनः
स्यम सिद्धत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्तो प्रमाणान्तेरेणा भवति ।
न हि दृश्यमित्यमहमित्यात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा
नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शान्त्वं त्वन्त्य प्रमाणमतद्वर्माप्यारोपणमाननिय-
तैकत्वेन प्रामाप्यमात्मनः प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापस्त्वेन । तथा च भुक्तिः
“यस्याश्वादपरोधाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरः” [बृ. ३.४.१] इति ॥

यस्मादेव नित्योऽविनियन्तात्मा तस्मात् युध्यस्व युद्धादुपरम मा कार्यः
इत्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्ताव्यक्ता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव ह्यमौ शौर्यमो-
हप्रतिबद्धस्वर्णीमास्ते । अतः तस्य कर्तव्यप्रतिबधायनयनमात्रं भगवता
त्रियते । तस्मात् युध्यस्वेत्वनुवादमानं न विधिः ॥१८॥

शोकमोहादिससारसारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्या-
र्थस्य साक्षिमूले कृचायानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यते मुदे भीष्मादयो मया
हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मुपैव ते । कथम्—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते द्रुतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

य एनमिति । य एनं प्रवृत्तं देखिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रि-
यायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते इत देहहनेन हतोऽहमिति हननक्रियायाः
कर्ममूलं, तादुभौ न विजानीतो न शतवन्तावधिवेदेनात्मानम् । हन्ताह
हतोऽहमिति देहहनेनात्मानमहप्रत्ययविषयं यौ विजानीतस्मात्मात्मस्थ-
रूपानभिजादित्यर्थः । यस्माच्चायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति,
न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविदित्यात् ॥१९॥

कथमचिन्तय आत्मेति द्वितीयो भद्रः—

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ॥

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

न जायत इति । न जायते नोत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविभिन्ना
नारम्भो विद्यत इत्यर्थः । न म्रियते वा । वाशब्दश्चायं । न म्रियते चेत्यन्या
विनाशलक्षणा विनियोगे प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविनियोगप्रतिषेधः
सम्पद्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमात्मा भूत्वा
भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविताऽभाव गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते ।
यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वाशब्दश्चाशब्दश्चाव-
मात्माऽभूत्वा वा भविता देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते । यो ह्यभूत्वा
भविता न जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते । यस्मादेव तस्मादजो
यस्मान्न म्रियते तस्माच्चित्यश्च । यद्यप्यावन्तयोर्ध्विद्विधयोः प्रतिषेधे सर्वा

विक्रियाः प्रतिपिडा मवन्ति तथापि मध्यमाविनीना विक्रियाणा स्वसन्देरेव तदर्थः प्रतिषेधः वर्तव्य इत्यनुत्तानामपि यौवनादिमस्तविक्रियाणा प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इत्यपभ्रंशश्रया वित्रिमा प्रतिपिप्यते शाश्वद्भवः शाश्वतः । नापनीयते स्वरूपेण निरवयवत्वात् नापि गुणधुयोगापभ्रः निरुपत्वात् । अपभ्रयविरयीनापि शुद्धिलभणा वित्रिया प्रतिपिप्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीगने स वर्धतेऽभिनय इति चोच्यते । अयं त्यात्मा निरवयवत्वात्पुरापि नव एवेति पुराणो न वर्धत इत्यर्थः । तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्ति' अत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणमत इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे पद् भावविकारा लौकिकरसुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिप्यन्ते । सर्वप्रकारवित्रियारहित आत्मा इति याक्यार्थः । यस्मादेव तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः' [गी.२.१९] इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संशयः ॥२०॥

‘य एन वेसि हन्तार’ [गी.२.१९] इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिपाद्य ‘न जायते’ [गी.२.२०] इत्यनेनाविज्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिश्रातार्थमुपसहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्यं कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

वेदाविनाशिनमिति । वेद विजनाल्यविनाशिनमत्यभावविकाररहित नित्य विपरिणामरहित यो वेदेति संशयः । एन पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमज जन्मरहितमव्ययमपरापरहित कथं केन प्रकारेण ॥ विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रिया करोति कथं या घातयति हन्तार प्रयोजयति । न कथंचिन्विद्वन्ति न कथंचित्चिद् शतशतीत्युभयजालेन एवार्थः प्रभार्यासम्भावात् । इत्येवमप्य अवित्रियत्वस्य च नुत्यत्वादिदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्ररणायाऽभिप्रेतो भगवतः ॥

हन्तेस्त्वशेष उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः क कर्मासभवे हेतुवि-
शेष पर्यन्तकर्मण्याक्षिपति भगवान् कथं स पुरुष इति । ननुक्त एवात्मनोऽ-
विक्रियस्य सर्वकर्मसमपकारणविशेषः । सत्यमुक्तो न तु स कारणविशेषोऽ-
न्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मनः । न ह्यविक्रिय स्थाणु विदितप्रतः कर्म सभज-
तीति चेन्न । विदुष आत्मज्ञात् न देहादिमघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिदो-
ष्यादसह्य आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासभवादाक्षेपो युक्तः
कथं स पुरुष इति । तथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्तु-
द्विद्व्यविशेषविज्ञानेनाविग्रयोपलब्ध्या आत्मा कल्प्यते, एनमेवात्मानात्मविशेष-
ज्ञानेन बुद्धिद्वया विग्रयाऽसम्पत्स्यैव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानु-
च्यते । विदुषः कर्मासम्भववचनाद्यानि कर्माणि दान्तेण विधीयन्ते तान्याधि-
दुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

ननु विद्यान्विदुष एव विधीयते विदितविग्रस्य पिष्टेक्षणवद्विद्यावि-
धानानर्थक्यात् । तन्नाविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो
नोपपद्यते इति चेन्न । अनुष्ठेयस्य भागभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिवि-
ध्यर्थज्ञानोत्तरनालमग्निहोत्रादिनर्मानेनमाधनोपसहारपूर्वकमनुष्ठेय कर्ताऽहं गम
वर्तव्यमित्येवप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथानुष्ठेयं भजति न तु तथा न
जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरनालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु
नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्याद्यात्मेकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यत्रोत्पद्यत इत्येव
विशेष उपपद्यते । यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य समेद कर्तव्यमित्यवश्य-
भाविनी बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽविक्रियत इति तं प्रति कर्माणि सभवन्ति ।
स चाविद्वान् 'उभौ तौ न विजानीतः' [गी.२.१९] इति पचनात् ।
विशेषितस्य च विदुषः कर्माधेयवचनाच्च कथं स पुरुष इति । तस्माद्वि-
शेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसम्यास एवा-
धिकारः । अत एव भगवान्नाशरणं सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः
प्रविभज्य द्वे निष्ठे प्राहवति— 'ज्ञानयोगेन साख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्'

[गी.३.३] इति । तथा च पुनः आह भगवान् व्यासः “द्वाविमावय पन्थानौ”^{*}
[मभा.शा.२४०.६] इत्यादि । तथा च त्रियापयश्चैव पुरस्तात्पश्चात्सन्धासश्च
इति । एतमेव विभाग पुन पुनर्दर्शयिष्यात् भगवान् अतत्त्ववित् ‘अहंकार-
विमृष्टात्मा कर्ताहर्मात मन्यते’ [गी.३.२७], तत्त्ववित्तु नाह करोमीति ।
तथा च ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते’ [गी.५.१३] इत्यादि ॥

तत्र केचित्पण्डितमन्या वदन्ति— जन्मादिपञ्चमायविक्रियारहितोऽ-
विश्रियोऽकर्तृसोऽहमात्मेति न तस्यचिद्भानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वैर्ममन्यास
उपदिश्यते—इति तत्र । न जायत इत्यादिशान्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसगात् । यथा च
शान्त्रोपदेशसामर्थ्याद्वर्माधर्मास्तिस्रविधान कर्तुंश्च देहान्तरसंग्रहि विज्ञान चोत्प-
द्यते, तथा शान्त्रात्तत्त्वैवात्मनोऽविश्रियत्वाकर्तृत्वैस्त्यादिविज्ञान कस्माच्चो-
त्पद्यत— इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति चेन्न, ‘मनसैवानुप्रष्टव्य’
[बृ.४.४.१९] इति श्रुतेः । शान्त्राचार्योपदेशसामदमादिमस्कृत मन आत्मदर्शने
करणम् । तथा च तदधिगमयानुमाने आगमे च सति ज्ञान नोत्पद्यत इति
साहसमाश्रमेतत् । ज्ञान चोत्पद्यमान तद्विपर्ययतमज्ञानमगम्य बाधत इत्यभ्युप-
गन्तव्यम् । तच्चाज्ञान दर्शित इत्याह हतोऽस्मीति ‘उभौ तौ न विजानीत’
[गी.२.१९] इति । अत्र चात्मनो हननत्रियाया कर्तृत्व कर्मत्व हेतुर्कर्तृत्व
चाज्ञानकृत दर्शितम् । तच्च सर्वत्रियास्यपि समान कर्तृत्वादेरविश्रयाकृतत्वम-
विश्रियत्वादात्मनः । विश्रियावान् हि कर्तात्मन धर्मभूतामन्य प्रयोजयति कुर्वेति ।
तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वत्रियामु कर्तृत्व हेतुर्कर्तृत्व च प्रतिप्रेषति भगवा-

* द्वाविमावय पन्थानौ यत् वेदाः प्रतिष्ठिता ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभावितः ॥ [मभा.शा.२४०.६]

† नेद वचनमुदाहृत किन्तु तात्पर्यानुवाद एव तत्प्रेरितरियाण्यस्य “न्यास इति
मद्वा मद्वा हि परः परो हि मद्वा तानि वा एतान्यवराणि तर्पासि न्यास एवात्य-
रेचयत्” [ति आ १०.६० १०] इत्यतानां मन्त्राणाम् । आचार्याणां ईशावास्तोप-
निषद्भाष्यमपि [ईश २] मन्त्रविषये दृष्टव्यम् ।

न्यासुदेन विदुषः कर्माधिकाराभावाप्रदर्शनाय वेदाविनाशिन इयं पुरुष
इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिमर इत्येतदुक्तं दूमेन 'ज्ञानयोगेन साक्षात्ता'
[गी ३ ३] इति । तथा च सरूपमयास वक्ष्यति 'सर्वकर्माणि मनसा'
[गी ५ १३] इत्यादिना ॥

ननु मनसेति वचनात् याचिनां कायिकना च सन्यास इति चेत् ।
सर्वकर्माणांति विशेषितकृत् । मानसानामेव सर्वकर्मणांमिति चेत् ।
मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्यव्यापारात् मनोव्यापारभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्री
यागा वाक्यायकर्मणा कारणानि मानमानि कर्माणि वर्णयित्वाऽऽद्यानि सर्व
कर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते इति चेत् । 'नैव कुर्वन् कारयन्' [गी ५ १३]
इति विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यासोऽयं मग्नतोक्तो स्मरिष्यतो न नीवत् इति
चेत् । 'नवद्वारे पुरे दक्षी आस्ते' [गी ५ १३] इतिविशेषणानुपपत्तेः ।
न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देह आसन्न सम्भवति । अकुण्ठतोऽकारयतश्च
देहे सन्यसेति सप्रधो न देह आस्त इति चेत् । सर्वज्ञात्मनोऽविनश्यत्वाच्च
धारणात् आसन्नक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षया गतदहनपेक्षाच्च सन्यासस्य । स
पूर्वस्तु न्यासशब्दस्याप्राप्त्यर्थं न निषेधार्थं ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानमत सन्यास एव अधिकारो न
कर्माणि इति तत्र तत्रोपपत्त्यात्मज्ञानप्रकरणे दक्षयिष्याम ॥२१॥

प्रहृष्टं तु यस्याम । तत्रामनोऽविनाशितय प्रतिपादत तत्किमिने
स्युष्यते—

यासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥

तथा शरीराणि विहाय जीर्णां

न्यन्यानि सयाति नवानि देही ॥२२॥

यासांसानि । यासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्गन्धा गतानि यथा लोके
विहाय परित्यज्य नवान्याभिनयानि गृह्णात्युपादत्ते नर पुरुषोऽपराण्ययानि

तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि स्याति सगच्छति नवानि
देही आत्मा पुरुषमर्दविक्रिय एवेत्यर्थः ॥२२॥

यस्मादविक्रिय एवेति आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मातृतः ॥२३॥

नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रष्टुं देहिं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयव-
त्वाभावावयविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्थादीनि । तथा नैरं दहति पावकोऽग्नि-
रपि न भस्मीकरोति । तथा न चैनं क्लेदयन्त्यापः । अपा हि नावयवस्य
वस्तुन आद्रीभावकरणेनावयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तच्च निरवयव आत्मानि
समवति । तथा क्लेशवद्द्रव्यं ज्ञेयशोषणेन नाशयति वायुरेन स्यात्मानं न
शोषयति मातृतोऽपि ॥२३॥

यत एव तस्मान्—

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽशोष्य एव च ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरवलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अच्छेद्योऽयमिति । यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्येनमात्मानं नाश-
यितुं नोत्सहन्ते तस्माद्विषयः । नित्यत्वात्सर्वगतः । सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणु-
रिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा । अतः सनातनश्चिरतनो न
कारणात्कुतश्चिन्निपन्नोऽस्मिन्न इत्यर्थः ॥

नैतेन श्रौतानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् । यत एवेनैव श्रौतेनात्मनो
नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' [शं.२.२०] इत्यादिना ।
तत्र यदेवात्मविषयं मिचिदुच्यते तदेतस्मात् श्रौतार्थाच्चातिरिच्यते मिचिच्छ-
ब्दतः पुनरुक्तं मिचिदर्थत इति । दुर्गोषन्वादात्मनस्तुनः पुनः पुनः प्रसगमा-
पात्र शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वामुदेवः कथं नु नाम अव्य-
क्तं तस्य सगारिणा बुद्धिगोचरतामायन्नं तस्मात्तन्निवृत्तये स्यादिति ॥२४॥

किं च—

अव्यक्तोऽयमाचिन्त्योऽयमविरूपोऽयमुच्यते ॥

तस्मादेवं चिदित्येवं नातुशोचिनुमर्हसि ॥२५॥

अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वरूपाविरूपाश्च व्यप्यत इत्यव्य-
क्तोऽयमात्मा । अत एकचिन्त्योऽयम् । यद्वाद्रियगोचरं यस्तु तद्विचिन्ताविषय
त्वमाप्यतेऽयं तस्मादनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अत एव अविरूपोऽयम् ।
यथा धीर दृष्टातन्त्रादिना रिसारि न तथायमात्मा । निरवयवत्वावाविर्भावः ।
न हि निरवयव रश्मिर्चन्द्रियान्तरं दृष्टम् । अविद्रियत्वादविनाशोऽयमात्मा
उच्यते । तस्मादेव यद्येकप्रकारेणैवमात्मानं किंत्वा एव नातुशोचिनुमर्हसि
दन्ताहमेव मयेमे एवन्त इति ॥२५॥

आत्मनोऽनियत्यमव्युपगम्येऽमुच्यते—

अयं चैवं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥

तथापि त्वं महानाहो नेयं शोचिनुमर्हसि ॥२६॥

अयं चैवमिति । अयं चैवमव्युपगमार्थः । एन प्रकृतमात्मानं नित्य-
जातं नैरप्रसिद्धा प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो अत इति वा मन्यसे, तथा
प्रतिनर्त्तनात् नित्यं वा मन्यसे मृतं मृते मृतं इति । तथापि तथाभाविन्य
प्यात्मनि एव मृतानाहो नैव शोचिनुमर्हसि अव्यक्तो नाहो नाशवतो जन्म
शैत्येतावदवभाविनार्थित ॥२६॥

तथा च मति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचिनुमर्हसि ॥२७॥

जातमिति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारो मृत्युर्मरण
ध्रुव जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणत्वगोऽर्थः । तस्मिन्मरण
रिहायंऽर्थे न त्वं शोचिनुमर्हसि ॥२७॥

कार्यमरणमऽतात्ममन्यपि भूतान्यादित्य शोको न युक्तः । कर्तुं यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥२८॥

अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादियेषा मूला-
ना पुत्रमित्रादिकार्यमरणसधातात्मराना तान्यव्यक्तादीनि मूलानि प्रागुत्पत्तेः ।
उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शन
निधन मरण येषा तान्यव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त
इत्यर्थः । तथा चोक्तम् “अदर्शनादापत्तिः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तत्र
न तस्य त्वं कृपा का परिदेवना” [ममा.सू.२.१३] इति । तत्र का परि-
देवना को या मलापोऽहृष्टहृष्टप्रनष्टभ्रान्तिमूलेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥२८॥

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनि-
मित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मन्यत आह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन—

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ॥

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमस्माद्दृश्यमानं तेन
तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यामवैनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेन वदति तथैव
चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्टोक्त्याप्येन आत्मानं वेद न
चैव कश्चित् । अपत्रा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च
शृणोति सोऽनेन सहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्गोप आत्मेत्याभिप्रायः ॥२९॥

अपेदानीं प्रकरणार्थमुपसहरन्ब्रूते—

देही नित्यमन्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ॥

तस्मात्सर्गाणि भूतानि न त्वं शोचिनुमर्हसि ॥३०॥

देहीति । देही शरीरी नित्य सर्वदा सर्वावस्थास्वप्नस्थो निरययक्यान्नि-
तमन्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्यावरादियु स्थितोऽपि ।
प्राणिजातस्य देहे बध्यमानेऽप्ययं देही न बध्यो यस्मात्तस्माद्भ्रीष्मादीनि

सर्गाणि भूतान्युद्दिश्य न त्व शोचितुमर्हसि ॥३०॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षाया शोभो मोहो वा न सम्भतीत्युक्तम् । न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न त्रिकं पितुमर्हसि ॥

धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि त्वो धर्मः, क्षत्रियस्य धर्मो युद्धं तमप्यवेक्ष्य स्व न विनश्यितुं प्रचक्षितुं अर्हसि धर्म्यात् क्षत्रियस्य स्वाभाविकमादर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं पर धर्मम् । तस्माद्धर्म्यायुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यस्मात् ॥३१॥

कुतश्च तयुद्धं कर्तव्यमिति उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥

मुनिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थिततथोपपन्नमागतं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये एतदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रिया हे पार्थ किं न मुनिनस्ते ॥३२॥

एव कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्प्रमिमं धर्म्यं संप्राप्तं न करिष्यासे ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अथ चेदिति । अथ चेत्प्रमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संप्राप्तं युद्धं न करिष्यासि चेन् ततस्तदकरणान्तरधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्ता हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्याग —

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽन्यथा ॥

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणाद्वतिरिच्यते ॥३४॥

अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि युद्धे भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्यग

दीर्घनालम् । घमोत्मा क्षुर इत्येत्मादिभिरुणैः सभाजिनस्य चाकीर्तिर्मरणाद-
तिरिच्यते । सभावितस्य चाकीर्तिर्मरणमित्यर्थः ॥३४॥

किंच—

भयादृणादुपरतं संस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युदादुपरतं निवृत्तं भस्यन्ते चिन्त-
यिष्यन्ति न कृपयेति त्वं महारथा दुर्योधनप्रभृतयः । येषां च त्वं दुर्योधना-
दीनां बहुमतो बहुभिरुणैर्युक्तः इत्येव मतः बहुमतो भूत्वा पुनर्वास्यसि लाघ-
वमुभावम् ॥३५॥

किंच—

अत्राच्यवादाश्च बहून्वनिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततोः दुःपतरं तु किम् ॥३६॥

अत्राच्यवादानिति । अत्राच्यवादानवक्तव्यवादाश्च बहून्नेत्रप्रसारान्
वादिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः, कुत्सयन्तः तत्र त्वदीयं सामर्थ्यं
निघातवत्त्वादियुदानिमित्तम् । ततः तस्मान् निशशस्तेर्दुःपतरं तु
किम् । तत्र, कष्टतरं दुःगं नास्तीत्यर्थः ॥३६॥

युद्धे पुनः त्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा मोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा
वा कर्णादीन्शत्रून्मोक्ष्यसे महीम् । उभयथापि तत्र त्यज्यं प्रत्येक्यभिप्रायः । यत्
एव तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो ज्ञेयसि शत्रून्मरिष्यासि चेति
निश्चय इत्येत्यर्थः ॥३७॥

तत्र युद्धं स्वधर्मं इत्येव युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—

मुसदुर्यो ममे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

मुग्रदु गे इति । मुग्रदु गे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावज्ज्वल्येतत् । तथा लभालभो जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व धृष्ट । नैव युद्धं कुर्वन्नापमवाप्स्यमीत्येव उरदेश प्रासंगिक ॥३८॥

शौरसमोद्दामनयनाय लौकिनी न्याय 'रजधर्ममपि चावेभ्य' [गी.२.३१] इत्याद्यै श्रेयैकैक्यो न तु तारय्येण । परमार्थदर्शनं त्विदं प्रकृतं तद्योक्तमुपलक्षिते एषा तेऽभिहितेति शब्दविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शान्धविषयविभाग उपरिणत् 'ज्ञानयोगेन साध्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' [गी.३.३] इति निष्ठाद्वयविषय शान्ध मुप प्रवर्तयते श्रोतारश्च विषयविभागेन मुप ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—

एषा तेऽभिहिता सास्ये बुद्धिर्योगे त्विमा शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मणव प्रहास्यसि ॥३९॥

एषा ते इति । एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सास्ये परमार्थवस्तुविशेषविषये बुद्धिर्ज्ञानं साध्यान्वेषमोहादिसंसारहेतुरोषनिवृत्तिहारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये नि सगतया द्वयप्रहाणं चर्मोभयपक्षनाथ कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चैवामनन्तरभोग्यमाना बुद्धिं शृणु । ता बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं बुद्ध्या यया योगविषयका युक्तो हे पार्थ कर्मणश्च कर्मैव धर्माधर्माख्यो यधः कर्मणस्तत् प्रहास्यसाध्वप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैव इत्यभिप्रायः ॥३९॥

त्रिंशायत्—

नेहामित्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययायो न विद्यते ।

रजसमाप्यस्य धर्मस्य जायते महतो भयात् ॥४०॥

नेतेति । नेह भोगमार्गे कर्मयोगेऽभिन्नमनाशोऽभिन्नमणमभिन्नम प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादे । योगविषये प्रारम्भस्य नानेकातिरूपत्वमित्यर्थः । किंच नापि चिन्तितावप्रत्यक्षयो विद्यते भवति । किं तु स्वल्पमप्यस्य परमस्य योगधर्मस्यानुग्रितं जायते इति महतो भयान् संसारशयाज्जग-

मरणादिलक्षणात् ॥४०॥

येन साख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशारदा ह्यनन्ताप्र बुद्धयोऽऽप्रवृत्तायिनाम् ॥४१॥

व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयरभासैकैव बुद्धिरितरपि परीतबुद्धि-
शारदाभेदस्य वाचिना सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह भेद्योगात् हे कुरुनन्दन ।
साः पुनरितरा बुद्धयो वासा शारदाभेदप्रचारबशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः सत्तारो
नित्यप्रतनो प्रिस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविशेषबुद्धिनिमित्तनशाधोपरता-
स्यनंतभेदबुद्धिषु सत्तारोऽप्युपरमने ता बुद्धयो बहुशारदा वक्ष्यः शारदा वासा
ता बहुशारदा बहुभेदा इत्येतन् । प्रविशास्वाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः । केयाम् ?
अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविशेषबुद्धिरुक्तानामित्यर्थः ॥४१॥

येन व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नारता ते—

यामिमां पुणितं धाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदसादरताः पार्थ नान्यदर्शितेवादिनः ॥४२॥

यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुणितं पुणितवृद्ध इव शोभमाना
भूयमाणरमणीया वाच वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अविपश्चितोऽस्यमेषो-
ऽविरेदिन इत्यर्थः । वेदसादरता यदर्थवादफलमाधनप्रकाशरेषु वेदवाक्येषु
रता हे पार्थ नान्यन् रसर्गश्वादिफलप्राधान्यः कर्मभ्योऽहर्तात्येववादिनो
वदनशालाः ॥४२॥

ते च—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ॥

क्रियाविशेषनहुल्य भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

कामात्मान इति । कामात्मान कामस्वभावाः कामरा इत्यर्थः ।
स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्राप्ताः । जन्मकर्म-
फलप्रदा कर्मणः पट कर्मणः जन्मैव कर्मफल जन्मकर्मफल तत्प्रददातीति

जन्ममर्त्यलपदा ता वाच प्रदन्तोत्पनुष्वते । त्रियाविशेषबहुला त्रियाणा
निशेषाः त्रियाविशेषास्ते बहुला यस्या वाचि ता स्वर्गपशुपुत्रार्थं यथा वाचा
बाहुल्येन प्रसाद्यन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगैश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः
प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्ता प्रति साधनभूता ये त्रियाविशेषाश्चबहुला ता वाच
प्रदन्तो मूढाः ससारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥४३॥

तेषां च—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापङ्क्तचेतसाम् ॥

व्यधसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव
प्रणयनः तदान्ममूतानां तया त्रियाविशेषबहुल्या वाचापङ्क्तचेतसामाच्छा-
दितधैर्यप्रज्ञाना व्यधसायात्मिका साख्यं योगो वा या बुद्धिः सा समाधौ समा-
धीयतेऽस्मिन्पुरुषोपमेगाय सर्गमिति समाधिरस्मिन्करण बुद्धिस्तारमन्तमाधौ न
विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥४४॥

य एव विप्रबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मना क्लृप्त तदाह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥

निर्वृद्धो नित्यमस्यस्थो निर्वोदश्रेय आत्मवान् ॥४५॥

त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयान्नेगुण्य ससारो विषयः प्रसादयितव्यो येषां
तै वेदात्रैगुण्यविषयाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्वृद्धः
सुखदुःखहेतु संप्रतिपक्षौ पदार्था इदमब्दनाथौ सतो निर्गतो निर्वृद्धो भव ।
स्य नित्यसत्स्थः सदासत्त्वगुणाभिन्नो भव । तथा निर्वोदश्रेयोऽनुपात्तन्योपा-
दानं योगः, उक्तस्थ स्थानं क्षेमः, योगक्षेमप्रदानस्य श्रेयांसि प्रवृत्तिर्दुष्करे-
त्यतो निर्वोदश्रेयो भव । अलम्कानप्रमत्तश्च भव । एष तत्रोपदेशः स्वधर्म-
मनुतिष्ठतः ॥४५॥

सर्वेषु वेदेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि पत्नानि तानि नापेक्ष्यते
चेत्किमर्थं तानां श्रयायेत्यनुष्ठीयन्त इति उच्यते शृणु—

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ॥

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

यावानिति । यथा लोके वृषतडागाद्यनेरस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके
यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः, फल प्रयोजन न सर्जोऽर्थः सर्वतःस-
ंप्लुतोदकेऽपि तावानेव संप्रगते तत्रातर्मवतीत्यर्थः । एव तावस्तावत्परिमाण
एव संप्रगते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलम् सोऽर्थो
ब्राह्मणस्य सन्यासिनः परमार्थतरु विजानतो योऽर्थो यादृशानफलं सर्वतः-
संप्लुतोदकस्थानीय तस्मिन्स्तावानेव संप्रगते तत्रैवातर्मवतीत्यर्थः । “यथा
कृताप विजितायाधरेयाः सक्त्येवमेन सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः
साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्त वेद” [छा.४.१.४] इति श्रुतेः । ‘सर्वे कर्मा-
णि’ [गी.४.१३] इति च वक्ष्यति । तस्मात्प्राश्नानिष्ठाधिकारप्राप्तेः
कर्मव्यधिकृतेन वृषतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥४६॥

तत्र च—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारो न शाननिश्चया ते तव । तत्र च कर्म
कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्याचिदप्यन-
रुधायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः,
एव मा कर्मफलहेतुर्भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा
कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपे-
णाति मा ते तत्र संगोऽस्त्वकर्मण्यकरणं प्रीतिर्मा भूत् ॥४७॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते—

योगस्यः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ॥

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

योगस्य इति । योगस्यः सन्कुरु कर्माणि केनलभीश्वरार्थं तवापी-

श्वरो य तुभ्यस्त्रिंशति सप्त त्यक्त्वा धनत्रय । पलनृणाञ्चूनेन क्रियमाणं कर्मणि
तत्पनुद्विज्य शानप्राप्तिलक्षणा निदिशन्तद्विपर्ययाप्रसिद्धिस्तनो सिद्धयसिद्धयो
रपि समस्तुल्यो मूला बुरु कर्मणि । कोऽसौ योगो ययस्य कुर्वितुक्तम् ।
इदमेव तत् सिद्धयसिद्धयो समं च योग उच्यते ॥४८॥

यत्पुन समन्वुद्विद्युत्तमीश्वराधनार्थं कर्मोक्तमेतस्मात्कर्मण --

दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगाद्धनजय ॥

मुदौ शरणमन्विच्छ कृपणा फलहेतव ॥४९॥

दूरेणेति । दूरेणातिविप्ररूपेण ह्यवर निम्न कर्म फलधिना क्रिय
माणं बुद्धियोगात्समन्वुद्विद्युत्तात्कर्मणा जगमरणादिहेतुत्नाद्धनजय । यत
एव ततो योगविषयाया मुदौ तत्परिपाकत्रया च साध्यमुदौ शरणमाभय
सम्भवप्राप्तिशरणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्गज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽ
वर कर्म कुर्वाणा कृपणा दीना फलहेतव पलनृणाप्रयुक्ता सन्त “यो
चा एतद्वत्त गान्धर्वविदित्वास्मात्तेकाद्यैति स कृपणः” [यु ३ ८ १०] इति
श्रुते ॥४९॥

समं बुद्धियुक्तं सन्वधर्ममनुतिष्ठन्त्यस्य प्राप्नोति तच्छृणु --

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुष्ठुतदुच्छृते ॥

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगं कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

बुद्धीति । बुद्धियुक्तं समन्वविषया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तो जहाति
परित्यजतीहास्मिन्लोक उभे सुष्ठुतदुच्छृते पुण्यपापे सद्यश्चुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण
यतस्तस्मात्समन्वुद्विद्योगाय युज्यस्व ययस्य । योगो हि कर्मसु कौशल इत्य
र्मात्रेण कर्मसु वर्तमानस्य वा सिद्धयसिद्धयो समस्तनुद्विषीश्वरार्पितचेतस्तथा
तत्कौशलं मुच्यमानं । तदिह कौशलं यद्वधनस्वभावान्यापि कर्मणि समस्त-
नुद्विषा स्वभावानिर्गतं ते । तस्मात्समन्वुद्विद्युत्तो भवत्यम् ॥५०॥

यस्मात् --

कर्मजं बुद्धियुक्तं हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥

जन्मवधाविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

कर्मजमिति । कर्मजं पदं लब्धत्वेति व्यवहितेन तदर्थः । इष्टानि-
ष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं पदं कर्मज्यो जातम् । बुद्धियुक्तः भगवत्बुद्धियुक्ता हि
यस्मात्सर्वं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मवधाविनिर्मुक्ताः
जन्मैव यथो जन्मवधमेतन् विनिर्मुक्ता जीयन्त एव जन्मवधाविनिर्मुक्ताः भन्तः
पदं परमं निष्कामाभावात् गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवपरिहर्तामत्यर्थं । अथवा
'बुद्धियोगादनजय' [गी.२.४९] इत्यादिभ्यः परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः-
सम्प्लुतोदरस्थानोपायं कर्मयोगजसत्त्वबुद्धिजनितं बुद्धिदर्शिता साक्षात्सुकृतदु-
ष्कृतप्रहणादिहेतुव्यभरणान् ॥५१॥

योगानुष्ठानजनितमत्रबुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यति इत्युच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्ज्योतिरित्यति ॥

तदा गन्तासि निर्धेवं भूतव्यस्य भुतस्य च ॥५२॥

यदेति । यदा तस्मिन्काले ते तत्र मोहकलिलं मोहात्मरमयिषेर-
रूपकाल्प्यं येनात्मानात्मविरेकरोधं वन्द्यविकृत्य विषयं प्रत्यक्षं करणं प्रयतेते
तत्तत्र बुद्धिर्ज्योतिरप्रेष्यते न्यतिरन्विष्यति अतिगुडमायमपस्वयत् इत्यर्थः ।
तदा तस्मिन्काले गन्तासि निर्धेवं यैरात्म भूतव्यस्य भुतस्य च,
तदा भूतव्यं भुतं च ते निष्कृतं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ॥५२॥

मोहकलिलव्ययदारेण लब्धात्मविवेकप्रपन्नः कदा रमयोगात् पदं
परमार्थयोगमवाप्स्यतीति चेत्तच्छृणु—

भुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

भुतिविप्रतिपन्नेति । भुतिविप्रतिपन्नाऽनेनगण्यमाधनगन्धप्रसादन-
भुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना ज्ञानाप्रतिपन्ना विविधा सन्ति ते तत्र बुद्धिर्पदा
यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिराभूता भविष्यति निश्चला विप्रतिपन्नलज्जिता सती
समाधी समधीयते चित्तमात्मज्ञिति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् ।

अचला तथापि विक्लववर्जितेयेतत् । बुद्धिरत नरणम् । तदा तस्मिन्काले
योगमनाप्यसि विवेकप्रज्ञा समाधि प्राप्स्यसि ॥५३॥

प्रश्नार्जुन प्रतिलम्ब्य लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणमुत्सृज्या अर्जुन उवाच—
अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥

स्थितधी. किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥५४॥

स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि पर ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स
स्थितप्रज्ञस्तस्य सा भाषा किं भाषणं यच्चन कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य
समाधौ स्थितस्य हे केशव । स्थितधी, स्थितप्रज्ञ, स्वयं वा किं प्रभाषेत ।
किमासीत ब्रजेत किम् आसनं नृजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य
लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥५४॥

यो ह्यदित एव स यस्य कर्माणि ज्ञानयोगानिश्चाया प्रवृत्तौ यश्च कर्म
योगेण, तयोः स्थितप्रज्ञस्य, प्रज्ञहानीत्यादिभ्याभ्यायपरिममातिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञ
लक्षणं साधनं चांपदिशते । सर्वत्रैव ह्यथात्मज्ञाने कृतार्थलक्षणानि यानि
तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् यानि यत्नसाध्यानि साधनानि
लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

प्रजहातीति । प्रजहाति प्रत्येकं जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले
सर्वान्समस्तान्कामानिच्छभेदान्हे पार्थ मनोगतान्मनसि प्रविणन्दति प्रविशन् ।
सर्वेसामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणार्थमित्तक्षेपे च सत्युन्मत्तप्रमत्त-
स्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते— आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना
स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलप्रत्ययवा-
स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो

विद्वान्तदोच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलेनैषणः संन्यासात्मायम आत्मर्षीडः स्थित-
प्रज्ञ इत्यर्थः ॥५५॥

किं च—

दुःखेऽवनुद्विग्नमनाः सुखेऽपि विगतस्मृहः ॥

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

दुःखेऽप्यिति । दुःखेऽन्वाप्यात्मिनादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रभुमित्त
दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेऽपि प्राप्तेषु विगता स्मृहः
तृष्णा यस्य नाग्निरेवेन्धनाग्रधाने सुखान्यनु विवर्धते च विगतस्मृहः । वीत-
रागभयक्रोधो रागश्च भय च, क्रोधश्च वीता विगता गस्मात्स वीतरागभय-
क्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥५६॥

किं च—

यः सर्वत्रानभिस्तेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ॥

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिवप्यनभिनेहोऽभिनेद्व-
र्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि
शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्मै न हर्षवि-
श्रादयर्जितस्य विवेकज्ञा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥५७॥

किं च—

यदा सहरते चाय कूर्मोऽगानीव सर्वज्ञः ॥

इन्द्रियाणांन्द्रियाण्येभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

यदा सहरत इति । यदा सहरते सम्यगुपमहरते चाय ज्ञाननिष्ठाया
प्रवृत्तौ यतिः कूर्मोऽगानीव यथा कूर्मो मयात्सान्यगान्युपमहरति सर्वज्ञः मयंत
एव ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणांन्द्रियाण्येभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसहरते । तस्य प्रज्ञा प्र-
तिष्ठितेऽनुत्तरं वाक्यम् ॥५८॥

तत्र विज्ञाननाहरत आनुरस्याणांन्द्रियाणि कूर्मागानीव संह्रियन्ते न तु

ताद्विषयो राम. । म कथं संहियत इति उच्यते—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ॥

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

विषया इति । यत्रापि विषया विषयोपलब्धितानि विषयशब्दवाच्यानी-
न्द्रियाण्यथवा विषया एव निराहारस्यानाह्वयमाणविषयस्य कष्टे तत्रसि स्थितस्य
मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रामो विषयेषु यत्ता
यर्जयित्वा । रसशब्दो रामे प्रसिद्धः रमतेन प्रवृत्तो रसिनो रसज्ञ इत्यादि-
दर्शनात् । सोऽपि रसो रजनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यते. पर परमार्थतत्त्व ब्रह्म
दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निरीत्र विषयविज्ञान सगद्यत
इत्यर्थः । नास्ति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनाभिगमाः
प्रमाणाः ह्येयं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥५९॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रशस्त्रैर्यं चिकीर्षतदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयित-
व्यानि यस्मात्तद्वनवस्थापने दोषमाह—

यततो ह्यपि कर्त्तव्यं पुरुषस्य विपश्चिव ॥

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मनः ॥६०॥

यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतो हि यस्मात्कर्त्तव्यं पुरुषस्य विप-
श्चितो मेधाविनोऽपीति व्यग्रहितेन सवधः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथन
शीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विशोभयत्याकुलीकुर्यान्ति । आकुलीकृत्य
च हरन्ति प्रसभ प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विप्रेक्षितानपुक्त मनः ॥६०॥

यत्स्मरमात्—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः
समाहितः सचासीत मत्सरोऽहं वासुदेव. सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो
नान्योऽहं तस्मादित्यासीत्तेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतोऽर्थे हि यत्स्येन्द्रियाणि

वर्तन्तेऽभ्यासवत्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

अधेदानां पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—

ध्यायतो विषयान्पुनः संगस्तेषूपजायते ॥

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयान्छब्दादीन् श्रियविशेषाना-
लौचयतः पुनः पुरुषस्य सग आसक्तिः प्रतिस्तेषु विषयेषूपजायते उत्पद्यते ।
सगात्प्राप्तिः संजायते सनुत्पद्यते कामस्तृष्णा । कामान्पुनश्चिन्ततिहतात्क्रोधोऽ-
भिजायते ॥६२॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥

क्रोधादिति । क्रोधाद्भवति समोहोऽविवेकः कार्यार्थविवेकः । ब्रुद्धो
हि समूढः सन्मुखमप्याक्रोक्षति । समोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशहित-
संस्कारजनितायाः स्मृतेः स्वादिभ्रमे भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तवानुपपत्तिः ।
ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः । बुद्धेर्नाशः । कार्यार्थविवेकविषयविषेययोर्मितान्तः-
करणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तत्र देव हि पुरुषो यान-
दतःकरण तदीय कार्यार्थविवेकविवेकयोग्य तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो
भजति । अतः तस्यातःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो
भजनीत्यर्थः ॥६३॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानम् । अधेदानां मोक्षसारम-
मिदमुच्यते—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिद्रियंध्वरन् ॥

आत्मवद्भैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तै रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुरुःसस्य
हि इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविका । तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्या
वियुक्तैः श्रोत्रादिमिर्दिष्टैर्विषयानरजनीयांश्चस्नुपलभमान आत्मवद्भैरात्मनो

वस्थानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि तैर्गत्मानस्यैर्विधेयात्मैश्छातो विधेर आत्मा
अतःकरण यस्य सोऽय प्रसाद आधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता दया-
रूपम् ॥६४॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते —

प्रसादं सर्वदुःखानां हानिरुपपन्नमिति ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥६५॥

प्रसादे इति । प्रसादे सर्वदुःखानामप्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य
यत्तेष्वपजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः स्वस्थातः करणस्य हि यस्मादाशु दीप्त
बुद्धिः पर्यवतिष्ठत आनादामिव परि ममन्तादवतिष्ठत आत्मस्वरूपेणैव निश्चली-
भवतीत्यर्थः । एव प्रसन्नचेतसोऽनस्थितमुद्वेगं कृतकं यता यतस्तस्माद्रागद्वेषादि-
मुत्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्वनर्जनीयेषु युतः समाचरेदिति याक्यार्थः ॥६५॥

सद्यः प्रसन्नता स्तूयते —

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ॥

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥६६॥

नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मव्यवसायिण
या अयुक्तश्चावसाहितान्ति करणस्य । न चायुक्तस्य भावना आत्मज्ञाना-
भिनिवेशः । तथा न चास्यभावनत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वत शान्ति-
रुपपन्नः अशान्तस्य कुतः सुखम् । इन्द्रियाणां हि विषयभेदात्तृणां नित्य-
वर्तिर्या तत्तुल्यं न विषयविषया तृणां, दुःखमेव हि सा । न तृणायां सत्या
सुखस्य गद्यमानमप्युपपन्नत इत्यर्थः ॥६६॥

अयुक्तस्य कस्मात् बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ॥

तदस्य हरति प्रज्ञं वायुन विमिवामसि ॥६७॥

इन्द्रियाणां गतिरिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरता स्वस्थवित्तेषु प्रवर्त-
मानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियाविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य

यतेहरति प्रजामात्मानामविनेकज्ञो नादायति । कथं ? वायुर्नावर्मिनाभस्यु-
दके जिगमिपता मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नाव प्रवर्तयत्येवमात्मविषया
प्रजा हृत्वा मनो विषयविषया करोति ॥६७॥

‘यत्ततो ह्यपि’ [गी.२.६०] इत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेनधोपपत्तिमुक्त्वा
तत्त्वार्थमुपपाद्योपमहरति—

तस्मादस्य महाबहो निगृहीतानि सर्वशः ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ योऽप्युपपादितो यस्मान् तस्मादस्य
यतेहो महाबहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रिया-
र्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रजा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

योऽप्यलौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविनेकज्ञानस्य स्थितप्र-
ज्ञस्याविद्यानार्यत्वादीविघ्नानिवृत्तौ निवर्तते । अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्ति-
रित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥

यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

या निशेति । या निशा रात्रि सर्वपदार्थान्तमविवेकयती तमस्वमा-
द्यन्तसर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्व स्थितप्रज्ञस्य विषयः ।
यथा नक्तचराणामदृशेव सदस्येन निशा भवति तद्वन्नक्तचरस्थानीशानामशानां
सर्वभूतानां निशेय निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम् । तस्या पर-
मार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायां प्रसुप्तो जागर्ति संयमी सपमवाञ्छितेन्द्रियो
योगीत्यर्थः । यस्या ग्राह्यग्राह्यभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि
जाग्रतीत्युच्यते यस्या निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशाऽविद्यारूप-
स्यात्परमार्थतत्त्व पश्यतो मुनेः ॥

अतः कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यते न विद्यावस्थायाम् । विद्याया
हि सत्यामुदिने सज्जिनि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपाच्छत्यविद्या । प्राग्नि-

दीन्यत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या यद्यमाणा नितानारवपलभेदरूपा सती सर्व-
मेहेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या यद्यमाणायाः कर्मेहेतुत्वोपपत्तिः । प्रमा-
णयूतेन वेदेन मम चोदित कर्तव्य कर्मेति हि कर्माणि कर्त्ता प्रवर्तते नापि-
धामानामिदं सर्वं निशेवेति ॥

यस्य पुनर्निशेव अविद्यामामिदं सर्वं भेदज्ञातामेति ज्ञानं तस्य
आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसन्ध्याय एवाधिनारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति
'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' [गी.५.१७] इत्यादिना ज्ञाननिष्ठागाग्यं तस्या-
धिनारम् । तत्रापि प्रवर्तनप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न । स्वात्मवि-
पयत्वादात्ममानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तनप्रमाणापेक्षताऽऽत्मात्वा-
देव तदतत्त्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति
पुनः प्रमाणप्रेमवध्यवहारः समवति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो नियतैयत्वन्य
प्रमाणम् । निरर्तयदेव चाप्रमार्णभवति तदप्रकारप्रमाणमिव प्ररोधे । लोके
न यस्यधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वाददर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मात् न जातमपिदं कर्मण्य-
धिनार इति सिद्धम् ॥६९॥

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यत्तेरेव मोक्षप्रतिर्न त्वसन्धासिनः न
मयामेन द्रव्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिगदयिष्यन्नाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वन् ॥

तद्वत्कामा य प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

आपूर्येति । आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठमचलत्वा प्रातश्चाऽवस्थिति
यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविनियमेव
मन्त यद्वत्तद्वत्कामा विषयसन्निधायापि सर्वत इच्छाविशेषा यं पुष्ट्यं समुद्रमिवा
पोऽविक्रुनंतः प्रविशन्ति सर्वे आत्मस्थेन प्रवर्तयन्ते न स्वात्मरसं मुञ्चन्ति
स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विरवास्तान्का

मयितुं शीलं यस्य स कामनामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥७०॥

यस्मादेव तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ॥

निर्ममो निहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्य. सन्यासी पुमान्सर्वानशेरतः
कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टादोषः पर्यटनान्यथः निस्पृहः शरीरजीवनमात्रे-
ऽपि निर्गता स्मृता यस्य स निस्पृहः सन्निर्ममः समत्वयुजितः शरीरजीवनमा-
त्राश्लेषपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशयुजितः निहंकारो मित्रावयत्तादिनिमि-
त्तात्मसमावनारहित इत्यर्थः । स एवमूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वससार-
दुःखोपरमलक्षणा निर्वाणायामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥७१॥

सैषा शानतिश्च स्मूयते—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वाऽस्थामतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥

इति श्रीमहाभारते द्वातसाहस्रका सहिताया यैषासिक्या भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेय स्थितिः सर्वे कर्म
सन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा
विमुह्यति मोह न प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्था स्थितौ ब्राह्मणा यथोक्तायामतकाले
ऽप्यते ययस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृच्छति गच्छति । किमु यत्तज्ज
ब्रह्मचर्यादेव सन्यस्य यावज्जीव यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छ-
तीति ॥७२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पदपादशिरस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृता श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे सुद्धौ भगवता निर्दिष्टे सत्ये
 कृद्व्योमे सुद्धिरिति च । तत्र 'प्रज्ज्ञाति यदा मामान्' [गी.२.५५] इत्यादि
 आ आयायपरिसमाप्ते साख्यनुद्धर्षादिना सन्यास कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्नि-
 स्तैषैव च कृतार्थनोक्ता 'एषा ब्रह्मा स्थितिः' [गी.२.७२] इति । अर्जुनापि
 च 'कर्मण्यवाधिरारते . मा ते सगोऽस्वकर्मणि' [गी.२.४७] इति कर्मण
 कर्तव्यमुक्तवान्योगानुद्धिमाश्रित्य, न तत्र एव श्रेय प्राप्तिमुक्तवान् । तदेतदालभ्य
 पर्यादुरीभूतनुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्त्या श्रेयोऽभिने यन्मात्मा-ऽयं प्राप्ति
 साधन साख्यनुद्धिनिष्ठा ध्यायन्मां मा कर्मणि दृष्टनेत्यर्थमुक्तं पारम्येणाप्य-
 नैराग्निरश्रेय प्राप्तिपथे नियुज्यादिति युक्तं पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य, तदनु-
 मध्य प्रश्नो 'ज्यायमानं चेत्' [गी.३.१] इत्यादि । प्रश्नोपाकरणस्य च
 भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

केचित्तु अर्जुनस्य प्रप्रार्थमन्वया कर्पायज्ञा तत्रप्रतिभूत भगवतः प्रति
 वचनं वर्णयन्ति, यथा चान्धना सरथग्रथे गीतायां निरूपितस्तन्निवृत्त चेह
 पुनः प्रसन्नतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं, तत्र सरथग्रथं तावत्तत्वेनामाश्र-
 मिणा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गाताशान्ते निर्वह्यतेऽर्थ इत्युक्तं पुनर्निर्दिष्टं च
 यावज्जीव श्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं प्राप्यत
 इत्येतेनोक्तान्तेनैव प्रतिपिडमिति । इह द्वाभ्रमविस्मय दशयता यावज्जीव श्रुति-
 चोदितानामेव कर्मणा परित्याग उक्तः । तत्कथमीदृश विरुद्धमर्थमर्जुनाय
 भूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ॥

तत्रैतत्प्रश्नात्—यद्वैतान्तामेव औत्तर्क्यपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः
 प्रतिपिप्यते न ह्यव्यवसायसामिति । एतदपि दूरात्परिविष्टमेव । कथं, सर्वो
 श्रमिणा ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गाताशान्ते निर्वह्यतेऽर्थ इति प्रतिपाद्ये कथं
 तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं भूयादाभ्रमात्तरणम् ॥

नुष्टेयत्वेन ज्ञानरुर्मानुष्योः भगवतः प्रतिवचन नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं भगवद्व्यतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्टेयत्वेन ज्ञानरुर्मानुष्यो-
भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानरुर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलान्तेन
ज्ञानान्मोक्ष इत्येतेऽर्थो निश्चितो गीतासु शङ्कोपनिवृत्तु च ॥

ज्ञानरुर्मणोः 'एकं ब्रह्म निश्चित्य' [गी.३.२] इति कैर्नक्षिपयैर्न प्रा-
र्थनाऽनुपपत्तौभयोः समुच्चयसंभवे । 'कुरु कर्मण तस्मात्त्वम्' [गी.४.१५]
इति च ज्ञाननिष्ठासंभवमपुनस्त्यावधारणेन दर्शयिष्याति ॥

अञ्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

ज्यायसा चेदिति । ज्यायसी श्रेयसां चेत्तदि कर्मणः सदाशास्ते तत्र
मताभिप्रेता बुद्धिर्जन हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणां समुच्चिते दृष्टे तदैकं
श्रेयसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽनिरिक्तरूपेण बुद्धेरनुपपत्त-
मनुनेन वृत्तं स्थानं हि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं स्थानम् । तथा च कर्मणः
श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करा च कर्मं कुर्विति मां प्रातिपद्यति तर्हि
तु कारणमिति भगवतः उपालभमिन् कुर्वन्तर्हि कस्मात्कर्मणि घोरे भूरे हिं
सालभगे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते । अथ स्मात्ते
नैव कर्मणां समुच्चयः संशङ्गा भगवतोक्तोऽनुनेन चावधारितश्चेत् 'तर्हि
कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥१॥

किं च—

व्यामिश्रेणेन चाक्येन बुद्धिं मोहयसीत्य मे ॥

तदेकं ब्रह्म निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेन यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवास्तथापि
मम मद्वुद्धेर्व्यामिश्रेणिव भगवद्वाक्यं प्रातिपाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीत्य ।
मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्तु तु कथं मोहवत्पतो ब्रवीमि बुद्धिं मोह-

यस्मात् मे ममेति । एव तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भव यदि मन्यसे तत्रैव सति तत्तयोरेक बुद्धि कर्म वा इदमेतानुनस्य योग्य बुद्धिशक्य वस्थानरूपमिति निश्चित्य कद ब्रूहि येन ज्ञानेन कर्मणा चान्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुया प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनिष्ठाया गुणभूलमपि ज्ञान भगवतोक्त स्यात्तत्र तयोरेक यदेत्येकस्मिन्पैषार्जुनस्य धृष्ट्या स्यात् । न हि भगवतोक्त 'अन्य तरेदेव ज्ञानकर्मणोर्षंश्यामि नैव द्वयम्' इति येनोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो सम्पत्मानं परमेव प्रार्थयेत् ॥२॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रातिपक्षेन श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता भवानप ॥

ज्ञानयोगेन साख्याना कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिज्जाम्बार्थानुष्ठानविश्रुतानां त्रैविशिनानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयताम्यव पुरा पूर्व सर्गादां प्रजा सृष्ट्वा तानामभ्युदयानि श्रेयसप्राप्तिस्थापनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्यतां प्रोक्ता मया सत्यमेन-
श्वरेण हे अनघाप ॥ तत्र वा सा द्विविधा निष्ठे-वाह— ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगन्तेन साख्यानामात्मानात्मविषयवियेनविज्ञानवतः ब्रह्मचर्याभिमार्गदेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुप्तिनिश्चितार्थानां परमहंसपरिनाजकानां ब्रह्मण्येवाचारि-
तानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैव योग कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मणा निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः । यदि कैरेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञान कर्म च समुच्चिन्त्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चात्र कथमिहार्जुनायोगोपसन्नाय प्रियाय त्रिदिग्भिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् । यदि पुनः अर्जुनो ज्ञान कर्म च द्वयं भुत्वा स्वयमेवानुष्ठान्स्थाति अन्येषां तु भिन्नपु-
रानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति मतं भगवतः कल्प्येत तदा रागद्वेषानन्यप्रमाणमृतो भगवान्कल्पितः स्यात् । तच्चापुत्तम् । तस्मात्कथ्यपि युक्त्या न समुच्च-
यो ज्ञानकर्मणोः । यदुनेनोक्तं कर्मणो ज्ञानस्य बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराक-

योगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातं 'वेदाविनाशिन' [गी.२.२१] इत्यत्र ॥५॥

यस्मान्मज्जोदितं कर्म नारभत तान् नदसदेवेत्याह—

कर्मोद्भूत्यागि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥

कर्मोद्भूत्यागिति । कर्मोद्भूत्यागि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन्भूतयज्ञोद्भूत्यागिन्द्रियार्थान्विमूढात्मा विमूढात्मा ऋणो मिथ्या चारो मृपाचारः पापाचारः स उच्यते ॥६॥

यस्मिन्द्वियाणि मनसा नियन्त्यारभतेऽर्जुन ॥

कर्मोद्भूत्यै कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥७॥

यद्विचिन्ति । यन्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽजो बुद्धौद्भूत्यागि मनसा नियम्य आरभतेऽर्जुन कर्मोद्भूत्यै कर्मपाण्यादिभिः । स्मरन्भूत इत्याह कर्मयोगमसक्तः सन् फलामिसिद्धिर्जनितः स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥७॥

यत एवमत—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥८॥

नियतमिति । नियतं नित्यं शास्त्रोपादिष्टं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलस्य चाभूतं गन्धितं कर्म तदुक्तं त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽन्यथादनारम्भात् । रुध, शरीरयात्रा शरीरस्थिति-रपि च ते तव न प्राप्तव्येऽसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽन्यथात् । अतो ह्यः कर्मोऽकर्मणोर्विदेशो लोके ॥८॥

यच्च मन्यसे बर्धनान्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत् । कथम्—

यत्कर्तव्यकर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मयथन ॥

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तमंगं समाचर ॥९॥

यथार्थादिति । “यजो वै विष्णु” [ते.म.१.७.४] इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यथा कर्म, तस्मिन्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽ-

मुजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

यशेति । देवयगादीर्जिर्णं ताच्छिन्नमशनममृताभ्यमाशेत् शीतं येन ते यशशिशाशनं सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिंस्वपैः सर्वपापैश्चुल्यादिपचसूनाकृतैः प्रमादकृतहिमादिजनितैश्चान्यैः । ये स्यात्प्रभरयो भुजते त्वघ पाप स्वयमपि पापा ये पचन्ति पापं निर्वर्तयन्त्यात्मकप्रवर्णादात्मरेतोः ॥१३॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्षुःप्रवृत्तिरेतुर्हि रम । कथामाते
उच्यते—

अन्नाद्भवन्ति मृतानि पर्जन्यादन्नसंभर ॥

यद्वाहयति पर्जन्यो यज्ञं कर्मसमुद्भव ॥१४॥

अस्मादिति । अस्मात् भुक्तात् लोहितरेत परिणताद्यत्वञ्च भवन्ति जायन्ते भूतानि, पर्जन्यात् वृष्टेः सस्य सभयोऽन्नसम्भव । यश्चन्द्रवीत पर्जन्यः “अस्मै प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याऽजायते वृष्टिर्गृष्टिरस्य ततः प्रजाः” [मनु.३.७६] इति स्मृतेः । यतोऽपूर्वं स च यश्च कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापार कर्म ततः समुद्भवो यस्य यजस्यापूर्वस्य स यजः कर्मसमुद्भव ॥१४॥

तस्य एवविध वर्मं कुतो जातमन्याह---

कर्म प्रबोद्धयं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भयम् ॥

तस्मात्सर्वगत ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

कर्मोत् । कर्म ब्रह्मोद्भव ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारण प्रकाशना यस्य
तत्कर्म ब्रह्मोद्भव विद्दे जानाहे । ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमणसरसमुद्भवम्, अक्षर
ब्रह्म परमात्मा समुद्भवा यस्य तदणसरसमुद्भव ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्ताशा-
त्परमात्माख्यसदअक्षरपुरुषानिःश्वासस्तमुद्भूत ब्रह्म तस्मात्सर्वोपेयकाशस्तत्त्वान्त-
र्वर्गतम् । सर्वगतमपि सद्येत्य सद्य यश्चोपेयिधानत्वाद्यद्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

एवं प्रयत्नितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥

अथायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

एवमिति । एवमित्यमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानु-
वर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन् अथायुरथ पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽ-
घायुः पापजीवनं इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमारोडा
विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं तृया हे पार्थ स जीवति ॥

तस्मादक्षेप्ताधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्रागात्म-
ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेरतादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्ये-
तत् 'न कर्मणामनारम्भात्' [गी.३.४] इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्रापि
च ते न प्रसिज्येदकर्मणः' [गी.३.८] इत्येवमतेन प्रतिपाद्य 'यशार्थात्क-
र्मणोऽन्धन' [गी.३.९] इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' [गी.३.
१६] इत्येवमतेनापि ग्रन्थेन प्रासंगिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहु
कारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥१६॥

एव स्थिते क्रिमेषु प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहेस्तिदृष्टौ चर-
मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्यामनात्मविदः शून्ययोगेनैव निष्कामात्मविद्भिः भास्वैरनुष्ठे-
यानप्राप्तेनैव इत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाश्रय्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेक-
प्रतिपत्त्यर्थं एतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिध्याशानाः सन्तो ब्राह्मणा
मिध्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरी-
रस्थितेनानुप्रवृत्तं चरन्ति न तेऽमात्मज्ञाननिष्ठान्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्ति
इत्येव श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयेयितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्—

यस्त्यक्तभरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

यस्तिष्ठति । यस्तु सात्त्व्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मसंतुष्टारमन्थेव रतिर्न
विषयेषु यस्य ॥ आत्मरतिरेव स्याद्भवेदात्मनृप्तश्चात्मनैव तृप्तो नाजरसादिना
स मानवो मनुष्यः सन्यास्यात्मन्येव च संतुष्टः । संतोषो हि साह्यार्थलभे
सर्वस्य भवति तमनोपेक्ष्यात्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो धीतनृण इत्येतत् । य
ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्त्यन्यर्थः ॥१७॥

मन्येन वर्तन्त्य सम्पददर्शनवता कृतार्थेनेति, तथापि प्रारब्धकर्मयत्तत्त्व लोक-
संप्रहमेत्यापि लोकस्थोन्मार्गप्रवृत्तिनिवारण लोकसम्पद्वृत्तमेवापि प्रयोजन तप-
श्चन्द्रमुपहंसि ॥२०॥

। लोकसम्पदः किमर्थं वर्तन्त्य इत्युच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तत्त्वेतरो जनः ॥

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

यद्यदिति । यत्कर्मोचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्मोचरतीतरोऽप्यो-
जनस्तदनुगतः । किं च ए श्रेष्ठे यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं यौदिकं वा लोक-
स्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥२१॥

यत्र न ते लोकसम्पदवर्तन्त्यताया विप्रतिपत्तिर्स्तीहि मा किं न पश्यसि—

न मे पार्थास्मि कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥

नानवाप्तमवाप्त्यर्थं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

न मे इति । न मे मम पार्थ नास्ति ॥ विप्रते कर्तव्यं त्रिष्वपि
लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात् नानवाप्तमवाप्तमवाप्त्यर्थं प्रापणीयं तथापि
वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥२२॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतद्रितः ॥

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुज्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

यदीति । यदि हि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित्कर्मण्यतद्रितोऽन-
रुहः सुखमम श्रेष्ठस्य सती वत्सं भागंमनुवर्तन्ते मनुज्या हे पार्थ सर्वशः
सर्वप्रकारैः ॥२३॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ॥

संहरस्य च कर्ता स्यामुपहृत्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुर्विजयेयुरिमे सर्वे लोका लोकास्थिति-
निमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां कर्म चेदहम् । किञ्च संहरस्य च कर्ता
स्याम् । तेन कारणेनोपहृत्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहृतिमुप-

हननं कुर्यामित्यर्थं । ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥२४॥

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मन कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—

सत्ता कर्मण्यविद्वान्मो यथा कुर्वन्ति भारत ॥

कुर्याद्विद्वान्मोऽसत्तश्चिकीर्षुर्लोकसमग्रम् ॥२५॥

मत्ता इति । सत्ता कर्मण्यस्य कर्मणः परं मम भविष्यतीति वैचि-
द्विद्वान्मो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वान्मोऽसत्तश्चिकीर्षुः सत्ता मत् । तद्
स्विकारं करोति तच्छृणु चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसमग्रम् ॥२५॥

एष लोकाग्रह चिकीर्षोऽनं समात्माविद कर्तव्यमस्थान्यस्य वा लोक-
समग्रं मुक्त्वा । ततस्तस्यात्माविद इदमुपदिश्यते—

न बुद्धिभेद जनयेदज्ञाना कर्मसंश्रिताम् ॥

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्त समाचरन् ॥२६॥

नेति । बुद्धिभेदो बुद्धिभेदो मयेद कर्तव्य भोक्तव्य चास्य कर्मणः पञ्च-
मिति निश्चितरूपाया बुद्धिभेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञाना-
मिवैवैना कर्मसंश्रिता कर्मण्यासत्तानामासगन्ताम् । किं तु कुर्यात् जोषये-
त्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषा कर्म युक्तोऽभियुक्त समा-
चरन् ॥२६॥

अविद्वान्मो यथा कर्मसु सन्नत इत्याह—

प्रवृत्ते त्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥

अहंकारनिमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

प्रवृत्तेरिति । प्रवृत्ते प्रवृत्ति प्रधानं सत्त्वरजस्तमसा गुणानां साम्या-
यस्या तस्या प्रवृत्तेर्गुणैर्विकरे कार्यकरणस्य त्रियमाणानि कर्माणि लौकि-
कानि शास्त्रायाणि च सर्वशः सर्वप्रसारैरहंकारनिमूढात्मा कार्यकरणसत्ता-
त्मप्रययोऽहंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढ आत्मा अतः करण यस्य सोऽयं
कार्यकरणधर्मो कार्यकरणाभिमानविद्यया कर्माण्यात्मानि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणा-

मह कर्तेति मन्यते ॥२७॥

यः पुनर्विद्वान्—

तत्त्ववित् महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥

गुणः गुणेषु वर्तन्त इति मन्त्रा न सज्जते ॥२८॥

तत्त्वविदिति । तत्त्ववित् महाबाहो । कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोः गुणाविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः कर्णात्मका गुणेषु विभवात्मकेषु वर्तन्ते नात्मेति मन्त्रा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥२८॥

ये पुनः—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ॥

तान्कृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नवित्र विचालयेत् ॥२९॥

प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैः सम्पृष्टपूढाः समोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु नय कर्म कुर्मः पलायेति, आत्मकर्मप्रयत्नोऽकृत्स्न-विदः, कर्मफलमात्रदर्शिनो मंदान् मद्प्रक्षान् कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तत्र कुर्मादित्यर्थः ॥२९॥

यस्य पुनः कर्मण्यधिष्ठेनाशेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

मयीति । मयि अस्तुदेवे परमेश्वर सर्वज्ञे सर्वात्मानि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा धिवेम्बुद्वधाऽहं ब्रह्मेश्वराय भूत्वयत्करोमीत्य-नया बुद्ध्या । किंच निराशीत्यन्ताग्नीर्निर्ममो मयभाष्यश्च निर्गतो यस्य त्वं स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतमतापो विगतद्वेष्टकः सन्नि-त्यर्थः ॥३०॥

यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तन्नय—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ॥

अडावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥३१॥

ये मे इति । ये मे मदोयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः
श्रद्धावन्तः श्रद्धावानां अनसूयन्तोऽसूया च मयि परमगुणं वामुदेवेऽर्जुनन्तो
मुच्यन्ते तेऽप्येवंमृताः कर्मभिर्धर्माधर्मास्थैः ॥३१॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ॥

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेनसः ॥३२॥

ये त्रिजति । ये तु साद्विपर्यया एतन्मम मममभ्यसूयन्तो निदग्धो
नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते । सर्वज्ञान-
विमूढास्तान्विद्धि नष्टान्नाश गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥३२॥

कस्मात्पुनः कारणात्तर्दीय मतं नानुतिष्ठन्ति, परधर्माननुतिष्ठन्ति, स्व-
धर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिपुल्यः कथं न विभ्यति त्वच्छासनातिरुमदोषान्,
तत्राह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते । कस्य स्वस्याः स्वरोयायाः प्रकृतेः ।
प्रकृतिर्नाम पूर्ववृत्तधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृति
स्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्रकृति
यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः निषेधरूपः किं करिष्यति मम वाग्यस्य
वा ॥३३॥

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः क-
भिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तिः शास्त्रानर्थस्यप्राप्ताविदमुच्यते—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ तस्य परिपंथिनौ ॥३४॥

इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषय इष्टे
रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येव प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यभाविनौ । तत्रापि पुरुषका-
रस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वश

नागच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वभावे पुरुष प्रवर्तयति तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शान्मर्दादिवैव पुरुषो मरति न प्रकृतिमग्नः । तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वै नागच्छेत् । यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयो-मार्गस्य विघ्नकर्तारौ नृक्षराविष पर्यात्यर्थः ॥३४॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वाद्-नुष्ठेय एवेति तदस्तु—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्त्रनुष्ठितान् ॥

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

श्रेयानिति । श्रेयान्प्रज्ञस्यत्तरः श्रेयो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगता-गुणोऽप्यनुश्रीयमानः परधर्मात्स्त्रनुष्ठितात्साद्गुण्येन संपादितादपि । स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीयितात् । कस्मात् परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥३५॥

यज्जप्यनर्थमूल 'जप्यतो विद्यान्पुनः' [गी.२.६२], 'रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' [गी.३.३४] इति चोक्तं विश्रितमनवधारिता च तदुक्तम् । तन्तं क्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति शान्तिमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाने हि तस्मिन्स्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ॥

अनिच्छन्नपि बाष्पेण बलादिव नियोजितः ॥३६॥

अथेति । अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन्नाशेव भृत्याऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे बाष्पेण कृष्णिफुलप्रपूजनादिव नियोजितो राजपेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥३६॥

शुणु स्व त वैरिणः सर्वानर्थम् य एनं पृच्छन्ति इति श्रीभगवानुवाच—

श्रीभागवानुवाच ।

काम एष शोध एष रजोगुणसमुद्भव ॥

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

काम इति । “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशस्य श्रियः । वैराग्य-
स्याथ मोक्षस्य यज्ज्ञा भग इतो गता” [विष्णु.६.५.७४] ॥ ऐश्वर्यादिपदक
यस्मिन्वायुदेवे नित्यमप्रतिनद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते । “उत्पत्तिं प्रत्य
चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विग्रामविद्या च स वाच्यो भगवानिति”
[विष्णु.६.५.७८] ॥ उत्पत्त्यादिविषय च विज्ञान यस्य स वायुदेवो वाच्यो
भगवानिति ॥

काम एष सर्वलोकाशत्रयनिमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनाम् । स एष
कामः प्रतिहतः केनचित्कौपतेन परिणमते । अतः शोधोऽप्येष एव । रजो-
गुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुण-
समुद्भव । रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो हि उद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुष
प्रवर्तयति । नृणया ह्यहंकारित इति दुःखिताना रज कार्यं सेवादौ प्रवृत्तानां
प्रत्यप भूयते । महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा ।
कामेन हि शेरिलो जनुः पाप करोति । अतो विद्ध्येन काममिह ममारे
वैरिणम् ॥३७॥

कथं वैरिति दृष्टातैः प्रत्याययानि—

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ॥

यथोत्प्लेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

धूमेनेति । धूमेन महजेनाव्रियते वह्निः प्रस्रशात्मकोऽप्रकाशात्मनेन यथा
याऽऽदर्शो मलेन च यथोत्प्लेन च जरायुणा गर्भवेष्टनेन आवृत आच्छादितो
गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

किं पुनस्तदिदं दृष्टव्यं यत्तन्ममेनावृतमित्युच्यते—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

आवृत्तमिति । आवृत्तमेतेन ज्ञान ज्ञानिनो नित्यवैरिणः । ज्ञानी हि ज्ञानात्मनेनाहमनये प्रयुक्तः । पूर्वमेवेति । दुःखा च भगति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरि न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृणानाले मिन-
मिदं पश्यस्तन्नाशं दुःखे प्राप्ते जानाति तृणयाऽहं दुःखित्वमापादित इति न ह्यनेमेव । अतो असौ ज्ञानिन एव नित्यवैरि । किंरूपेण, कामरूपेण काम इच्छेत्तु रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुःखेण दुःखेन पूरणमस्येति दुःखस्तेनानलेन नास्याल पर्याप्तिर्विग्रह इत्यनल्पस्तेन च ॥३९॥

किमधिष्ठानं । पुनः कामो ज्ञानस्याचरणत्वेन वैरि सर्वस्य होत्रस्य इत्यनेनायामाह, गते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिर्हरणं कर्तुं शक्यत इति,—
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाधय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविध मोहयत्येव कामो ज्ञानमा-
वृत्त्याऽऽद्य देहिनं शरीरिणम् ॥४०॥

यत एवम्—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ॥

पाप्मानं प्रजहीह्वेन ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ दृष्टमेव नियम्य यशीवृत्य भरत-
र्षभ पाप्मानं पापाचारं क्रमं प्रजहीहि परित्यज, एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञान-
विज्ञाननाशनं यमं शास्त्रत आचार्यत आत्मादीनामवशोप, विज्ञानं विशेष-
तस्तदनुभवः तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः भेदः प्राप्तिहेत्वोर्नाशनं नाशकरं प्रजहीहि
आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥४१॥

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहीहीत्युक्तम् । तत्र किमाशयः । कामं
जहादित्युच्यते—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ॥

चोक्तमिदं पुनर्न अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

अपर भवतो जन्म पर जन्म विवस्वत ॥

कथमेतद्विजानीया त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

अपरमिति । अपरमर्मात्मसुखेयदेहे भवतो जन्म । पर दूरे सगोदौ जन्मोत्पत्तिविजन्म्यत आदित्यम्य । तत्कथमेतद्विजानीयामविस्मयार्थतया यस्त्वम आदौ प्रोक्तवानिम योग स एव त्वमिदानीं गच्छ प्रोक्तवानधीति ॥४॥

या वामुदेवेऽनीश्वरसर्वज्ञाज्ञा मूर्त्याणां ॥ परिहरन्भीमगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रथम —

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥

तस्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परतप ॥५॥

नहूनाति । बहूनि मे मय व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन । तस्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ न जानीषे धर्माधर्मादिप्रति-
बद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनान्तराज्ञानशक्ति-
रिति वेदाहं हे परतप ॥५॥

कथं तर्हि तव निलेश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जमेत्युच्यते—

अज्ञोऽपि सन्नन्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भराम्यात्ममायया ॥६॥

अज्ञोऽपीति । अज्ञोऽपि जन्मराहितोऽपि सन् तथाऽव्ययात्माऽशीष्ण-
शानराक्षिस्वभावोऽपि सन् तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तनपर्यन्तनामाधर ईश्वरसो
ऽपि सन् प्रकृतिं स्वा मम वैष्णवी माया त्रिगुणात्मिका, यस्या यशे सर्वे
जगद्गतं यथा मोहित सत्त्वमात्मानं वामुदेव न जानाति, १ ता प्रकृतिं स्वाम
धिष्ठाय यशोवृत्त्यं सम्भारामि देहवानिव भवामि जात इवात्ममाययात्मनो
मायया न परमार्थतो त्येकवत् ॥६॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥

अभ्युत्थानमवस्यत्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिऋणम्य प्राणि-
नामभ्युत्थानेऽप्रेयस्तसाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदा
तदा आत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥७॥

किमर्थम्—

परित्रागाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

परित्रागायति । परित्रागाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विना-
शाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्था-
पनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥८॥

तत्—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

जन्मेति । जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरिष्कारादि, मे मम दिव्यम-
प्राकृतमैश्वरमेव यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्प्रकृत्वा देहमिमं पुन-
र्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति । मामेत्यागच्छति स मुच्यते हेऽर्जुन ॥९॥

नैव मोक्षमार्गं इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पृथमपि—

वीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः ॥

बह्व्यो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागभय क्रोधश्च वीता विगता
येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मथा ब्रह्मविद् ईश्वरमेतददर्शिनो मामेव च परमे-
श्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बह्व्योऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च
परमात्मविरयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परा श्रद्धा गताः सन्तो मद्भाव

भावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम सृष्ट्वा तृणा । येषां तु ससंरिणा-
मह कर्तृत्वभिमानं कर्मसु, सृष्ट्वा तत्तत्तत्तु च, तान्कर्मणि लिप्स्यतीति युक्तं,
तदभावात् न मां कर्मणि लिप्स्यन्ति, इत्येव योऽयोऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति
नाह कर्ता न मे कर्मफले सृष्टेति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाचारमन्त्राणि
कर्मणि भरन्तीत्यर्थः ॥१४॥

नाह कर्ता न मे कर्मफले सृष्टेति—

एव शास्त्रा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥

कुरु कर्मैव तस्मात्तत्र पूर्वैः पूर्वैरपि कृतम् ॥१५॥

एवमिति । एव शास्त्रा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिशयान्तर्मुमुक्षुभिः । कुरु तेन
कर्मैव एव न तूणीमानन नापि सन्नास फलव्यस्तस्मात्तत्र पूर्वैरप्यनुष्ठितव्यात्,
यत्रनात्मभक्त्य तदा आत्मशुद्धयर्थं, तत्त्वविचेष्टेऽस्मिन्प्रकारेण, पूर्वैरपि नानादिभिः
पूर्वैरपि कृतं नाधुनातन कृतं निरन्तरम् ॥१५॥

तत्र कर्म चेतुर्कृतं त्वद्वचनादेव स्वीकृत्य किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वैः
तत्र कृतमिति । उच्यते दशनात्महृदयस्य कर्मणि, स्वम्—

किं कर्म किमकर्मणि कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥

तत्ते कर्म प्रत्यक्ष्यामि यच्छात्रा मोहं प्रमेऽनुभात् ॥१६॥

किं कर्मैति । किं कर्म किं चाकर्मैति कश्चिन्मोहाविनाऽप्यत्रास्मिन्क-
र्मादिविशेषे मोहिता मोहं गता । तत्र अतस्ते तुभ्यमह कर्मोक्तं च प्रत्यक्ष्यामि
यच्छात्रा विदित्वा कर्मादि मोक्षयतेऽनुभात्सारात् ॥१६॥

न चेतत्तस्या मन्तव्यं— कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकाप्रसिद्धा, अकर्म नाम
तदविद्या तूणीमानन, किं तत्र योद्व्यम्— इति । कर्मात्, उच्यते—

कर्मणो ह्यपि योद्व्यं योद्व्यं च विकर्मणः ॥

अकर्मणश्च योद्व्यं गदना कर्मणो गति ॥१७॥

कर्मण इति । कर्मण शास्त्रीयदृष्टस्य हि यस्यादप्यस्ति योद्व्यं,
योद्व्यं चास्येव विकर्मण प्रतिपिदस्य, तथाऽकर्मणश्च तूणीभावस्य योद्व्यं

व्यमर्त्तीति निष्कप्यज्याहारः कर्तव्यः । यस्माद्ब्रह्मना विरमा दुर्गेया कर्मण इत्यु
पलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मावेकमणा गतिर्यायात्म्यं तत्तमिदमर्थः ॥१७॥

किं पुनस्तच्च कर्मादेर्वद्वेदव्यं वक्ष्यामीति प्रतिशतम् ? उच्यते—

कर्मण्यकमे यः पश्येदकर्माणि च कर्म यः ॥

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

कर्मणोति । कर्मणि नियत इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकमे
कर्माभावे यः पश्येत् अकर्मणि च कर्माभावे कर्तुं तत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः—
वस्तुप्राचैव हि तत्र एव क्रियाकारनादिव्यवहारोऽविग्रहमूमाद्यैः— कर्म यः
पश्येत्पश्यति, स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृत्
स, इति सूच्यते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ॥

ननु— किमिदं विरदमुच्यते कर्मणि अकर्म यः पश्येदिति अकर्मणि च
यमेति । न हि कर्माकर्म एवादकर्म वा कर्म । तत्र विरदः क्व पश्येत् द्रष्टा ।—
न, अकर्मणः परमार्थतः सत्त्वमयदमभासते मृदङ्गशैलौकस्य तथा कर्मणःकर्मण्यत् ।
तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । ज्ञातो न विर-
दम् । बुद्धिमत्प्राप्त्युपपत्तेर्भा । 'बौद्धव्यम्' [गी ४.१७] इति च यथाभूतदर्शनं
मुच्यते । न च विपरीतगानादशुभान्मोक्षणं सन्नत् 'यच्छात्वा मोक्षयसेऽशुभात्'
[गी ४.२६] इति चोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणा विषयेण गृहीते प्राणिभिस्तद्वि-
षयेष्वग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवता वचनं कर्मण्यकर्म यः इत्यादि । न चात्र कर्माधि-
करणमनर्माहेति कुट्टे वदराणोव । नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावात्ताद-
कर्मणः । अतः विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणां लौकिकेन यथा मृगानृगिवाया-
मुदरं शुभिराया वा रजतम् ॥

ननु कर्मैव सर्वेषां न कचिद्व्यभिचरते— तत्र । नैस्यस्य नात्रि गच्छ
न्या तदस्येव्यगतिषु भगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात्, दूरेषु चभ्रुवाऽग्निकृष्टेषु
गच्छतु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्मणि कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं
विपरीतदर्शनं येन सविपरुषणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ॥

तदेतदुक्तप्रतिपक्षमप्यसङ्गत्यतः प्रगतदर्शनमाविततया मोमुक्षुमानो
 लोभं श्रुतमप्यसङ्गतत्वं विद्वत्स्य विद्वत्स्य मिथ्यासंगमवतार्यावतारं चोदयतीति
 पुनः पुनरुत्तरमाह भगवान्नुविजयत्य चाल्प्य वस्तुन । 'अव्यक्ताऽयमाचिं
 स्योऽय' [गी २.२५], 'न जायते त्रियत' [गी २.२०] इत्यादिना आत्मनि
 कर्माभावे श्रुतिस्मृतित्वाद्यप्रासिद्ध उक्तो व्ययमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्मा-
 भावे अस्मिन्नि कर्मविरहितज्ञानमन्यतानिर्बुद्धम् । यत् 'किं कर्म । स्मरुमिति
 क्वचोऽप्यत्र मोहिता' [गी ४.१६] । देहाग्राभ्यः कर्म आत्मव्यापारव्य अह
 कर्ता ममैतत्कर्म मयास्य कर्मण परं भोक्तव्यमिति च, तथा अह तूष्णीं भ
 वामि यनाह निरायासोऽस्मि सुखी इति किं वायस्त्रणाभ्य व्यापारोपरम
 तन्वृत्तं च सुखित्वात्मव्यापारोय- न करोमि निश्चित्पूर्णां सुखमासे- इत्यादि
 मन्यते लोभः । तत्रेदं लक्ष्यं विपरितदर्शनापनयायाह भगवान्कर्मण्यक्रमं
 य पर्यादित्यादि ॥

अत्र च कर्म कर्मसं सत् कार्यस्त्रणाभ्य कर्मरहितेऽविनिय आत्मनि
 मरिष्यन्त यत् पडितोऽप्यहं करोमीति मयंते । अत आत्ममवततया सर्व
 लक्षणमदे कर्मणि नदाकूलरभेदिव वृक्षेषु गतिप्रातिलोभ्येन अस्मि कर्माभावे
 यथाभूत गत्यभाषमिव वृक्षेषु य पयेत् अस्मिन् च कार्यस्त्रणव्यापारोपरम
 कर्मवदा मन्यव्यापारोपने - तूष्णीमिदं सुखमासे- इत्यहं राभिषधिदृष्ट्यात् त
 । स्मरुमिति च कर्म य पश्येत् । य एव कर्मास्मिन्निभागज ए सुखिमान्य
 इति मनुष्येषु, स युक्तो योगी वृक्षस्मरुश्च स अणुभासोभिन् वृत्तव्यो
 भर्तात्यर्थः ॥

अयं श्लोकोऽयथा ध्यायान वैश्विन् । कथं- नित्याना तिल कर्म-
 णामिधराद्येऽनुशीयमानाना तत्पलाभादास्मिन्नि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या ।
 तथा चारणमकर्म, तच्च प्रयत्नवत्त्वात्कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या । तत्र
 नित्ये कर्मण्यस्मि य पयेत्पलाभात् यथा धेनुर्गौ अगौ, इत्युच्यते
 क्षीराग्न्य परं न प्रयच्छन्तीति तद्वत् । तथा नित्यास्त्रणं न अस्मिन्नि च कर्म

यः पश्येन्नरसादिप्रत्ययावपठ प्रयच्छतोनि- नैतुत्त व्याख्यानम् । एवञ्चानाद-
शुभान्मोक्षानुपपत्तेः 'यच्छात्ता मोक्षमेऽशुभात्' [गी.४.२६] इति भग-
वताक्त वचनं बाध्यते । यथ, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्प्राप्तम मोक्षण, न
तु तेषां पलायनायानात् । न हि नित्यानां फलमायगानमनुभूयानि पश्येन
चोदित, निरुक्तमज्ञानं वा । न च भगवतैरेहोक्तम् । एतेनार्कर्मणि कर्म-
दर्शनं प्रयुज्यम् । न ह्यर्कर्मणि कर्मोति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य
तु कर्तव्यतामानम् । न च अस्मिन्निमित्तस्य प्रत्ययायां भरतीति विज्ञानादि-
चित्सल स्यात् । नापि नित्यास्मरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि कर्मार्कमेति
मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिनप्य युज्यता इतरमर्कत्वादि च पलमुप-
पद्यते, स्मृतिर्गौ । मिथ्याज्ञानमेव हि सागदशुभस्यम् । पुतोऽन्वस्मादशुभा-
मो-
क्षण, न हि तमस्तमसो निरर्तकं भरति ॥

ननु कर्मणि यदस्मददर्शनमस्मर्कणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञान,
किं तर्हि गौणं फलभागाभावाभिनिमित्तम् । न । कर्मार्कमेविज्ञानादपि गौणा-
लस्यश्रवणात् । नापि भूतहान्यभूतपरिरूपनाया कर्मादिद्वेष उपलभ्यते ।
स्वशब्देनापि शक्यं वक्तु- नित्यकर्मणा पल नास्म्यस्मरणान्च तेषां नरुपातः
स्यात्- इति । तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म य पश्येदित्यादिना
किम् । तत्रैव व्याचक्षणागेन भगवताक्तं यक्य लोकायामोहार्थमिति व्यक्तं
कल्पितं स्यात् । न नैत-उग्ररूपेण वाक्येन स्मर्कियं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण
पुनः पुनरुच्यमानं सुग्रीष स्यादित्येव वक्तुं युज्यम् । 'कर्मण्येवाधिपरास्ते'
[गी.२.१७] इत्येव हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो गरति । सर्वत्र
न प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव । न निप्रयोजनं बोद्धव्यमिच्युच्यते ॥

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं मरति, नत्प्रपुण्यापिन वा उल्यामासम् ।
नारि नित्यानामस्मरणान्मोक्षमायप्रत्ययायमायोत्पत्तिः 'नासतो विद्यते भावः'
[गी.२.१६] इति वचनात्कथं 'असतः सज्जायेत' [छा.६.२.२] इति
न दर्शितं असतः सज्जमप्रतिरेधान् । असतं सद्युत्पत्तिं मुरतं अवदेयं

सद्भवे सच्चापि असद्भवेदित्युक्तं स्यात् । तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् ।
न च निष्फल विदध्यान्कर्मं शास्त्र दुःखस्वरूपात् दुःखस्य च बुद्धिपूर्वगतया
कार्यत्वानुपपत्तेः । तदस्मरणे च नरकपाताभ्युपगमात् अनर्थावैवोभयथापि
करणेऽस्मरणे च शास्त्र निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्य
निष्फलं कर्मैतन्मभ्युपगम्य मोक्षफलयेति बुधनः । तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्म-
ण्यकर्म य इत्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥१८॥

तदेतत्कर्मण्यकर्मणादिदर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारम्भा कामसंकल्पवर्जिताः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं समाहुः पंडितं बुधा ॥१९॥

यथेति । यस्य यथोक्तदिशि सर्वं यावत्तः समारम्भाः कर्माणि समा-
रभ्यन्त इति समारम्भाः कामसंस्कारवर्जिताः कामैस्तत्कारणैश्च सङ्कल्पैर्वर्जिता
बुधैर वेणुमाना अनुगृहीयन्ते, प्रवृत्तेन चैतरेषामर्थं निवृत्तेन चैतरेषाम-
भानार्थम् । त ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादायकर्मणादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन
ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य समाहुः परमार्थतः
पंडितं बुधा ब्रह्मविदः ॥१९॥

यत्तु अकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी
जीवन्मात्रार्थेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः ।
यत्तु प्रारब्धकर्माः सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्ममग्न्यदर्शनं स्यात्स सर्व-
कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म पारित्यजत्येष । स पुनश्चिन्निमि-
त्तात्कर्मपरित्यगासंभवे मतिं कर्मणि तत्फलं च संपरिहृततया स्वप्रयो-
जनाभावाद्लोकसंप्रदायैः पूर्वजकर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति,
ज्ञानाग्निदग्धकर्मात्त्यातरीय कर्माकर्मैः संपद्यते, इत्येतमर्थं दर्शयत्यब्राह्म—

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं क्रियतृप्तो निराश्रयः ॥

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥

त्यक्तेति । त्यक्त्वा कर्मसंनिधानं फलाश्रयं च यथोक्तेन ज्ञानेन

नित्यवृत्ती निराकाशो विषयेऽप्यर्थः । निराश्रय आश्रयराहितः । आश्रयो
नाम यद्वाश्रित्य पुरुषार्थं सिद्धायति । दृष्टादृष्टपदसाधनाश्रयराहित इत्यर्थः ।
विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अरुर्मेव, तस्य निजिज्यात्मदर्शनस-
प्तत्वात् । तेनैवभूतेन प्रयोजनाभावात्कसाधनं कर्म परिशक्तव्यमेवेति प्राप्ते
ततो निर्गमाद्यभावात्कर्मप्रवृत्तिरित्यादिप्रमाणेनापि निजिज्यात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नेष
किंचिदकरोति
सः ॥२०॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरितः प्रागेव कर्मांभ्यान् ब्रह्माणि सर्वान्तरे
प्रत्यगात्मनि निजिज्ये सजातामदर्शनः स दृष्टादृष्टादिप्रमाणेनापि निर्गततया
दृष्टादृष्टाद्य कर्माणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म संन्यस्य क्षरीरव्यादा-
माद्यप्येष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येतन्नर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्वतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

शरीरं कैवलं कर्म कुर्यान्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

निराशीरिति । निराशानिर्गता आशेषतो यस्मात्मा निराशाः, यतचित्-
त्तात्मा चित्तयत करणमात्मा शाश्वतः कार्यरूपसंघातस्यापुद्गलपि यतो ह्यतो
येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तमवपरिग्रहस्य च सर्वं परिग्रहं यत स त्यक्तसर्व-
परिग्रहः, शरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं, कैवलं नारायणभिमानवर्जितं, कर्म
कुर्यान्नाप्नोति न प्राप्नोति नित्यपमानद्रूपं साप धर्मं च । धर्माऽपि शुभ्रतोः
नित्यपमव बध्नापादस्तदात् । तस्मात् ताभ्या मुक्ता भवति, सद्योऽनुतो
भरतीत्यर्थः ॥

किं च शरीरं कैवलं कर्मैत्यत्र किं शरीरनिर्गत्य शरीरं कर्माभिप्रेतमा-
होतिन्द्ररीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरं कर्मेति । किं चातो यदि शरीरनिर्गत्य
शरीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शरीरमिति । उच्यते— यदा
शरीरनिर्गत्य कर्म शरीरमाभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपेक्षमपि
शरीरं कुर्यान्नाप्नोति नित्यपममिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शरीरं

च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजन शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति निर्विघ्नमित्यापि दुरतोऽप्राप्तप्र-
तिषेधप्रसङ्गः । शरीरं कर्म पुरञ्जिति विशेषणान्तेऽल्लशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनस-
निर्वर्त्य कर्म विधिप्रतिषेधविरय धर्माधर्मशब्दशून्यं कुर्वन्नाप्नोति निर्विघ्नमे-
त्युक्तं दृष्टात् । तथापि वाङ्मनसाम्या विहितानुष्ठानशब्दे निर्विघ्नप्रातिवचन
विच्छेदमापद्यते । प्रतिषिद्धसंवायेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । यदा
तु शरीरं दृष्टान्तिमात्रप्रयोजन शरीरं धर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजन कर्म
विधिप्रतिषेधगम्य शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदुर्वैतरेव शरीरादिभिः शरीरादिष्व-
तिमात्रप्रयोजन केवलशब्दप्रयोगात् अहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टा-
मात्रं लोकेदृष्टया कुर्वन्नाप्नोति निर्विघ्नम् । एवमूतस्य पापशब्दशब्दार्थान्वित-
प्राप्त्यसंभवात्तिल्विव सत्तार नाप्नोति, शान्ताग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् जप्रतिषेधेन
मुच्यते एवेति दूयौत्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैव । एव शरीरं केवलं कर्म
इत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवयव भवति ॥२१॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यत्तेरात्रादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहशभावात्ताच-
नादिना शरीरस्थितौ कृतव्यताया प्राप्तायाम् “अथाचितमनकृतमुपपन्नं यद-
च्छया” [शं.२.१.८.१२] इत्यादिना वचनेनानुगमनं यतोः शरीरस्थितिरहेतो-
रत्रादेः प्रातिद्वारमात्रिकुर्वन्नाह —

यदृच्छालाभसंगुष्ठो द्वेदातीतो भिन्नःसरः ॥

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निरयते ॥२२॥

यदृच्छेति । यदृच्छालाभनतुष्टोऽप्राप्तिरहितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्ते-
न सतुष्टः सजाताल्यप्रत्ययः । द्वेदातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्ह्यन्यमानोऽप्यवि-
पण्यवित्तो द्वेदातीत उच्यते । विमत्पदे विगतमसरो निर्भरजुद्धिः समस्तुच्यो
यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च । य एवमुक्तो यतिः अत्रादेः शरीरस्थितिरहेते-
र्लाभालाभयोः सम्ये ईश्वरवादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शा यथामृतात्मदर्श-
ननिष्ठः सन् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने मिश्रतनादिकर्माणि शरीरादिनिर्वर्त्य
'नैव निर्विघ्नरोम्यह' [गी ५.८], 'गुणा गुणस्तु वर्तन्ते' [गी.३.२८] इ-

त्येव सदा सगरेचत्राण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नेव किञ्चिद्विज्ञा-
दनादिकं कर्म करोति । लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारो-
पितकर्तृत्वं भिक्षाटनादौ कर्माणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्र-
माणादिजनिनेन अकर्तृत्वं । स एव पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरैर्वर्तमानप्र-
योजन भिक्षाटनादिकं कर्म कर्तापि न निरप्यते धर्मेणोः कर्मणः । सदेतुस्तस्य
ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैव ॥२२॥

‘त्यक्त्या कर्मफलस्य’ [गी.४.२०] इत्यनेन शब्देन यः प्रारब्ध-
कर्मा सन्त्यदा निश्चिन्त्यब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्यात्मनः कर्तृकर्मप्र-
योजनाभावदर्शनेन कर्मपरित्यागे ग्रामे कुतश्चिद्विचित्तत्तदसन्ने सति पूर्ववत्त-
स्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तस्यापि ‘नैव किञ्चित्करोति सः’ [गी.४.२०] इति कर्मा-
भावः प्रदर्शितः । यस्यैव कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव—

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

गतसंगस्येति । गतसंगस्य सर्वतो निवृत्तात्मने मुक्तस्य निवृत्तधर्माध-
र्मादियधनस्य, ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवायामत चेतो यस्य सोऽयं
ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य, यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थमाचरतो निवर्तयतः कर्म समग्रं
सहाद्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यती-
त्यर्थः ॥२३॥

यस्मादुनः कारणाच्छेद्यमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमुत्तुङ्गमग्रं प्रविलीयत
इत्युच्यते यतः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मा हुतम् ॥

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधेता ॥२४॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्धविरमावर्षयति तद्भक्षेति
पश्यति तस्यात्मव्यतिरेकेणाभाव पश्यति यथा गुप्तेनाया रजताभाव पश्यति,
तदुच्यते ब्रह्मैर्गर्णामिति यथा यद्रजन तदुच्यते भवेति । ब्रह्म, अरण्यम् इत्य-

समस्ते पदे । यदपेक्षुद्धया गृह्यते लोके तदस्मिन्नक्षयविदा ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्म
हविस्तथा यदपिबुद्धया गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्ति । तथा ब्रह्माग्राविति समस्त पदम् ।
अभिरपि ब्रह्मैव यत् हृत्यते ब्रह्मणा कर्मा ब्रह्मैव कृत्यर्थः । यत्तेन हृतं हव-
नत्रिया तत् ब्रह्मैव । यत्तन गतस्य पलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मस्मृतमाधिना
ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मममाधिस्तन ब्रह्मस्मृतमा-
धिना ब्रह्मैव गतत्वम् ॥

एव लोत्रमग्रह चिसीर्षुणापि निरयमाणं कर्म परमार्थताऽन्तर्गते ब्रह्मनु-
द्धयुन्मुदितत्वात् । अत्र सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्द-
र्शनानुव्यर्थं यश्चक्षुःशब्दज्ञानस्य सुखमुपगच्छते, यदपेक्षाग्राधिर्यस्य प्रसिद्धं
तदन्वयाध्यात्मं त्रैलोक्यं परमार्थदर्शिनः इति । अथवा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽपेक्षाग्रा-
नामेव विद्यमानो ब्रह्मग्राभिधानमनयकः स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव सर्वकर्मव्याभि-
जानतो विदुषः कर्माभावात् । फारस्बुद्धयभावाच्च । न हि फारस्बुद्धिर-
हितं यज्ञाग्न्यं कर्म हृत् । सर्वमेवामिहोनादिकं कर्म शब्दकर्मपितदेवतावि-
शेषसंप्रदानादिसारकबुद्धिमत्कर्तृभिमानपलाभिसधिमद्य हृत्, नोपमुदितत्रिया
फारस्बुद्धयभेदबुद्धिमत्कर्तृभिमानपलाभिसधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मनुद्धयु-
न्मुदितानां ग्रादिसारकनिष्पत्त्यभेदबुद्धि कर्म । अतोऽन्तर्गते सत् । तथा च
दर्शितं 'कर्मव्ययमं यः पश्यन्' [गी ४.१८], 'कर्मण्यभिप्रायतोऽपि नैव
किंचित्करोति स' [गी ४.२०], 'गुणं गुणेषु वर्तते' [गी ३.२८], 'नैव
किंचित्करोमीति बुक्तो मन्यते तत्प्रविन्' [गी ४.८] इत्यादिभिः । तथा
च दर्शयत्यत्र तत्र त्रियासारकबुद्धयभेदबुद्धयुग्मदेव करोति । इष्टं च साम्या-
मिहोनादौ कामोपमर्देन साम्यामिहोनादिहानि । तथा मतिर्पूर्वसामतिर्पूर्व-
सादानां कर्मणां कार्योपेक्षाग्राभ्यस्तत्त्व हृत् । तथेहापि ब्रह्मनुद्धयुन्मुदित-
पेक्षादिफारस्त्रियापलाभेदबुद्धेर्ब्रह्मचरणमात्रेण कर्मापि निवृत्तेऽन्तर्गते सन्त्यते ।
अतः उक्तं 'समग्रं प्रविलयते' [गी ४.२३] इति ॥

अथ चेचिदाहुः — यत् ब्रह्म तदर्शाद्यानि । ब्रह्मैव त्रियापेक्षादिना

पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थित सत्तदेव कर्म करोति । तत्र नापेणादिबुद्धि-
निर्गत्येति किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिवुद्धि-
र्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः— इति ॥

सत्य एवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रवृत्तं न स्यात् । अत्र तु
सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेरान्यशब्दितानि भ्रम्याविशेषानुपपन्नस्य 'श्रेया-
न्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [गी. ४. १३] इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च सम-
र्थमिदं वचनं 'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादने, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्म-
त्वेऽपेणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् । ये त्वर्पणादिषु
प्रतिमाया विष्णुदृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिं धिष्यते नामादिविवेचयेति ब्रुते न तेन ब्रह्म-
विशेषोक्तेर्हि विवक्षिता स्यात्, अपेणादिविषयवाज्ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादन-
क्षानेन मोक्षफलं प्राप्यते । 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते । विद्वद्भ्यो
सम्यग्दर्शनमपतरेण मोक्षं गन्तुं प्राप्यत इति । प्रवृत्तविषयेष्वथ । सम्यग्दर्शनं च
प्रवृत्तं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [गी. ४. १८] इत्यत्र, अत्र च सम्यग्दर्शनं तत्सै-
वोपसहारात्, 'श्रेयान्द्रव्यमयायज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' [गी. ४. १३], ज्ञानं लब्ध्वा परा-
शान्तिम्' [गी. ४. ३९] इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपपत्तीर्णोऽध्यायः ।
तत्रान्तरमादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिप्रवृत्तये प्रतिमायाभिव्यक्तिविष्णुदृष्टिर्ब्रुते इत्यनुपपन्नम् ।
तस्मात्प्रथाव्याख्यातार्य एषावै श्रेयः ॥२४॥

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यस्तत्र स्यात् तत्तुत्यर्थमन्येऽपि यथा उप-
धिष्यन्ते—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥

ब्रह्माग्रापरे यज्ञं यज्ञेनैवोपबुद्धति ॥२५॥

दैवमेवेति । दैवमेव देवा इष्यन्ते येन यगेनासौ दैवो यज्ञस्त्वमेवापरे
यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्री "सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म" [तै. २. १], "विज्ञानमनन्दं ब्रह्म" [बृ. ३. ९. २८] "यत्मा आदपरो-
धाद्ब्रह्म य आत्मा अग्रान्तरः" [बृ. ३. ४. १] इत्यादिवचनोक्तमन्तानायादिसर्व-

समारधर्मवर्जित 'निति नेति' [बृ.४.४.२२] इति निरस्ताशेषविशेष ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदमिधे ॥ होमाधिष्ठाणत्वविशेषया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्रायदरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज, यदशब्दशून्य आत्मा आत्मनामसु यदशब्दस्य पाटात्, तत्प्राप्तान यज परमार्थतः परमेय ब्रह्म सन्त ब्रह्मद्यद्युपाधिभ्यस्तन्मध्यस्तसर्वोपाधिधर्मसमाहितरूप यज्ञैवात्मनैवोत्पन्नग्रेनोपजुह्वीत अभिनति । सौपाधिस्तस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मरूपेणैव यद्दर्शन स तस्मिन्हीमस्त कुर्यान्ति ब्रह्मतत्त्वैक्यदर्शननिष्ठाः सत्यासित इत्यर्थः ॥२५॥

सोऽय सध्यन्दशनलक्षणो यज्ञो देवयजादिषु यज्ञैरुपविध्यते 'ब्रह्मपणम्' [गी.४.२४] इत्यादिश्लोकैः प्रस्तुतः 'श्रैवान्द्रव्यमयाप्रकाशज्ञानयजः परतज' [गी.४.३३] इत्यादिना स्तुत्यर्थम्—

भोत्रादीर्नाद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ॥

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥२६॥

भोजनादीर्नाति । भोत्रादीर्नाद्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु । प्रतीन्द्रियसंयमो भिद्यत इति बहुवचनम् । नयमा एवामयस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेष कुरन्तीत्यर्थः । शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येवामयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुहति भोत्रादिभिर्गोत्रैरुद्रिष्यप्रहणं होम मन्यन्ते ॥२६॥

किं च—

सर्वाणोद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

सर्वाणोति । सर्वाणोदीपसर्माणोद्रियाणां कर्माणोद्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो आयुगर्भात्मकवृत्तकर्माणां वृत्तप्रकारणादीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाग्नौवात्मनि संयम आत्मसंयमः ॥ एव योगादिस्वात्मिन्मात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रधिनन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेन प्रदीपे निरेकज्ञानेनोपन्यासावभाषिते श्रित्यपस्तित्वार्थः ॥२७॥

द्रव्यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः सशितनताः ॥२८॥

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञस्तीर्थेषु द्रव्यविनियोग यजमुद्रया कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः तपः यज्ञः येषां तपस्वनः ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारार्गदिलक्षणां योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः, तथाऽपरे स्ना-
ध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्नाध्यायो यथाविधि ऋगान्यम्यासो यज्ञो येषां ते स्नाध्या-
ययज्ञाः, ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च, यतयो यतनशीलाः सशितनताः भग्यर्कशक्तानि तनूक्तानि तीक्ष्णवृत्तानि नृत्तानि येषां ते सशितनताः ॥२८॥

निच—

अपाने जुहति प्रागं प्राणेऽपानं तथापरेः ॥

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अपान इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं, प्रकारव्य प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुहति, रेचनखय
थ प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगती सुषुम्नासिद्धम्यः वायोनिर्गमनं
प्राणस्य गतिः, तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः ते प्राणापानगती एते
रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः, कुम्भसख्य प्राणायामं
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२९॥

निच—

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेण जुहति ॥

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमित आहारो येषां ते
नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेणैव जुहति । यस्य यस्य वायोर्जयः
नियत इतरान्वायुभेदास्तस्मिन्स्तिस्मिन्नुहति, ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो
येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

एव यथोक्तान्यशाधिर्वर्त्य—

यज्ञशिष्टानृतमुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसतम् ॥३१॥

यज्ञशिष्टेति ।- यज्ञशिष्टानृतमुजो यज्ञना शिष्ट यज्ञशिष्ट च तद-
मृत च यज्ञशिष्टानृतं सन् भुजत इति यज्ञशिष्टानृतमुजः । यथोक्तान्यशा-
धित्वा तच्छिष्टेन फालेन यथाविधि चोदितमग्नममृताख्यं भुजत इति यज्ञ-
शिष्टानृतमुजः । यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरत्नं मुमुक्षुवध्रेत् । फाला-
तिनमापेक्ष्येति सामर्थ्याद्भवति । नाय लोकः सर्वशक्तिसाधारणोऽप्यास्ति यथो-
क्तानो यज्ञनामेनेऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽप्यस्तम् । कुतोऽन्यो विदि-
ष्टसाधनसाध्यः कुरुसतम् ॥३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुने ॥

कर्मजाग्निदि तान्सर्वानिरे क्षत्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा
ब्रह्मणो येश्च मुने द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुने वितता उच्यन्ते,
तत्राथा— वाचि हि प्राण जुहुम— इत्यादयः । कर्मजा वायिश्वाचिरुमानतर्कमो-
क्षयान्निदि तान्सर्वाननाममात्रं, निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव शास्त्रा
विमोक्ष्यसेऽद्युभयम् । न मद्यागारा इमे, निर्व्यापारेऽहमुदासीन इत्येव शास्त्रा
अस्मान्मम्यदर्शनान्मोक्ष्यसे सुसारवनादित्यर्थः ॥३२॥

‘ब्रह्मार्पणम्’ [गी.४.२४] इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञस्य सप-
दितम् । यथाक्ष अनेके उपदिष्टाः । तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं सूर्यते ।
वयम्—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाद्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥

सर्वं कर्मारितिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

श्रेयमिति । श्रेयान्द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्याग्रजज्ज्ञानयज्ञो हे पर-
तर । द्रव्यमयो हि यज्ञः पञ्चस्वारभक्तो, ज्ञानयज्ञो न फलारभक्तो, अतः

श्रेयान्प्रशस्यतर । कथं, यत सर्वं कर्म समस्तमस्मिन्मयाप्रतिपन्नं पार्थ शूने मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदरस्थानीये परिसमाप्यते अतर्भवतीत्यर्थः । “यथा वृताय त्रिजितापाधरेया सयत्येवमेव सर्वं तदस्मिन्मेति यत्किञ्च प्रजा साधु कुर्यान्ति दस्तद्वेद यत्तु वेदः” [छा ४ १.४] इति श्रुते ॥३३॥

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तादृहं केन प्राप्यत इत्युच्यत—

तद्विद्धि प्रणिपातन परिश्रमेन सेवया ॥

उपदेशयन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

तद्विद्धीति । तद्विद्धि विधानीहि येन विधिना प्राप्यत इति । आचार्यानाभिगम्य, प्रणिपातेन प्रक्षणेन नीचैः पतनं प्राणिपातो दीर्घनमस्फारस्तेन, कथं यथं कथं मोक्षं का विद्या वा च विद्या, इति परिश्रमनं, सेवया गुरुशुश्रूषयैरमादिना । प्रश्रयणं आचार्यानां आचार्या उपदेशयन्ति कथाययन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनः । ज्ञानरताऽपि केचिदुपायतत्त्वदर्शनदीप्ता, अपरे न, अतो विगिनपि तत्त्वदर्शिन इति । यः सम्यग्दर्शिनस्तैरुपादिष्टं ज्ञानं कार्यश्रमं भवति नेतरदिति भगवतो मन्त्रम् ॥३४॥

तथा च सत्तादमपि तमर्थं वचनम्—

यच्छाया न पुनर्मोहमेव यास्यसि पाण्डव ॥

येन भूतान्यशेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मायि ॥३५॥

यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुपादिष्टमधिगम्य प्राप्य पुनर्भूयो माह मेव यथेक्षणा मोहं गतोऽसि पुनरेव न यास्वसि हे पाण्डव । किञ्च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादयः स्तरपथेभ्यो द्रव्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि भवत्स्थानीयानि भूतानि इति, अथो अपि मायि वामुदेते परमेश्वरे चेमानि इति, धेनोर्धरस्त्रं सर्वापीनमव्यसिद्धं द्रव्यसीत्यर्थः ॥३५॥

किं चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापरुत्तम ॥

सर्वं ज्ञानच्छेनेन वृजिनं संतरेष्यसि ॥३६॥

अर्शति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापहृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पाप-
वृत्त्यापहृत्तम् । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लव कृत्वा श्रुतिन श्रुतिनार्थं पाप-
समुद्रं सतर्पयामि । धर्मोऽपीह समुद्रोः पापमुच्यते ॥३६॥

ज्ञानं कथं नादायति पापमिति दृष्टान्त उच्यते—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्ममात्कुरतेऽर्जुन ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्ममात्कुरुते तथा ॥३७॥

यथेति । यथैधांसि शब्दानि समिद्धः सम्याग्निदो दीप्तोऽग्निर्भस्मा-
द्भस्मीभाष कुरते हे अर्जुन, ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्ममात्कुरुते
तथा निर्गोज्ज्वरोतीत्यर्थः । न हि आभादेव ज्ञानाग्निः कर्माणां धनं द्रव्यमीरु-
त इत्येवमिति । तस्मान्नान्यद्विज्ञानं सर्वकर्मणां निर्गोज्ज्वरे कारणमित्यभिप्रायः ।
सामान्याग्नेन कर्मणा क्षीयमानाश्च तत्प्रवृत्तकल्पादुपभोगेनैव धीयन्ते । अतो
वान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राप्नुवन्ति ज्ञानमहमासीति चार्तातानेन जन्म-
कृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्ममात्कुरुते ॥३७॥

यत् एवमन्तः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

तत्सर्वं योगमसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं गुणविपरिम-
दविद्यते । तज्ज्ञानं भव्यमेव योगसमिद्धो योगेन कर्मयोगेण ममाधियोगेन च
समिद्धः सम्पन्नो योग्यतामापन्नः मन् मुमुक्षुः कालेन महता आत्मनि विन्दति
तस्मिन् इत्यर्थः ॥३८॥

यैज्ञान्येन ज्ञानप्रतिभेजति न उपाय उर्षदश्यते—

अद्यावच्छब्दे ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥

ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमाचरेत्तापि गच्छति ॥३९॥

अद्यावन्निर्दिष्टं । अद्यावच्छब्दादुल्लभते ज्ञानम् । अद्यावच्छब्देऽपि भवति
वाश्चिन्मदप्रस्थानोऽत आह तत्परं गुणपासनादावभियुक्तो ज्ञानरूप्युपाये

श्रद्धायान्, तत्सरोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह सयतोन्द्रियः, सयतानि
 निपत्येभ्यो नियतितानि यत्तेन्द्रियाणि स सयतोन्द्रियः । य एवमूतः भट्टावास्त-
 त्परः सयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिरोऽ-
 पि भवति मायाविन्वादिमग्न्यात् न तु सत्कृद्भावाद्यादौ इति एतन्मतो
 ज्ञानलक्ष्युपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्वादिष्यते— ज्ञानं लब्ध्वा परा मोक्षा-
 द्या दान्तिमुपरतिमन्त्रिणं क्षिप्रमेवाभिगच्छति । सम्यग्दर्शनादिप्रमेयं मोक्षो
 भवतीति सर्वेश्वरन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥३९॥

अत्र सशयो न कर्तव्यः पाणिनो हि सशयः, कथं इत्युच्यते—

अज्ञाश्चाभ्रदधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुरा संशयात्मनः ॥४०॥

अश्नेति । अज्ञाश्चाभ्रदधानश्च अज्ञादधानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेण अवि-
 श्वातवाश्च संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञादधानौ यद्यपि
 विनश्यतस्तथापि न तथा यथा संशयात्मा । संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् ।
 कथं, नायं साधारणोऽपि लोकऽस्ति, तथा न परो लोको, न सुरा तत्रापि
 सदायोरप्येते संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥४०॥

कस्मात्—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंल्लिख्यसंशयम् ॥

आत्मधन्त न कर्माणि निवर्ज्यन्ति धनजय ॥४१॥

योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सन्त्यस्तानि
 कर्माणि येन परमार्थदर्शना धर्मोद्धर्माख्याणि तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं
 योगसंन्यस्तकर्माणां— ज्ञानसंल्लिख्यसंशयं ज्ञानेनात्येवमैकचक्षुर्दर्शनलक्षणेन सच्छि-
 द्धः संशयो यस्य स ज्ञानसंल्लिख्यसंशयः । य एव योगसंन्यस्तकर्मां तस्मात्स-
 न्यस्तमपमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवर्ज्यन्ति तेषादिरूपं फलं
 नारमन्ते हे धनजय ॥४१॥

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादनुद्धिद्यहेतुर्ज्ञानसंल्लिख्यसंशयो न निवर्ज्यते
 गीता... ६

कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मनुष्ठानविरये सशयसान्वि-
नश्यति—

तस्मादज्ञानसंभूतं ह्यस्य ज्ञानासिनात्मनः ॥

चित्त्यैवं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भारते दत्तसादृश्या संहिताया वैयासिक्या भीष्मपराणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उच्यन्तेषु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

तस्मादिति । तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्जातं ह्यस्य
हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासि-
त्त्वबलेन ज्ञानासिना आत्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात्सशयस्य । न हि परस्य
सशयः परेण चेत्यङ्गना प्राप्नोति येन दृश्येति विद्येतेव । अत आत्मविषयोऽपि
दृश्यैव भवति । चित्त्येन सशयं स्वकवेनाज्ञेदुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपपन्नं कर्मा-
नुष्ठानमातिष्ठं कुर्यादिति । उत्तिष्ठ च इदानीं मुद्राय भारतेति ॥४२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषाशंकराचार्येण श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपदशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवत्पतेः कृते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथ पंचमोऽध्यायः ।

‘कर्मण्यकर्म यः परमे’ [गी.४.१८] इत्याख्य ‘स युक्तः क-
र्त्तव्यकर्मकृत्’ [गी.४.१८], ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं’ [गी.४.१९], ‘द्या-
यारं केवलं कर्म कुर्वन्’ [गी.४.२१], ‘यद्व्यज्रलभस्तुष्टः’ [गी.४.२२],
‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्’ [गी.४.२४], ‘कर्मजान्विद्धि तान्मयो’ [गी.४.
३२], ‘सर्वं कर्माणि तं पार्य’ [गी.४.३३], ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’
[गी.४.३७], ‘योगसंन्यस्तार्माणम्’ [गी.४.४१] इत्येतेष्वचनैः सर्वक-

मंसन्यासमगोचद्भगवान् । 'छित्तैर्न सशय योगमातिष्ठ' [गी.४.४२]
इत्यनेन वचनेन योग च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान् । तथैरुभयोश्च
कर्मानुष्ठानरूपमसंन्यासयोः स्थितिरिति तदस्मात्परोधादेरेण सह कर्तुमशक्यत्वा-
त्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थदेतयोर्मन्यतरकर्तव्यताप्राप्ता सत्या यत्न-
शून्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानरूपमसंन्यासयोस्तत्कर्तव्य नेतरदित्येव मन्यमान-
प्रशस्यतरमुत्सया अर्जुन उवाच 'संन्यास कर्मणा कृणु' [गी.५.१] इत्या-
दिना ॥

ननु च—आत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठा प्रतिपिपादयिष्यन्त्यादाहृतैर्वचनै-
र्भगवान्स्वरूपमसंन्यासमगोचन्न त्वनात्मनस्य । अतश्च कर्मानुष्ठानरूपमसंन्यासयो-
र्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्वतरस्य प्रशस्यतरत्वमुत्सया अयं प्रश्नोऽनुपपन्नः —॥

सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः
प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं, 'त्यादाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य
कर्तव्यतया विनश्रितवान् प्राधान्यमतरेण न कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासम्भवात्
अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूयत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्या-
सस्य विनश्रितम् । इत्येव मन्यानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानरूपमसंन्यासयोरविद्व-
त्पुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति दृष्टोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य
कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्य नेतरदिति प्रशस्यतरविदियया प्रश्नो
नानुपपन्नः ॥

प्रतिउत्तनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुर्भिप्राय एवमेवेति गम्यते । कथं,
'संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते' [गी.५.२]
इति प्रतिउत्तनम् । एतावन्निरूप्य— किमनेनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयो-
र्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य
विशिष्टत्वमुच्यते ? आहोस्तिदनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभय-
मुच्यत ? इति । किं चातः, यद्यात्मवित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्निः-
श्रेयसकरत्वं, तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते, यदि वा

अनात्मवित्कर्तृकयोः सत्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यते इति । अप्रोच्यते—
 आत्मविन्नृत्तयोः सत्यासकर्मयोगयोरसमवाययोर्निःश्रेयसरत्नामचन, तदी-
 याश्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम्, इत्येतदुभयमनुगतम् ।
 यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प्रतिकूलश्च तस्मान्मुक्तानलक्षण कर्मयोग, समवेता,
 तदा तयोनि श्रेयसरत्नोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभि-
 धानमिन्येतदुभयमुपपद्येत । आत्मविदस्तु सत्यासकर्मयोगयोः असमवाययो-
 र्निःश्रेयसरत्नाभिधान, कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यते इति चानु-
 पपन्नम् ॥

अत्राह— विमात्मविदः सत्यासकर्मयोगयोः उभयोरप्यसमभव, आहो-
 रित्पदव्यतिरेकात्समयो, यदा चानन्तरस्यासमयस्तदा किं कर्मसंन्यासस्य उत
 कर्मयोगस्य ? इति, असमये नारण च वक्तव्यमिति ॥

अत्रोच्यते— आत्मविदो निवृत्तमिष्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य
 कर्मयोगस्यासमभवः स्यात् । जन्मादिसर्वायोजित्याहितत्वेन निष्क्रियमात्मानं
 मात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः सम्प्रदर्शनेनापास्तमिष्याज्ञानस्य निष्क्रि-
 यात्मस्वरूपावस्थानलक्षण सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपर्ययस्य मिष्याज्ञान-
 मूलकर्तृत्वाभिधानपुरःसरस्य सत्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे
 तत्र तत्रात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिष्याज्ञानतत्कार्यायिरोधादभावः
 प्रतिपाद्यते यत्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिष्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो
 न सम्भवीति युक्तमुक्तं स्यात् ॥

केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्व्यात्मविदः कर्माभावः प्रतिपा-
 द्यते इति अप्रोच्यते— ‘अविनाशि तु तद्विदि’ [गी.२.१७] इति प्र-
 कृत्य ‘य एन वेत्ति ह्यनारम्’ [गी.२.१९], ‘वेदावेनाशिन नित्यम्’ [गी.
 २.२१], इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभाव उच्यते ॥

ननु च—कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यते
 एव, तथा ‘तस्माद्युज्यस्य भारत’ [गी.२.१८], ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’

[गी.२.३१], 'कर्मण्येवाधिहारस्ते' [गी.२.४७] इत्यादौ, अतश्च कथ-
मात्मविद कर्मयोगस्यासम्भ- स्यात्-इति । अत्रोच्यते- सम्यग्ज्ञानमिष्याहा-
नतत्कार्यविरोधान्, 'ज्ञानयोगेन सात्त्विकानाम्' [गी.३.३] इत्यनेन सा-
त्त्विकानामात्मतत्परिदामनात्माविकर्तृकर्मयोगनिष्ठ- तो निष्क्रियतमस्वरूपावस्था-
नलक्षणाया ज्ञानयोगनिष्ठाया पृथक्करणात्, कृतकृत्यत्वेनात्मविद प्रयोजनान्त-
राभावत्, 'तस्य कार्यं न विद्यते' [गी.३.१७] इति कर्तव्यात्तत्तमा-
यवचनाच्च, 'न र्मणामनारम्भात्' [गी.३.४], 'संयासस्तु महागद्गो-
बुधमाप्नुमयोगतः' [गी.४.६] इत्यादिना चात्मज्ञानागत्वेन र्मयोगस्य
विधानात्, 'योगसूत्रस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' [गी.६.३] इत्यनेन
चोत्तरसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, 'शरीर केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति
निस्त्विपम्' [गी.४.२१] इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो
निराकरणात्, 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मयेत तत्प्रवित्' [गी.५.८]
इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्यात्मनाथात्म्यविद
करोमीति प्रत्यक्षस्य समाहितचेतस्तथा सदा अकर्तव्यबोधदेशादात्मतत्त्वाविद
सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुक कर्मयोग- स्त्रेऽपि न समाधायितु-
शक्यते यस्मात्, तस्मादनात्मविकर्तृकृतोरेव सत्यसकर्मयोगयोर्नि श्रेयसकल्प-
वचनं, तदीयाच्च कर्मसत्यासात्पूर्वोक्तात्मविकर्तृकसकर्मसंयासधिलपणास्त-
त्वेव नर्तृत्वविग्रहने कर्मैकदेशविग्रहाद्यमनियमादिमहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्व-
स्तुतरत्वेन च कर्मयोगस्य विधिगृह्यविधानमिवैव प्रतिपन्नमत्रकथार्थनिरु-
पणेनापि पूजात् प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ॥

'ज्यायसा चेत्कर्मणस्ते' [गी.३.१] इत्यत्र ज्ञानकर्मणो सहासमन्त्रे
'यच्छ्रेय एतयोस्तमे ब्रूहि' [गी.४.१] इत्येव पृष्ठेऽर्जुनेन भगवान्सात्त्विकानां
संन्यासिना ज्ञानयोगेन निष्ठा पुन कर्मयोगेण योगिना निष्ठा प्रोक्तेति निर्णय-
चसारः । 'न च संन्यसनादेव केवलास्त्रिभिर्द्वैतसमधिगच्छति' [गी.३.४] इति
वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं, कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञान-

रहितस्य सन्यासः शेषात्किं वा कर्मयोगः शेषान्त्येतयोर्विशेषमुक्ताया—

अर्जुन उवाच ।

संन्यासे कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च क्षेमसि ॥

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

सन्यासमिति । सन्यासः परित्यागः कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठेयविदोशाणां दाराणि प्रशमयति कथयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यमर्तमपि क्षमत्यतो मे कतरच्छ्रेय इति सदाशः, किं कर्मानुष्ठानं श्रेयं किं वा तद्व्यास-
मिति । प्रशस्त्यन्तरं चानुष्ठेयम् । अतश्च यच्छ्रेयं प्रशस्त्यन्तरमेतयोः कर्मसंन्यास-
कर्मयोगयोः यदनुष्ठानाच्छ्रेयोऽज्ञातिममं स्यादिति नन्यमेव तदेकमन्यतरत्सद्वैकपु-
रगानुष्ठेयत्वमभ्यासमे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेत नयेति ॥१॥

एताभिश्चायमाचक्षणे निर्णयय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चेयमकरावुभौ ॥

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

सन्यास इति । सन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठान-
तादुभायपि निश्चेयमकरौ निश्चेयस्य मोक्षं पुनरिते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन । उभौ
यद्यपि निश्चेयमकरौ तथापि तयोस्तु निश्चेयमहत्त्वोः कर्मसंन्यासात्तेनलात्म-
योगो विशिष्यत इति कर्मयोगः स्मृतिः ॥२॥

कस्मादित्याह—

क्षेयः स निःस्पृहः स्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥

निर्द्वन्द्वो हि महानादो मुर्यं धैर्याप्रमुखा ॥३॥

श्रेय इति । श्रेयो ज्ञानस्य स कर्मयोगी नित्यसंन्यासीति यो न द्वेष्टि
किञ्चित् कांक्षति दुःखमुरो मत्साधने च । एतावदो यः कर्माण्ये धर्मानोऽपि
स निःस्पृहः स्यासीति ज्ञानस्य इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वो द्वावर्जितो हि परमात्मशरीरो
मुखं वषादनायासेन प्रमुखा ॥३॥

संन्याससमयोगयोर्भिन्नपुरुषानुग्रहयोर्विस्मयेः पश्येऽपि विरोधो युक्तो न तूमयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—

सांख्ययोगौ पृथग्व्याख्यः प्रवदन्ति न पंडिताः ॥

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विदते फलम् ॥४॥

सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथग्विस्मृदभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः । पंडितास्तु ज्ञानिन एव फलमविस्मृदमिच्छन्ति । कथं, एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवान् इत्यर्थः उभयोर्विदते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयस फलमतो न फले विरोधोऽस्ति ॥ ननु संन्यास कर्मयोगाभ्यामेव प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैक्यं कथमिदं प्रवृत्तं भवीति । नैव दोषो यदप्यनुनेन संन्यास कर्मयोग च केवलमभिप्रेत्य प्रभः कृतो भगवास्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विरोधं संयोज्य शब्दशान्तरवाच्यतया प्रतिनचनं ददौ सांख्ययोगाविति । तत्रैव संन्याससमयोगौ ज्ञानतदुपायसम-
शुद्धित्वादिसंयुक्ता सांख्ययोगाभ्यावाविति भगवतो मतम् । अतो नामहृत-
प्रतिपैति ॥४॥

एतस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विदत इत्युच्यते—

यत्सारथैः प्राप्यते स्थानं तन्नौगेरपि गम्यते ॥

एकं सात्स्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

यदिति । यत्सारथैर्गान्निष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं गोक्षाख्यं तन्नौगेरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माणात्मनः फलमनाभिसंभाषानुति-
ष्ठन्ति ये ते योगाः सोचिनः तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायः । अत एकं सात्स्यं च योगं च यः पश्यति फलैक्यत्वात् पश्यति सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥५॥

एव तर्हि योगात्संन्यास एव विधिष्यते । कथं तर्हिदमुक्तं 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विधिष्यते' [गी.५.२] इति । शृणु तत्र कारणम् ।
तथा पृष्टं केवलं कर्मसंन्यास कर्मयोग चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरं कः श्रेयान्

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

नैवेति । नैव किञ्चित्करोमीति युक्तं समाहितं सम्मयेत चितयेत्
-तत्त्वविदात्मनो यायात्म्यं गत्वा वेत्तीति तत्त्ववित्पद्मार्थदर्शीत्यर्थः ॥

कदा कथं या तत्त्वमवधारय मयेतेत्युच्यते पश्यान्निति । मन्येतेति
दूषेण राशयः । यन्मैव तत्त्वाविदं सर्वसर्वकारणचेतसु कर्मसर्वमैव पश्यत
सम्पददर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिमार कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि
मृगानृषिनायामुदकमुद्धव्यं पानाय प्रवृत्त उदराभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानं
प्रयोजनाय प्रवर्तते ॥८॥९॥

यस्तु पुनरुत्तच्चपि प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सग त्यक्त्वा करोति यः ॥

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिश्राभसा ॥१०॥

ब्रह्मणीति । ब्रह्मणाश्चर आधाय निश्चिप्य तदर्थं करमात् भृत्य इव
स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि भोक्तेऽपि फले सग त्यक्त्वा करोति यः सर्वं
माणि, लिप्यते न स पापेन न संशय्यते पद्मपत्रमिश्राभसोदकेन । कथल
सत्तगुह्यिमानफलमेव तस्य कर्मण न्यात् ॥१०॥

यस्मात्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥११॥

कायेनेति । कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्वार्जितै इव
गर्भैः कर्म करोमि न मम पश्य इति ममत्वशुद्धिदृष्ट्यागिन्द्रियैरपि, केवलशब्द
कायादिभिर्वापि प्रत्येकं सम्यक्ते, सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय । योगिनः कर्मण
कर्म कुर्वन्ति सग त्यक्त्वा पश्यन्ममात्मशुद्धये सत्यशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्त
त्रैव तगाधिमार इति कुरु कर्मव ॥११॥

यस्माच्च—

युक्तं कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥

अयुक्तः कामसारेण पले सक्तो निरुच्यते ॥१२॥

युक्त इति । युक्त ईश्वरस्य कर्माणि करोमि न मम पद्मयेत्येव समा-
हित. सर्वकर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकं निश्वासा-
भवा सत्त्वगुणविज्ञानप्राप्तिसर्वकर्ममन्यासशाननिष्ठानमेवेति वाक्यशेषः । यस्तु
पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामसारेण वरुण कार. कामस्य कारः कामसारस्तेन
कामकारेण काममेरिततदेत्यर्थः । मम पद्मयेद करोमि कर्मैत्येव पले सक्तो
निरुच्यतेऽतस्तस्य युक्तो मवेत्यर्थः ॥१२॥

यस्तु परमार्थदर्शी न —

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥

नवद्वार पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

सर्वकर्माणीति । सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि मन्यस्य परित्यज्य नित्य
नैमित्तिकं काम्यं प्रतिपिब्य च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विरेकमुद्धया
कर्मादायकर्मसदृशनेन सत्यज्येत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति सुखम् । त्यक्तगदमन काय-
चेष्टो निरायास. प्रमद्विचित्र आत्मनोऽप्यत्र निहृत्तगदगदप्रयोजन इति सुख-
माप्त इत्युच्यते । वशी जिनेन्द्रिय इत्यर्थः । न स्वयमास्त इत्याह नवद्वारे
पुरे । सत शीर्ष्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अंशभेदे मूनपुर्णपरिसर्गापि तैर्द्वारै-
र्नवद्वार पुरमुच्यते शरीर, पुरमिव पुरमात्मैकस्यामिह, तदर्थप्रयोजनैर्भौद्रियम-
नोबुद्धिचित्तैरनेककलविज्ञानस्त्रोत्पादकै. वैरिवाधिष्ठितम् । तस्मिन्नवद्वारे पुरे
देहो सर्वं कर्म मयस्यास्ते । किं विदोषणेन, सर्वो हि देही मन्यास्पृगन्यासी
या देह एवास्ते, तज्ज्ञानार्थक विदोषणमिति । उच्यते, यस्त्वशो देही देहैन्द्रिय-
संघातमाश्रितमदर्शी न सर्वो 'गेहे भूमावामने वागे' इति मन्यते । न हि
देहमात्रा मदर्शिनो गेह इव देह आत्मा इति प्रत्ययः समर्पति । देहादिसंघात-
व्यतिरिक्तमदर्शिनस्तु 'देह आत्मे' इति प्रत्यय उपसृजते । परममंगा च पर-
स्मिन्नात्मन्याविश्या अध्यारोपिताना विग्रया विरेकज्ञानेन मनसा सन्यास उपस-
ृजते । उपसृज्यैकज्ञानरस सर्वकर्ममन्यासिनोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे

पुर आसन प्रारब्धफलमसम्भारयोगानुश्रुत्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्ते देह
एवास्त इत्यस्येव विशेषणफलं विद्वद्विद्वत्प्रत्ययमेवापेक्षयात् ॥

यद्यपि कार्यभरणकर्माण्यविश्रयात्मन्यप्यारोपितानि 'सन्त्यस्यस्तु' इत्युक्तं
तथाप्यात्ममममात्रं तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याद्यन्वाह नैव कुर्वन्त्य,
न च कार्यभरणानि कारयन्क्रियासु प्रवर्तयन् । किं यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च
देहिन् स्वात्मसमवायि सत्त्वान्यासात् सम्बन्धते, यथा गच्छतो गतिर्गमनव्या
पारपरित्यागे न दृशात्तद्वत्, किं वा दृशन् एवामनो नारत्नानि । अत्रोच्यते,
नारत्नात्मन दृशत कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि--'अविनायाऽयमुच्यते'
[गी २ २५], 'शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' [गी १३ ३१]
इति । "व्यापतीत्येवमवतोय" [ब ४ ३ ७] इति च श्रुतिः ॥१३॥

नित्य--

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु ॥

न कर्मफलसंयोग स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्वं दृशत कुर्यात् नापि कर्माणि रथघटप्रा
सादादीनैष्ठिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुपत्त्या । नापि दृशादि
कृतवस्तुतत्कालेन सशोभ न कर्मफलसंयोगम् । यदि किञ्चिदपि दृशत न करा
ति न कारयति च देहः कर्तृत्वं मुख्यकारणम् प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु
दसो भाव स्वभावेऽविश्रयात्प्रज्ञा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते 'दैवै हि' [भा ७ १४]
इत्यादिना कल्पमाणा ॥१४॥

परमार्थतस्तु--

नादत्ते कस्यचित्पाप न चैनं मुह्यत विभु ॥

अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जतन ॥१५॥

नादत्तं इति । नादत्ते न च गृह्णाति मतस्यापि कस्यचित्पाप, न त्रैवा-
दत्ते मुह्यत भवति प्रयुक्तं विभु । तन्मर्थं तर्हि भवति पूजादिलक्षणं यागदान
होमादिकं च मुह्यत प्रयुज्यत इत्याह अज्ञानेनाहतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन

मुह्यन्ति 'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येव मोह गच्छन्त्यविरोकिनः
सञ्चारिणो जतरः ॥१५॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥

तेषामादित्यवञ्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनावृता मुह्यन्ति जतयस्तदज्ञानं येषां
अज्ञाना विप्रेक्षणेनात्मविरयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषामादित्यवञ्ज्ञाना-
दित्यः समस्त रूपजातमयभावयति तदज्ञानं ज्ञेयं यस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्पर
परमार्थतत्त्वम् ॥१६॥

यत्पर ज्ञानं प्रनाशितम्—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

तद्बुद्धय इति । तस्मिन्ब्रह्मणि यता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः तदात्मानस्त-
देव पर ब्रह्मात्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठा निष्ठाभिनिवेशस्तत्पर्यं सर्वाणि
शर्माणि सन्त्यस्तस्मिन् ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव
परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन
नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंशयं ज्ञाननिर्धू-
तकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशिनः कल्मषाः पापादिसत्त्वारमारणदोषो
येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः ॥१७॥

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्ती-
त्युच्यते—

विश्वविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥

शुनि चैव श्वाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

विश्वेति । विश्वविनयसंपन्ने विश्वं च विनयश्च विश्वविनयौ विनय उप-
शमन्ताभ्यां विश्वविनयाभ्यां संपन्नो विश्वविनयमरन्नो विद्वान्विनोतश्च यो ब्राह्म-
णस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।

वित्रादिनयसपत्रे उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमाया च राजस्या
गपि संस्कारहीनायाः, अत्यतमेव कर्तृत्वात्तमे हस्त्यादौ च, सत्त्वादिगुणैस्त जैश्च
संस्कारैस्तथा राजनैस्तथा तामसैश्च सञ्ज्ञारैस्तत्तमेऽग्रमृष्ट सममेवमवित्रिय ब्रह्म
द्रष्टुं शीलं येषां ते पंडिता समदर्शिनः ॥१८॥

अनु अमोक्ष्यानास्ते दोषवतः “समासमाभ्या विरमसमे दृजातः”
[गौतमस्मृतिः] इति स्मृते । न ते दोषवतः । कथम्—

इहैव तैजितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

इहैवेति । इहैव जीवन्निरेव तैः समदर्शितमि पंडितैर्जितौ वर्णाश्रित
सत्ता जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽतः
करणम् । निर्दोषं यत्रापि दोषवत्सु श्वपारादिषु मूढैस्तत्रैर्निर्दोषवादिव विभाष्यते
तथापि तदीयैरमृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात् नापि स्वगुणभेदाभिन
निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधमन ‘अनादित्वानि
रुणत्वात्’ [गी १३ ३१] इति च । नाप्यन्त्या विदेशा आत्मनो भेदना
सन्ति प्रतिपक्षिर तेषां सत्यं प्रमाणानुपपत्तेः । अतः समं ब्रह्मैकं च । तस्मादत्र
हृष्येव ते स्थिताः । तस्मात्त दोषगण्यमानमपि सात्त्वृशति देहादिनयात्तात्मदर्श
नाभिमानाभाषात्तेऽग्रम् । देहादिनयात्तात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्पूष
“समासमाभ्या विरमसमे दृजातः” [गौतमस्मृतिः] इति, दृजाधिपयत्वं
विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मविरहगविष्वक्तुर्देवविदिति दृजादानादौ गुण
विशेषमत्र च कारणम् । ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसन्धवजित्त्वमित्यतो ब्रह्मणि ते
स्थिता इति युक्तम् । कर्मविषयं च “समासमाभ्या” [गौतमस्मृतिः] इत्यादि ।
इदं तु सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतं ‘सर्वकर्मणि मनसा’ [गी ५ १३] इत्यारम्य
आ अष्टावपरिसमाप्ते ॥१९॥

यस्माच्चिदायं समं ब्रह्म आत्मा तस्मात्—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ॥

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

न प्रहृष्येदनि । न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा । नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्मदग्धिना हि प्रियाप्रियप्राप्ता हर्षविपादौ कुर्वाने, न केवलमात्मदग्धिना, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किंच सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिन्ता बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धेः सममूढः समोद्वर्जितश्च स्याद्ययोस्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽस्मिन्सर्वकर्मसन्धासीत्यर्थः ॥२०॥

किंच ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शोऽसत्तात्मा प्रित्यात्मनि यत्सुखम् ॥

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमभयमश्रुते ॥२१॥

बाह्येति । बाह्यस्पर्शेषु बाह्यश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्मृत्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विपर्यस्तेषु बाह्यस्पर्शेषु, असत् आत्मा अतःकरण यस्य सोऽयमसत्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्निवसति लभत आत्मनि यत्सुखमश्रुतिदत्तमित्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योग, समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेण युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्मा अतःकरण यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, सुखमभयमश्रुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयव्रते, क्षणिकया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यभयमुत्पत्तार्थित्वर्थः ॥२१॥

इतश्च निवर्तयेत् —

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥

आयतयन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

ये हीति । ये हि यस्मत्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाना भोगा भुक्तयोः दुःखयोनय एव तेऽविश्रान्तत्वात् । दृश्यन्ते साध्यात्मिसाक्षिनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न ससारे सुखस्य गद्यमात्रमवस्तीति बुद्ध्या विषयभृगुतुङ्गिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न ईदृश दुःखयोनय एव आयतयन्तश्च, आदिर्विषयेन्द्रियस-

योगो भोगानामतश्च तद्वियोग एव, अत आगतमन्तोऽनित्या मध्यवर्गभा-
वित्वादित्यर्थः । यौ-तेष न तेषु भोगेषु रमते क्षुधो विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वः
अत्यन्तमृदानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुपशूनाम् ॥२२॥

अथ च श्रेयोमार्गप्रतिपत्त्या कष्टतमो दोषः सर्गानर्थप्राप्तहेतुर्दुर्निकर-
श्चेति तत्परिहारे यन्माधिक्य कर्तव्यमित्याह भगवान्—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरयिमोऽग्रात् ॥

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स मुक्तो नरः ॥२३॥

शक्नोतीति । शक्नोत्युत्पहत इहैव जीवन्नेन यः सोढुं प्रसहितु
प्राक्पूर्वं शरीरयिमोऽग्रात् आ मरणात् इत्यर्थः । मरणसीमाकरण, जीवतोऽ-
वश्यमासी हि कामक्रोधोद्भवं वेगोऽनतनिमित्तवान् हि स, इति । यावम-
रण तावत् विजयणीय इत्यर्थः । काम इन्द्रियगोचरप्राप्त इष्टे विषये भूयमाणे
स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ वा यधिसृष्ट्या स काम, क्रोधश्चात्मनः
प्रतिभूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु भूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेष स क्रोध,
तौ कामक्रोधासुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेग, रोमाचनप्रवृत्तनेन
दनादिलिंगोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूप कामोद्भवो वेग, गन्धप्रकपप्रस्वेदसदृशै-
ष्ठपुद्गलनेनादिलिङ्गाः क्रोधोद्भवा वेगः, त कामक्रोधोद्भव वेग य उत्सहते
प्रसहते सोढुं प्रसहितु स युक्तो योगी मुक्तो चेद लोके नरः ॥२३॥

यथामृतश्च ब्रह्मणि स्थितौ ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह भगवान्—

योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः ॥

स योगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

य इति । योंऽतःसुखोंऽतथात्मनि सुख यस्य सोंऽन सुखस्तथा अत-
रेयात्मन्याराम आरमण शौदा यस्य सोंऽतरारामस्तथैवांतरेव आत्मन्येव ज्योतिः
प्रकाशो यस्य सोंऽतर्ज्योतिरेव । य इहंशः ॥ योगी ब्रह्मनिर्वाण ब्रह्मणि
निर्वाणो मोक्षमिह जीवन्नेन ब्रह्मभूतः सधिगच्छति प्रप्नोति ॥२४॥

किञ्च—

तेषां कृत्तिस्थानां योऽयं पश्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बोधेरग-
 क्रमेति, यावदध्यानयोगारोहणाप्तमर्थस्तान् गृहस्थेनाधिमृतेन कर्तव्यं
 कर्म इत्यतः तत्त्वोक्तिः—

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणानामाकरणं यावदानुष्ठेयमेव विहितं कर्म
 यावज्जीवम् । न, 'आरुक्षोर्मुनेयोगं कर्म कारणमुच्यते' [गी. ६.३] इति
 विशेषणादारुदस्य च शमेनैव सवधकरणात् । आरुक्षोरुदस्य च शमः कर्म
 बोधाय कर्तव्यत्वेनाभिधेयं चेत्स्यात्तदा आरुक्षोरुदस्य चेति शमकर्मविषय-
 भेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ॥

तत्राभिमिणा बध्नि-योगमारुक्षोर्भवेति, आरुदश्च कश्चिन्, अन्त्ये नारु-
 क्षरो न चारुदा. तानेयस्य 'आरुक्षो.' 'आरुदस्य च' इति विशेषणं वि-
 भागकरणं बोधयति एवेति चेत् । न, 'तस्यैव' इति वचनात् । पुनश्चोग्र-
 हणाच्च 'योगारुदस्य' इति । य आसीत्, यं योगमारुक्षुस्तस्यैवारुदस्य शम एव
 कर्तव्यः. कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति । अतो न यावज्जीव कर्तव्यत्वात्प्राप्तिः
 कस्याचिदपि कर्मणः । योगविभ्रष्टवचनाच्च यदस्यस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः
 पष्ठेऽप्याये, स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्का
 अनुपपन्ना स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काव्यं नित्यं वा— मोक्षस्य नित्यत्वाद्
 नारभ्यत्वे— स्य फलमारभत एव । नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्-
 लेन भवितव्यमित्यपीचम अन्वयात् वेदस्यानर्थक्यप्रमाणादिति । न च कर्मिणो
 सन्त्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रष्टकारणानुपपत्तेः ॥

कर्म कृतमीश्वरे सत्यस्येव्यतः कतरि कर्म फलं नारभत इति चेत् ।
 न, ईश्वरे सत्यासत्ताधिकारपञ्चेतुचोपपत्तेः । मोक्षायैवेति चेत्स्वकर्मणां कृता-
 नामीश्वरे न्यायो मोक्षायैव न फलान्तराय योगमाहेतुः, योगाच्च विभ्रष्टः, इत्य-
 तस्त प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत् । न, 'एकाकी यतचित्तात्म्य निराशोर-
 परिग्रहः' [गी. ६.१०], 'ब्रह्मचरिव्रते स्थितः' [गी. ६.१४] इति कर्मसंन्या-
 सविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्तोमहायन्यासमा येनैकान्तित्वं विधीयते ।

न च यद्वशस्य 'निराशीर्षाग्रहः' इत्यादिवचनमनुकूलम् । उभयविभक्तप्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्व योगित्वं चोक्तं, प्रतिपिदं च निरप्रेरश्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चेति चेत् । न, ध्यानयोगः प्रतिशीहरास्य सतः कर्मणः कल्याणसंन्यासस्तुतिरस्त्वात् । न केवलं निरप्रेरश्रिय एव संन्यासी योगी च । किं तादृ कर्म्यादि, कर्मफलमगं संन्यास कर्मयोगमनुतिष्ठन्स्वरगुह्यमर्थं 'स संन्यासी च योगी च' भवतीति सूयते । न चैकेन वाक्येन कर्मफलसंन्यासमनुतिष्ठन्नुयांभमप्रतिषेधश्चोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरप्रेरश्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः भुतिनृतिपुत्राणेतिहामयोरशान्तेषु विहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् । स्वस्वचनविरोधाच्च । 'सर्वत्रमाणि मनसा भवन्त्य...नैव पुयंनं वारयन् आसते' [गी.५.१३], 'मौनी सुदुष्टो येन केनचित् अनिकेताः स्थिरमसि' [गा.१२.१९], 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमाश्चरति निःस्पृहः' [गी.२.७१], 'मयारभपरिस्पाय' [गी.१९.१६] इति च तत्र तत्र भगवता स्वस्वचनानि दर्शितानि, तैर्विरोध्येत चनुयांभमप्रतिषेधः । तस्मान्मुनेयोंगमाकुर्योः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिकर्म फलनिरोधेन मनुष्ययमान ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वगुह्यद्वारेण प्रतिपद्यत इति 'स संन्यासी च योगी च' इति सूयते—

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥

स संन्यासी च योगी च न निराप्रेरं चाक्रियः ॥१॥

अनाश्रितेति । अनाश्रितो नश्रितोऽनाश्रितः । किं, कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । कर्मफलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलनृणाग्रहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफलनृणाञ्चान्तरं कर्मफलमाश्रितो भवत्यथ तु तद्विपर्ययेऽतोऽनाश्रितः कर्मफलम् । एवमूतः संन्यासं कर्तव्यं नित्यं काम्याविपर्ययमाग्निहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चिद्विदुः कर्मां स कर्मोत्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह ॥ संन्यासो च

योगी चेति । सन्यास परित्याग ॥ यस्यास्ति स सन्यासा च, योगी च योगश्चित्तसमाधान स यस्यास्ति स योगी च, इत्येवगुणसंपन्नोऽय मन्तव्या न केचल निरप्रित्तिय एव सन्यासा योगी चेति मतव्य । निर्गता भ्रम्य कर्मोगमुना यस्मान्न निरग्नि अनियधानमिवाधना अपि अविश्रमाना नित्या-
स्तनोदानादिना गस्यासौ अनिय ॥१॥

ननु च निरग्रेयनियस्यैव श्रुतिस्मृतिर्योगशास्त्रेण सन्यासित्व योगित्व च प्रसिद्धम् । कथमिह साधे सन्नियस्य च सन्यासित्व योगित्व चाप्रसिद्धमुच्यत इति । नैव दोष । यथाचित् गुणवृत्त्योभयस्य सपिपादयिपित्वात् । तत्त्वध, कर्मफलमकल्पसन्यासात्मन्यासित्वा योगागन्धेन च कर्मानुष्ठानात्मैकसत्त्वस्य च चित्तविशेषहेतोः परित्यागाद्योगित्व चेति शौणमुभय, न पुनर्मुख्य सन्या-
मित्व योगित्व चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह--

५ सन्यासमिति प्राहुर्योग त विद्धि पाठव ॥

न ह्यसन्यस्तसंख्यो योगी भवति कश्चन ॥२॥

यमिति । य सर्वकर्मन्तत्परित्यागलक्षण परमार्थसन्यास सन्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदो, योग कर्मानुष्ठानलक्षण त परमार्थसन्यास विद्धि जानीहि हे पाठव । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपर्ययेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थ सन्यासेन कीदृश सामान्यमगीकृत्य तद्भावं उच्यत इत्यपेक्षायामिदमुच्यत--
अस्ति हि परमार्थसन्यासेन साहस्य कर्तृद्वारक कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थ-
सन्यासी स तद्वत्सर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मन्तत्परित्याग सत्स्य प्रवृत्तिहेतुसा-
मकारण सन्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषय सकल्प सन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयितुमाह-- न हि यस्मादसन्यस्तसंख्योऽसन्यस्तोऽपरि-
त्यक्त. फलविषय सकल्पोऽभिसंधियेन सोऽसन्यस्तसकल्प कश्चन नश्चिदपि कर्मा योगी समाधानवाग्भवति न सम्भवतीत्यर्थ, परत्सकल्पस्य चित्तविशेष-
हेतुत्वात् । तस्माद्य. कश्चन कर्मा सन्यस्तसकल्पो भवेत्त योगी समाधान वागविशिष्टचित्तो भवेच्चित्तविशेषहेतोः परत्सकल्पस्य सन्यस्तत्वादित्यभिप्राय ॥

एव परमार्थसंशयसंयोगयोः कर्तृद्वारम् सन्ध्यासमाप्त्यामोक्ष 'य
सन्ध्यासमेति प्रादुर्योगं च निदि पाडव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्ध्यास्य
मुक्तम् । ध्यानयोगस्य फलविरूपेण कर्मयोगो रक्षितः साधनमिति त संध्यासेन
स्तुता अनुक्त कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनम् दर्शयति—

आरुह्यश्रोत्रेणैर्योगं कर्म कारणमुच्यते ॥

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

आरुह्यश्रोत्रेणैर्योगं कर्म कारणमुच्यते । आरुह्यश्रोत्रेणैर्योगं कर्म कारणमुच्यते ध्यानयोगोऽन्यथा-
मुक्तम् । कस्य तस्य आरुह्यश्रोत्रेणैर्योगं कर्म कारणमुच्यते । मुने कर्मफलप्रदानेन इत्यर्थः ।
क्रियाशक्तो ? योगम् । कर्म कारण साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव
शम उपशमः सर्वकर्मस्यो निवृत्तिः कारण योगारूढस्य साधनमुच्यते इत्यर्थः ।
साधनात्मकम् । उपशमते तत्र तत्रात्रेययामस्य जितेन्द्रियत्वं, चित्त समाधौ-
यते । तथा सति च क्षीयति योगारूढो भवति । तथा चोक्त व्यासेन—“नै-
तादृशं ब्रह्मणस्पृष्टं चित्तं यथैकता ममता मत्पता न । शीलं स्थितिर्दंड-
निधानमार्जुन ततस्तनश्चोपरमः निराम्य ” [मभा शा. १७-३७] इति ॥३॥

अथेदानीं सदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुप-यते ॥

सर्वसंकल्पसन्ध्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

यदेति । यदा समर्थत्वमानवित्तो योगी हि शङ्काभङ्गिन्द्रियाणामर्था
ज्ञानादपहर्तेन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रणिधिषु प्रयोजनभाव
बुद्ध्या भागुरव्यतेऽनुसंग वतन्वत्तुर्दि न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसन्ध्यासी
सर्वान्तरङ्ग्यान् इहमुनागैरमहेतून् सन्ध्यामेतु शीलमस्येति सर्वसंकल्पसन्ध्यासी,
योगारूढ प्राक्तयोग इत्येतत्, तदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसन्ध्यासीति
वचनात्सर्वाश्च कामान्तरङ्गिण च कर्माणि सन्ध्यास्येन्द्रियार्थेषु । सन्ध्यामूलं हि सर्वे
कामा — “संकल्पमूलं कामो वै यथाः सन्ध्याममरा ” [मनु. २.१], “याम
जानामि ते मूलं सन्ध्यात्किल जायते । न त्वां सर्वं पथिव्यामि तेन मे न सर्व-

प्याते" [मभा.शां.१७७.२५] इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्म-
सन्त्यासः सिद्धो भवति "स यथासामो भवति तन्मनुर्मवति यत्तनुर्मनति
तन्मं कुस्ते" [बृ.४.४.५] इत्यादिधृतिभ्यो, "यत्रादि कुस्ते कर्म तत्त-
न्कामस्य चेष्टितम्" [मनु.२.४] इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च— न हि सर्वस-
कल्पसन्त्यासे रुचिरश्चक्षितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसंस्पर्शसन्त्यासीति वचनात्सर्वा-
न्ग्रहान्तराणि कर्माणि च त्याज्यमिति मग्वान् ॥४॥

यदैव योगारूढस्त्वद्य तेनात्मा उद्धृतो भवति सत्तापदनर्थज्ञातात् ।

अतः—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ॥

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

उद्धरेदिति । उद्धरेत्सत्तापसागरे निमग्नमात्मनाम्बान् तत उद्धूय हरे-
षुद्धरेत् योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नात्मानमवसादयेन्नाथो नयेन्नाथो गम-
येत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बंधुः । न हान्यः कश्चिद्बन्धुः सत्तापमु-
क्तये भवति । बंधुरपि नावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव कैशदिप्रधनायतन-
त्वात् । तस्मान्मुक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बंधुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुः ।
योऽन्योऽपराधी पाक्षः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमा-
त्मैव रिपुरात्मन इति ॥५॥

आत्मैव बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तम् । तत्र किंलक्षण आत्मा आ-
त्मनो बंधुः मिलित्तणो वा आत्मा आत्मनो रिपुरित्युच्यते—

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ॥

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुघ्नः ॥६॥

बंधुमिति । बंधुरात्मात्मनस्तस्य, तत्तन्मनः स आत्मा बंधुरेनात्म-
नात्मैव जितः, आत्मा अयंरक्षणसत्तापो येन वर्त्तातुतो, जितेन्द्रिय इत्यर्थः ।
अनात्मनस्त्यजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेतात्मैव शत्रुघ्नः, यथाऽनात्मा
शत्रुरात्मनोऽपराधी तथात्मात्मनोऽपराधे वर्तेतेत्यर्थः ॥६॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ॥

शीतोष्णमुत्प्लवुङ्खेत् तथा मानापमानयोः ॥७॥

जितात्मन इति । जितात्मनः कार्यकरणमघात आत्मा जितो येन ॥
जितात्मा तस्य जितात्मनः, प्रशान्तस्य प्रसधात-करणस्य मत मन्मासिनः
परमात्मा समाहितः साध्यादात्मभावेन पतनं इत्यर्थः । किञ्च शीतोष्णमुत्प्लवुङ्खे-
त्तु तथा मानेऽपमाने ५ मानापमानयोः इजापरिमरयोः समः स्यात् ॥७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा क्लृप्तो विजितेन्द्रियः ॥

युक्त इच्छुष्यते योगी समलोष्टाश्मकाचनः ॥८॥

जानेति । ज्ञानविज्ञाननुमात्मा ज्ञान शान्तेतिपदार्थानां परिज्ञान, वि-
ज्ञान तु शान्ततो ज्ञातृना तथैव न्यानुभवकरण, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां
तृप्तः समतादात्म्यस्य आत्मा अतः क्लृप्त इत्यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, क्लृ-
प्तोऽप्रसक्तो, भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशा, युक्तः समाहित इति
स उच्यते स्थिते योगी । स समलोष्टाश्मकाचनो लोष्टाश्मकाचनानि समानि
यस्य स समलोष्टाश्मकाचनः ॥८॥

किञ्च—

सुहृन्मित्रानुदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विनिश्चियते ॥९॥

सुहृदिति । सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेव पदम् । सुहृदिति प्रत्युदगारमनपे-
क्ष्योपहृता, मित्र कैहवान्, जीरिः शत्रु, उदासीनो न कस्यचिन्मत्त भजते,
मध्यस्थो यो विरुद्धयोस्मथोर्हितैरी, द्वेष्य आत्मनोऽपि, बंधुः सखा ।
इत्येतेषु साधुषु ज्ञानानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिविद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु
समबुद्धिः 'क. मित्रम्' इत्यप्याहृतबुद्धित्विर्यः । विनिश्चियते विमुच्यत इति
वा पाठान्तरम् । योगाभ्यासां सर्वसमययुक्तम् इत्यर्थः ॥९॥

अत एवमुक्तमफलप्राप्तये—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निरासीरपरिमह ॥१०॥

योगीति । योगी ध्यानी युज्जन समादध्यान्वतत मर्ददात्मानमत करण
रहस्यैकान्ते गिरिगुहादौ स्थित सन्नेकाग्रसहाय । रहसि दिमत एकाकी
स्यात् विशेषणान्धन्यास कृतेत्यर्थ । यतचित्तात्मा चित्तमत स्मरणमात्मा देहश्च
सयतौ यस्य स यतचित्तात्मा निरशर्वातन्त्राणोऽपरिग्रहश्च परिग्रहपहितश्च
इत्यर्थ । सन्यासिचेऽपि त्यक्तसर्वपरिमह सन् युजातेत्यर्थ ॥१०॥

अभेदानां योग युजत आसनाद्वारविरागदानां योगसाधनत्वेन नियमो
वक्तव्यः, प्रातयोगस्य लक्षण तत्पलादि च, इत्यत आरम्भ्यते । तनासनमव
तावप्रथममुच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ॥

नात्युच्छ्रित नातिनीच चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

शुचौ इति । शुचौ गुद्रे गिवित्ते रग्मावत सस्कारतो वा देशे
स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नात्योच्छ्रितं नाप्य
तिनीचं, तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्वोत्तरे यस्मिन्नासनं तदा
सनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । पाठप्रमाद्विपर्ययोऽनं त्रयमैलादीनाम् ॥११॥

प्रतिष्ठाप्य किम्—

तत्रैकामं मन कृत्वा यतचित्तेंद्रियनिय ॥

उपनिश्यासने युज्यान्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासनं उपविश्य योगं युज्यात् । कथं, सर्वाव
पयेभ्य उपमद्वर्त्यमात्रं मनं कृत्वा यतचित्तेंद्रियनियं, चित्तं चन्द्रियाणि च
चित्तेंद्रियाणि तेषां नियमं सयता यस्य स यतचित्तेंद्रियानय । अन्निमये
योगं युज्यादित्याह आत्मविशुद्धये अतः करणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥१२॥

नाद्यमासनमुत्तमं, अधुना शरीरधारणं कथामित्युच्यते—

समं कायशिरोर्मात्रं धारयन्नचलं स्थिरम् ॥

संप्रेक्ष्य नामिरामं ह्यग्निघ्नान्जलोकयन् ॥१३॥

सममिति । सम कायशरीरं ग्रीव कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशरी-
 रं ग्रीव तन्मम धारयन्त्येव च । सम धारयन्त्येव न भवत्यन्तो विधिनाष्टि अच-
 लमिति । स्थिरः स्थिरं धृत्वेत्यर्थः । एव नामिदमप्र संप्रेक्ष्य मध्यवर्षेण
 दर्शनं कृत्येवेति । इदंशब्दो एतो द्रष्टव्यः । न हि एवामिदमप्रमाणमिह
 विधित्तम् । किं तर्हि चतुर्गोष्ठिनिपातः । स चात. ऋणममाधानोपशो
 धितः । एवामिदमप्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विचक्षण मनस्तत्रैव समाधोयेत, ना-
 त्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति 'आत्ममस्थ मनः कृत्वा'
 [गी. ६.२५] इति । तस्माद्विगच्छेत्तन्ममगोष्ठिनिपात एव संप्रेक्ष्य युज्यते ।
 दिशश्चानन्येन्यन्दिशा चायलोन्नमनयुर्वभिषेत् ॥ १३ ॥

किंच—

प्रशान्तात्मा निगतभीर्निश्चयारिषते स्थितः ॥

मनः सपश्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तात्मा प्ररुणे शांत आत्मा अतः करण यस्य सोऽय
 प्रशान्तात्मा, निगतभीर्निगतभयो, ब्रह्मचारिणे स्थितो ब्रह्मचारिणा नन
 ब्रह्मचर्यं गुरुश्रुतिभिरभुक्त्वादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाना भवेदित्यर्थः । किंच
 मनः सपश्य मनसो वृत्तीरुपमहृत्येतन्मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य
 सोऽय मच्चित्तो युक्तः समाहितः सत्तात्मानोपायेत् । मत्परोऽहं परो यस्य
 सोऽय मत्परः । भवति अभिद्रागा स्वीचित्तो न नु म्रियमेव परत्वेन पृथ्वाति,
 किं तर्हि राजान महादेव या । अथ तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

अभेदानां योगफलमुच्यते—

युजन्नेवं मदात्मानं योगी नियतमानसः ॥

ज्ञानं निर्माणपरमा मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

युजति । युजन्ममाधानं पुनरेव यथोक्तेन विधानेन मदात्मानं योगी
 नियतमानसो नियतं ययत मानसं मनो यस्य सोऽय नियतमानसः, ज्ञानि-
 मुपपत्ते निर्माणपरमा निर्माणं मोक्षमत्परमा निष्ठा यस्याः ज्ञाने. सा निर्मा-

णपरमा ता निरुपपरमा मत्तस्या मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥१५॥

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—

नात्यभ्यस्तु योगोऽस्ति न चैसांतमनभत. ॥

न चातिस्वप्नोल्लस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

नेति । नात्यभ्यन्त आत्मसमितमन्नपरिमाणमतीत्य अभ्यन्तोऽत्यभ्यन्तो न योगोऽस्ति । न चैकान्तमनभतो योगोऽस्ति । “यदु द वा आत्मसमिन्मन्न तदयानि तत्र हिर्नास्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्वनोयोऽन्न न तदवति” [शतरथे ?] इति ध्रुते । तस्माद्योगी नात्मसमितादन्नादधिक-भूत वाऽभ्येयान् । अथवा योगिनो योगेष्टास्त्रे परिपटिनादन्नपरिमाणादतिमात्रमभ्येयं योगो नास्ति । उक्तं हि— “अर्धं लघ्वज्जगन्नम्य तृतीयमुदरस्य च । वायो, सचरणार्थं तु चतुर्थ-मन्नोपयेत्” [योगशास्त्रे ?] इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नोल्लस्य योगो भवति नैव चातिमात्र जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥१६॥

कथं पुनयोगो भवतीत्युच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥

युक्तस्वप्नबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

युक्तेति । युक्ताहारविहारस्य आहृत्य इत्याहारेऽद्य, विहरण विहारः पादनमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहारविहार तस्य, तथा युक्त-चेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तस्य, तथा युक्तस्वप्नबोधस्य युक्तौ स्वप्नबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य । युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वानि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखप्रसङ्गयोगो भवतीत्यर्थः ॥१७॥

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—

यदा विनिवृतं चित्तमात्मन्येव लब्धतिष्ठते ॥

नि रुहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यदेति । यदा विनिवृतं चित्तोपेण नियतं सयत्नमेवाग्रतामापन्नं चित्तं

द्वित्या याश्चाचितामात्मन्येष केऽस्तेऽप्यानृते स्यात्मानि स्थिति लभत इत्यर्थः ।
निःस्पृहः सर्वरामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविरयेभ्यः स्पृष्टा नृणां यस्य योगिनः
न युतः समाहित इत्युच्यते तत्र तस्मिन्काले ॥१८॥

तस्य योगिनः समाहित यश्चित्तं तस्योपमोच्यते—

यथा दीपो निरातस्थो नेगते सोपमा स्मृता ॥

योगिनो यतचित्तस्य युजते योगमात्मन ॥१९॥

यथेति । यथा दीपः प्रदीपो निरातस्थो निराते यानर्जने देशे स्थितो
नेगते न चलति सोपमा उपमीयतेऽन्येत्युपमा योगसौचित्तप्रचारदर्शिभिः
स्मृता चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य सयतात करणस्य युजन्तो योगमनुतिष्ठत
आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥१९॥

एव योगाभ्यासस्य देहार्घ्यामृत निरातप्रदीपस्य सत्—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ॥

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तु यति ॥२०॥

यथेति । यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्तमुपयति गच्छति निरुद्धं सर्व-
तोनिवारितप्रचार योगमेव या योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिन् काले आत्मना
समाधिगरेष्टुदेनात्-करणेनात्मानं परं चैतन्यं ज्योतिरूपं पश्यन्नुपलभमानः
एव पञ्चात्मनि तु यतिरुद्धं भवति ॥२०॥

किंच—

सुप्तमाह्वयंति कं यत्तद्बुद्धिप्राहमर्ताद्रियम् ॥

वेति यत्र न चैरायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

सुप्रेति । सुप्तमाह्वयति कम् यत्र मेव भवति तथा यानि कम्पनानि मित्यर्थः । यत्त-
द्बुद्धिप्राह बुद्धयैर्द्रियानिरेषेत्तथा गृह्यत इति बुद्धिप्राहम्, अर्ताद्रियमिन्द्रियगो-
चरातीतमपि त्यज्जनितमिच्छयम् । वेति तद्देहेन सुप्तमनुमयते यत्र यस्मिन्काले,
न चैव अथ विद्वान्नात्मस्वरूपे स्थितस्त्वम्माद्यैव चरति तत्प्रतिस्तत्प्रत्यक्षप्राप्त
प्रच्यवत इत्यर्थः ॥२१॥

किंच—

य लब्ध्वा चापर लाभ मन्यते नाधिकं ततः ॥

यास्मिन्नित्यतो न दुःखेन गुण्यापि विचार्यते ॥२२॥

यमिति । य लब्ध्वा यमात्मलभ्यं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यहाम लभाम-
न्तर ततोऽधिकमस्त्यति न मन्यते न चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो
दुःखेन शान्तिप्राप्तादिलक्षणेन गुण्या महतापि न विचार्यते ॥२२॥

‘यशोपरमते’ [गो. ६.२०] इत्याद्यास्य यावद्विविदेशगौर्यैर्निर्दिष्ट आ-
त्मावस्थाविशेषो योग उक्तः—

तं विद्याद्दुःखसंयोगाधिक्येन योगसंश्लिप्तम् ॥

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

तमिति । न विद्याद्दुःखसंयोगाधिक्येन दुःखसंयोगाधिक्येन दुःखसंयोगा-
धिक्येन विद्योऽद्विजातीयात् दुःखसंयोगाधिक्येन दुःखसंयोगाधिक्येन योग इत्येष संश्लिप्त
विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजातीयादित्यर्थः । योगोऽनिर्विण्णचेतसा पुनरन्वारभेण
योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिवेदयोगावधानराश्विनाथम् । स ययोक्त-
व्यो योगो निश्चयेनाप्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्ण
किं तत् चेत्तस्तेन निवेदयितेन चेतसा चित्तेनैवार्थः ॥२३॥

किंच—

संकल्पप्रभवात्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥

मनसैवेन्द्रियग्रामं निनियम्य समतत ॥२४॥

सकलेति । संकल्पप्रभवान्त्वान्तरं प्रभज्ये यथा कामाना ते संकल्पप्र-
भवाः कामास्त्याम्यकृत्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो नित्येन । किंच मनसैव
त्रिरेकयुक्तेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं निनियम्य नियमनं कृत्वा समततं सम-
तात् ॥२४॥

शनैः शनैरुपरमेद्धुद्धया धृतिगृहीतया ॥

आत्मसंस्थं मन कृत्वा न किंचिदपि चिंतयत् ॥२५॥

शनेरिति । शनैः शनैर्न सहस्रोपरमेदुपरति कुर्यात् । कथा ' बुद्ध्या ।
 किञ्चिदित्या ' धृतिवृत्तितया धृत्या धैर्यवृत्तितया धृतिवृत्तितया धैर्येण युक्त-
 येत्यर्थः । आत्मगन्धमात्मनि सस्थित 'आमैर मर्वे न ततोऽन्यत्किञ्चिदस्ति'
 इत्येवमात्मनस्य मनः कुर्या न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो
 विधिः ॥२५॥

तत्रैवमात्मनस्य मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ॥

ततश्चततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

यत इति । यतो यतो यस्मात्तस्माच्चिमित्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति
 स्वभावदोषान्मनश्चंचलमन्वर्थं चंचलमत एवास्थिर, ततश्चततस्तस्मात्तस्माच्छब्दादे-
 र्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिष्पन्नेनाभ्यस्तोक्त्य वैराग्यभावनाया चेत-
 न्नन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवस्थतात्मापादयेत् । एष योगाभ्यासनश्चयोगिन
 आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥२६॥

प्रशान्तात्मनसं ह्येनं योगिनं सुरमुत्तमम् ॥

उवैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकुरुषम् ॥२७॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तमनस प्रकरणेन शान्त मनो वक्ष्य ॥ प्रशान्तमनास्त
 प्रशान्तमनस ह्येन योगिनं सुरमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजन
 प्रदीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवभूतं ब्रह्मैव तत्तन्मिथ्यैरनिश्चय-
 यन्तं ब्रह्मभूतं अकुरुषमधर्मादिरजितम् ॥२७॥

युञ्जन्नेन सदात्मानं योगी विगतकृन्मयः ॥

सुरेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

युञ्जति । युञ्जतेन ययोजनेन जमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदा-
 त्मानं विगतकृन्मयो विगतशयः, सुरेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण स-
 स्पर्शं यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुरमम्व्यतं अत्यमलीत्य चर्तन इत्यम्व्यत उत्कृष्ट निर-
 तिशयमश्नुते दृशोति ॥२८॥

निच दृढ तनुनामदच्छेद्यम् । तस्यैकमृतस्य मनसोऽहं निग्रह निरोध
मन्य धारयति । यथा चायोर्दुःखो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्कर मन्ये
इत्यभिप्राय ॥३४॥

श्रीभगवानुवाच एतमेतदथा ब्रवीमि—

श्रीभगवानुवाच ।

असंशय महाबाहो मनां दुर्निग्रहं चलम् ॥

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

असंशयमिति । असंशय नास्ति संशया मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे
महाबाह । निःसंशयासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ वस्तुचित्तमानप्रयया-
वृत्तिभित्तम् । वैराग्येण वैराग्यं नाम दृग्दृग्गोचरभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैदु-
ष्यत्वेन ॥ वैराग्येण गृह्यते विश्वरूपं प्रचारभित्तस्य एव तमनो गृह्यते
निगृह्यते निरूप्यते इत्यर्थे ॥३५॥

य पुनरसयतात्मा तेन—

असयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः ॥

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽनाप्तुमुपायत ॥३६॥

असयतात्मेति । असयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा
अत एव यस्य सोऽयमसयतात्मा तेनासयतात्मना योगो दुःप्रापो दुःखेन प्राप्यत
इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वशत्वमापादित आ-
त्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्न
कुर्वता शक्योऽनाप्तुं योगं उपायत्वे यथोक्तादुपयात् ॥३६॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन दृढलोकादलोकाप्रतिनिमित्तानि कर्माणि
सन्त्यस्तानि, योगाङ्गिदिष्टं च मोक्षमाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तामिति, योगी
योगमार्गान्मरणकाले चलिताचित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्य अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

अयं हि ब्रह्मयोफनो योगान्चलितमानसः ॥

अप्राप्य योगसंसिद्धिं का गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

अर्थातिरिति । अर्थातिरप्रयत्नवान्योगमार्गं श्रद्धया आस्तिक्यमुद्यया चोपेतो अतस्मिन् च योगात् चरन्ति मानस मनो यस्य स चरन्तिमानसः प्रपद्यन्मृतिः सोऽप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफल सम्यग्दर्शनं का गतिं ते कृष्ण गच्छति ॥३७॥

कश्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥

अप्रतिष्ठो महानाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

कश्चिदिति । कश्चित्क नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गयोगमार्गौ च विभ्रष्टः सश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति, किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महानाहो विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिसमर्थं ॥३८॥

एतन्मे सशय कृष्ण च्छेतुमर्हस्यशेषतः ॥

एतदन्यः सशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

एतदिति । एतन्मे मम शय कृष्ण च्छेतुमपनेतुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यस्तत्तोऽन्य ऋषिदेवो वा च्छेत्ता नास्त्येता सशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्प्राप्ति अस्तित्वमेव च्छेतुमर्हसीत्यर्थः ॥३९॥

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

पार्थति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्णमाद्वीनजन्मप्राप्तिः ॥ योगप्रपद्यस्य नास्ति । न हि यस्मात्कल्याणकृद्बुद्धमवृत्तश्चित् दुर्गतिं कुत्सित्वा गतिं हे तात, तनेत्यात्मानं पुनरुपेणेति पित्तं तात उच्यते । पित्तैव पुन इति पुनोऽपि तात उच्यते । शिष्योऽपि पुन उच्यते । अतो न गच्छति ॥४०॥

किं त्वस्य भवति—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ॥

शुचीनां श्रीमता गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

प्राप्येति । योगमार्गे प्रवृत्त सन्तर्ही सामर्थ्याप्य गत्वा पुण्यकृतम-
श्रमेवादियार्जना लोभान् तत्र चोपित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समा-
सन्त्वरान्, तद्भोगक्षये शुचीना यथोक्तस्मरिणा श्रीमता विभूतिमता गेहे गृहे
योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

अथवा योगिनामेव कुले भवन्ति धीमताम् ॥

एतद्धि दुर्लभतर लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

अथेति । अथवा श्रीमता कुलान्यामिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले
भवन्ति जायते धीमता बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म, यदरिद्राणां योगिनां कुले,
दुर्लभतर दुःखलभ्यतर पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे
कुले ॥४२॥

परमात्—

तत्र तं बुद्धिसयोग लभते पौर्वदेहिकम् ॥

यतते च ततो भूय संसिद्धौ कुरुतेऽन ॥४३॥

तथेति । तत्र योगिनां कुले स बुद्धिसयोग बुद्ध्या सयोग बुद्धिसयोग
लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भव पौर्वदेहिकम् । यतते च प्रयत्नं करोति च
ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्कारात् भूयो बहुतर संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरु-
तेऽन ॥४३॥

कथं पूर्वदेहबुद्धिसयोग इति तदुच्यते —

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दमवाप्तिवर्तते ॥४४॥

पूर्वाभ्यासेनेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव
बलवता ह्रियते संसिद्धौ हि यस्मादवशोऽपि स योगवृष्टः । न कृत चेयोगाभ्या-
सजातस्त्वापद्वलत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म, तदा योगाभ्यासजनितेन सम्कारेण
ह्रियते । अधर्मश्रेष्ठत्वात्तर इतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव ।

तत्क्षये तु योगजः सत्सङ्गरः स्वयमेव कार्यमाप्नोते, न दीर्घमलक्षस्यापि विना-
शस्तस्यास्तीत्यर्थः । अतः जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गे
प्रवृत्तः अन्यार्थं योगप्रपञ्चः, सामर्थ्यात्सोऽपि शब्दबद्धं नेदोक्तकर्मानुष्ठानफलम-
तिवर्ततेऽतिक्रामति अपाकुरिष्यति, किमुत बुद्ध्या यो योगं तज्जिह्वोऽभ्यास
कुर्यात् ॥४४॥

कुतश्च योगित्वं भवेदिति—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिंस्त्रियः ॥

अनेकजन्मसंज्ञिद्वस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

प्रयत्नादिति । प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी
विद्वान्समुद्रकिंस्त्रियो विद्वान्किंस्त्रियः समुद्रपायोऽनेकजन्मसंसिद्धोऽनेकेषु
जन्मसु किञ्चित्किञ्चित्सफारजातमुपचित्य तैर्नौपचितेनानेकजन्मकृतेन एसिद्धो-
ऽनेनजन्मसंसिद्धस्ततो सम्पत्सम्बद्धात् । सन् याति परां प्रवृष्टा गतिम् ॥४५॥

यस्मादेष तस्मात्—

तपस्त्रिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥

कर्मिभ्याश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

तपस्त्रिभ्य इति । तपस्त्रिभ्योऽधिको योगी, ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र
ज्ञानार्थपादित्य, तद्वन्नयोऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः वेष्ट इति । कर्मिभ्यः,
आग्निहोत्रादि कर्म, तद्वन्नयोऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवा-
र्जुन ॥४६॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनात्मात्मना ॥

अद्वावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवास्ते शतसाहस्रवा सद्विद्याया नैषामिष्या भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसभादे
ध्यानयोगी नाम पञ्चेऽध्यायः ॥६॥

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्वादिव्यानपराया मध्ये

मन्त्रेण मयि पाशुरेवै सभाहितं तां तस्य त्मनां त. करणेन श्रद्धायाऽश्रद्धायाः, सम्भ-
जने मेव यो यो भो स वै मम सुततमोऽस्ति गयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥४७॥

इति श्रीमत्पद्मसुपरिभाषाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमान्तरालक्षिता वृत्तौ श्रीमद्रघवक्रीताभाष्ये ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽ-
ध्यायः ॥६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

‘श्रीमन्नारायणं भर्षरं मद्रतेनातयाम्ना । अद्वायान्भजते यो मा स मे
मृषातो गतः’ [गी. ९. ४७] इति प्रभरीजमुपन्यस्य स्वयमेव ईदृश मदीय
सर्वे सधे मस्तुतीतमामा व साग इत्येतद्विषयु श्रीभगवानुवाच—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

शानमिति । ज्ञान ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानमस्मिन् शवानुभवयुक्त-
मिदं नद्यामि कथयिष्याम्यथोक्तं कात्त्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतु-
रभिमुखीकरणात्— यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनरन्यत् शतपथं
पुरुषार्थसाधनमनक्षिप्यते नावशिष्टं भवति । इति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो
भवतीत्यर्थः । अतो विविष्टमस्त्वान् दुर्लभं शानम् ॥२॥

कथमित्युच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥

यततामपि सिद्धिर्तां कश्चिन्मा वेत्ति तत्पतः ॥३॥

मनुष्याणामिति । मनुष्याणां मध्ये तद्वेत्तृत्वेनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं
करोति सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां, सिद्धा एव हि ते ये
मोक्षाय यतन्ते, तेषां कश्चिदेव मा वेत्ति तत्पतो यथावत् ॥३॥

ओत्तरं प्रवेचनेनाभिमुखीकृत्याह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

भूमिरिति । भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूलं, 'भिन्ना प्रकृति-
रष्टधा' इति वचनात् । तथा अवाद्योऽपि तन्मानाण्येतेष्यन्ते । आपोऽनलो
वायु रगम् । मन इति मनसः कारणमहंकारो भवति । बुद्धिरित्यहंकारकारणं
महत्तत्त्वम् । अहंकार इत्यविद्यासमुत्तमव्यक्तम् । यथा विषसमुत्तमजं विषमि-
त्युच्यते, एवमहंकारव्याप्तमायदब्धनं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते, प्रवर्तकत्वाद्-
इहकारस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रकृतिर्निज इष्ट लोके । इतीयं यथोक्तं ।
प्रकृतिर्मे ममेश्वरं प्रायादान्तरण्या भिन्ना भेदमगता ॥४॥

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥

जीवमूला महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ॥५॥

अपरेति । जगत् न परा निरुद्धा अशुद्धा अनर्पकं सत्सारधनाभि-
क्षेयम् । इतोऽस्यां यथोक्तायास्त्वन्या विमुक्ता प्रकृतिं ममान्ममूला विद्धि मे परा

प्रकृष्टा जीवमृता क्षेत्रज्ञलक्षणा प्राणधारणानिमित्तभूता, हे महाबाहो, यथा प्रकृत्येव धार्यते जयदत्त श्रविष्टया ॥५॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

एतदिति । एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिः येषां मृतानां तान्येतद्योनीनि, भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारण सर्वभूतानामखोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा । प्रकृतिद्वयद्वारेणाह सर्वम् ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥६॥

यतस्तस्मात्—

मत्त परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥

मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

मत्त इति । मत्त परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किंचिज्ज्ञास्ति न विद्यतेऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थः हे धनजय । यस्मादेव तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोक्तमनुन्युक्तमनुगतमनुवेदं प्राधितमित्यर्थः, दीर्घ-तनुपु पटवल्लूके च मणिगणा इव ॥७॥

केन केन धर्मेण चिदिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोक्तमित्युच्यते—

रसोऽहमप्सु कौतव्य प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः रेव पौष्पं नृपु ॥८॥

रस इति । रसोऽहमप्सु यः सारः स रसस्तस्मिन्ममभूते मय्यायं प्रोक्ता इत्यर्थः । एव सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रसः, एव प्रभास्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव ओम्कारः सर्ववेदेषु, तस्मिन्प्रणवमूले मयि सर्वे वेदाः प्रोक्ताः । तथा रे आकाशो शब्दः सारमूलः, तस्मिन्मयि रे प्रोक्तम् । तथा पौष्पं पुरुषस्य भावो पौष्पं यतः पुबुद्धिर्नृपु, तस्मिन्मयि पुरुषाः प्रोक्ताः ॥८॥

पुष्पो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

पुण्य इति । पुण्यः-सुखभिर्गोपः पृथिव्या चाह, तस्मिन्मयि भवभूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गणस्य स्वभावत एव पृथिव्या दर्शित अत्रापि रसादेः पुण्यत्वोपलक्ष्यार्थम् । अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविशेषमार्गपेक्ष सत्कारिणा भूत-विशेषसमर्पणनिमित्तं भवति । तेजश्च दीप्तिश्चास्मि विभावसावप्रौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु, तस्मिन्स्तपसि मां तपस्विनः प्रोता ॥९॥

वीजं मां सर्वभूतानां बिद्धि मां सनातनम् ॥

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

वीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सना-तन चिरतनम् । किञ्च बुद्धिर्विवेकशक्तिरतःकरणस्य बुद्धिमता विवेकशक्तिमता-मस्मि, तेजः प्रागल्भ्यं तद्रता तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बलं बलवतां चाहं कामरागद्विर्वर्जितम् ॥

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बलं कामरागद्वि-र्वर्जितं, कामश्च रागश्च कामरागौ । कामस्तृष्णा अतनिष्ठेषु विषयेषु, रागो रजना प्राप्तेषु विषयेषु, ताम्बा कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं तत्त्वमहमस्मि, न ॥ यत्तत्कारिणा वृण्णारागकरणम् । किञ्च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो, यथा देहधारणमात्राद्यर्थो-ऽक्षानपादादिविषयः स कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥११॥

किञ्च—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥

मत्तं भ्येति सान्निद्धिं न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

ये इति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्गुणा भावाः पदार्थाः, राजसा रजोनिर्गुणाः, तामसास्तमोनिर्गुणाश्च, ये केचित्प्राणिना स्वकर्मवशात्कल्पन्ते

भावाः तान्मत्त एव जायमानानित्येव विद्धि सर्वान्तमस्तानेव । यद्यपि ते भक्तो जायन्ते तथापि न त्वह तेऽनु तदर्धानस्तद्वशो यथा सप्ताष्टिः ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीना ॥१२॥

एवभूतमपि परमेश्वर नित्यशुद्धबुद्धमुत्तमस्वभाव सर्वभूतात्मान निर्गुण सप्ताष्टिपदीजप्रदाहरण मा नाभिजानाति जगदित्यनुश्रव्ये दर्शयति भगवान् । तच्च त्रिनिमित्त जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमत्रयम् ॥१३॥

त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविनारै रगद्वैपमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजात जगन्मोहितमविश्रुतामापादित सत्ताभिजानाति माम् एभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणैः पर व्यतिरिक्त विलक्षणं चाव्यय व्ययरहित जन्मादिउपभाषाधिकारवर्जितमित्यर्थः ॥१३॥

कथं पुनर्देवीमेतां त्रिगुणात्मिका वैश्वी मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते—

दैवी होषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते ॥१४॥

दैवीति । दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेता यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिश्रमण यस्याः सा दुरत्यया । तत्रैव सति सर्वमन्यत्रित्यज्य मामेव मायाविन रक्षामभूत सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेता सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिश्रमन्ति, संसारवधनान्मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥१४॥

यदि त्वा प्रपञ्चा मायामेतां तरन्ति, कस्मात्त्रयमेव सर्वं न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ॥

माययापद्गतज्ञाना आमु र भायामाश्रिताः ॥१५॥

न मार्गित । न मां परमेश्वर नारायण दुष्कृतिनः पापशरिणो मूढाः

प्रपन्नान्ते नराधमा नराणा मध्येऽधमा निष्कृष्टः । तं च मायशब्दतद्भानाः समु-
पितक्षन्ता आसुर भाव हिंसादृतादित्यधममभिता. ॥१५॥

ये पुनर्नरेशत्माः पुष्पसर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मा जना. सुकृतिनोऽर्जुन ॥

आर्ता जिज्ञासुरर्थायी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

चतुर्विधा इति । चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा भजन्ते सेवन्ते मा जनाः
सुकृतिनः पुष्पसर्माणो वेऽर्जुन । आर्ता आर्तिपरिहरतस्तरकरव्यामरोगादिना-
मिभूत आपन्नो, जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्व ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थाधी धनसक्तो,
ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविष्व हे भरतर्षभ ॥१६॥

तेषां ज्ञानी निष्प्रयुक्त एकमक्तिर्विशिष्यते ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तन्व्यवित्तत्त्वविज्ञानिः प्रयुक्तो भव-
त्येकमक्तिश्चान्यस्य भजनीयवशादर्शनादतः स एकमक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधि-
प्यन्यपन्नतेऽतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याह-
मन्वर्थं प्रियः । प्रसिद्ध हि लोक आत्मा प्रियो भवन्निति । तस्माच्छान्तिन
आत्मचाक्षासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेति
ममात्यर्थं प्रियः ॥१७॥

न तर्ह्यर्तादयन्मग्नो वासुदेवस्य प्रिया. । न, किं तर्हि—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥

आदिशतः स हि युक्तत्मा मामेवानुत्तमा मतिम् ॥१८॥

उदार इति । उदार उन्मृष्टः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम प्रिया एवे-
त्यर्थः । न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति । ज्ञानी त्वत्यर्थे
प्रियो भवतीति विशेषः । तत्त्वमादिशत अहं ज्ञानो त्वात्मर नान्यो मत
इति मे मम मत विश्वः । आदिशत आशेदु प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मात्
अहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मि हत्येवं युक्तत्मा समाहितचित्तः स मा-

मेव पर ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमा गतिं गन्तु प्रवृत्तः इत्यर्थः ॥१८॥

शानी पुनरापि स्तूपने—

यहूनां जन्मनामते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥

वासुदेव. सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

यहूनामिति । यहूना जन्मना ज्ञानार्थसंस्कारश्रवणामते समेतौ ज्ञान-
वाभ्यान्तरिपादशानो मां वासुदेव प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथे,
वासुदेव. सर्वमिति । य एव सर्वात्मानं मां नारायणं प्रतिपद्यते स महात्मा,
न तन्तमोऽन्योऽन्याधिरो या । अतः सुदुर्लभो 'मनुष्याणां सद्गतेषु' [गी.७.३]
इत्युक्तम् ॥१९॥

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥

त त नियममास्थाय प्रकृत्या नियता स्वया ॥२०॥

कामैरिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुन्वर्णादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृताविवेक-
विशानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुयन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवताः, त त
नियमं देवतापधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्त तमास्थायाग्रित्य प्रकृत्या स्वभा-
वेन जन्मात्तर्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वया आत्मीयया ॥२०॥

तेषां च कामिनाम्—

यो यो वा यां तनुं भक्तं श्रद्धयार्चिनुमिच्छति ॥

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

यो य इति । यो य कामी या या देवतातनुं श्रद्धया श्रद्धुं भक्तं
श्रद्धार्चिं एतज्जिगृमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचला स्थिरा श्रद्धा तामेव विद-
धामि स्थिरास्त्रोमि यवैव एव प्रवृत्तः ॥२१॥

रमायनो यो या देवतातनुं श्रद्धया अर्चिनुमिच्छति—

म तथा श्रद्धया युज्यस्तस्या राधनमीदृते ॥

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥२२॥

न तयेति । स तथा मन्त्रिद्विधा भज्या युनः सस्तम्या देवतातन्वा-
राधनमाराधनमोहते चैष्टते । लभते च ततस्तम्या आराधिताया देवतातन्वाः
कामानीप्सितान्मयीय परमेश्वरेण मन्त्रेण कर्मफलविभागस्तथा विन्तिर्धर्मिता-
स्तान्, हि यस्मात्ते भगवता विहितो कामास्तस्मात्तान्नश्यन् लभते इत्यर्थः ।
हितान् इति पदच्छेदे हितं च कामानामुपचरितं कथ्य, न हि कामा हिताः
फल्यचिन्त ॥२२॥

परमाश्रित्यन्तधनगपापरा अभिरेति- कामिनश्च ते अतः—

अंत्यतु फलं तेनं तद्भवत्यल्पमेधमाम् ॥

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्त्या यान्ति मामपि ॥२३॥

अतपदिति । अतज्जिनादि तु फलं तेन तद्भवत्यल्पमेधमामल्पमा-
नाम् । देवान्देवयजो यान्ति देवान्पूजते इति देवयज, ते देवान्पूजन्ति ।
मद्भक्त्या यान्ति मामपि । एत समानेऽप्यायामे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनतपन्नाय,
अहो गतु कष्ट एतन्ते, इत्यनुशोभ दशयति भगवान् ॥२३॥

किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामधुद्वयम् ॥

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

अव्यक्तमिति । अव्यक्तमप्रज्ञाय व्यक्तिमापन्नं प्रज्ञाय गताभिधानां
मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सत्त्वमधुद्वयोऽविशेकितं परं भाव परमात्म-
स्वरूपमजानन्तोऽविशेकितो ममाव्यय व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं सर्वत्र
भावमजानन्तो मन्यन्ते इत्यर्थः ॥२४॥

तद्विषयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

नाहमिति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां
प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिपटनं

माया योगमाया, तथा यागमायया समावृत मञ्ज इत्यर्थः । अत एव मूढा
लोभाऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् । यथा यागमायया समावृत मा
लोभो नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सता ममश्चरस्य मायाविनो
ज्ञान प्रतिरञ्जति यथान्वस्यापि मायाविना मया ज्ञान तदत् ॥२५॥

यत एवमत —

वेदाह समर्ततानि यर्तमानानि चार्जुन ॥

भविष्याणि च मृतानि मा तु वेद न कश्चन ॥२६॥

वेदेति । अहं तु वेद जाने समर्ततानि समतिरान्तानि भूतानि, यर्त-
मानानि चार्जुन, भविष्याणि च मृतानि वेदाह, मा तु वेद न कश्चन मद्भक्त
मच्छरणमेक मुक्त्या । मत्तत्त्ववेदनामायादेव न मां भजते ॥२६॥

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिरञ्जनं प्राप्तेरद्वानि सति जायमानानि सर्व-
भूतानि मा न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ॥

सर्वभूतानि समोहं सर्गे यान्ति परतप ॥२७॥

इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषश्चेच्छद्वेषौ ताम्या समुत्तिष्ठती
तीच्छाद्वेषसमुत्पत्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषणार्थामिदमाह द्वन्द्वमोहेन
द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोह तेन । तावेनेच्छद्वेषौ शातोऽणपरस्परविपर्ययौ
सुखदुःखतद्वैतविरयौ यथाकलं सर्वभूतैः संस्पृश्यमानौ द्वन्द्वमोहेनाभिधीयते ।
तत्र यदेच्छद्वेषौ सुखदुःखतद्वैतसंप्राप्त्या लब्ध्वा मग्नौ भवतस्तदा तौ सर्वभू-
तानां प्रगाथा स्वयंशापादनद्वारेण परमार्थात्मनश्च विरयशो नोत्पत्तिप्रतिरञ्ज-
रणं मोहं जनयत । न हि इच्छाद्वेषदोषपञ्चीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविरयज्ञानं
मुपगते गिरिणि, किमु वक्तव्यं ताम्यामाविज्जुद्धे समूहस्य प्रत्यगात्मनि नृदु-
प्रतिरञ्जे ज्ञानं नोत्पन्नं इति । अतस्त्वेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन, भारत
भरतान्ययन, सर्वभूतानि समोहिनानि सन्ति समोहं समूढतां सर्गे जन्मनि,
उत्पत्तिकलं हृष्येन्, यान्ति गच्छन्ति हे परतर । माह्वशान्वयेऽपि सर्वभूतानि

जायमानानि जायन्त इत्याभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वद्वमोहेन प्रतिपदप्रज्ञा-
नानि सर्वभूतानि संगोहितानि मामात्मभूत न जानन्ति अत एवात्मभावेन
मा न भजन्ते ॥२७॥

ये पुनरनेन द्वद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्था विदित्वा यथाशाम्भ्रमात्म-
भावेन भजन्त इत्यभेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—

येषां स्वतंगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥

ते द्वद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥२८॥

येतामिति । येषां तु पुनरतगत समाप्तमप्यर्थेण पाप जनानां पुण्य
कर्मणां पुण्य कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारण विग्रहे ते पुण्यकर्मणस्तेषां पुण्यकर्मणा,
ते द्वद्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वद्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढ-
व्रताः । एवमेव परमार्थतत्त्व नान्यथेत्येव सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविजाना
दृढव्रता उच्यन्ते ॥२८॥

ते विमपे भजन्त इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्वि ये ॥

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्म कर्म चारिस्रम् ॥२९॥

जरेति । जरामरणमोक्षाय जरामरणयोर्माध्वार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य
मांसगाहिताचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्वद्वा पर तद्विदुः कृत्स्न
समस्तमध्यात्म प्रत्यगात्मविषयं बलं तद्विदुः, कर्म चाग्निसंज्ञां विदुः ॥२९॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥

अथाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

इति श्रीमद्भगवते शतसाहस्र्या सहिताया वैष्णवसिन्ध्या भीमपर्वणि-
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे,
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

साध्याति । साधिभूताधिदैवमधिभूत साधिदैव साधिभूताधिदैव, ब्रह्म-
धिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैव च मां ये विदुः, साधियज्ञं च-

त स्मर्यमाणतयाभ्यन्तो येन स तद्भावभाविनः सन् ॥६॥

यस्मादयमत्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ॥

मग्न्यर्पितमनोऽनुद्धिममिवै यस्य संशयः ॥७॥

तस्मादिति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर, यथाशक्नोषु युध्य च मुदं च स्वधर्मं कुरु । मयि बानुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यत्तव स त्वं मय्यर्पित मनोबुद्धिः समा मेव यथारमतमेव स्यागमिष्यसि, असंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥७॥

हिं च—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ॥

परमं पुण्यं दिव्यं याति पार्थानुचितयन् ॥८॥

अभ्यासेति । अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणाविषयभूत एवमि-
स्तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रययानन्तरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो योग-
स्तेन युक्तं तैत्तय व्यावृत्त योगिनश्चेतस्तेन, चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विष-
यातरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नायगामिना, परमं निरतिशयं पुण्यं
दिश्यं दिवि सूर्यमदले भव याति गच्छति हे पार्थ, अनुचितयन्द्वाभ्याचार्यो
पदेशमनुष्यायन्नित्येतन् ॥८॥

किंविशिष्टं च पुण्यं यातीत्युच्यते—

कविं पुराणमनुशासितारं

मणोरणीयासमनुस्मरेद्यः ॥

सर्वस्य धातारमर्चिन्यरूपं

मादित्यवर्णं तमसं परस्नात् ॥९॥

कविमिति । कविं श्रावदक्षिणं सर्वज्ञं पुण्यं चिरन्तनमनुशासितारं
सर्वस्य जगतः प्रशासितारमणो मूमादप्यणीयासः सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचितये-
द्यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो

विभक्तार, अर्चित्वरूप नास्व रूप नियत विद्यमानमपि केनचिच्चित्तयितुं शक्यत इत्यर्चित्वरूपस्त, आदित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्ण, तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्योहाधकायत्वर तमनुचित्तय-
न्यातीति पूर्वोक्तं सप्रथ. ॥९॥

किंच—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ॥

भुवोर्मध्ये प्राणमावेक्ष्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

प्रयाणोति । प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलन्नवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजन भक्तिस्तथा युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधि-
जसंस्कारप्रत्ययजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुङ्खरीके वर्धाहृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिज्वरुमेण भुवो-
र्मध्ये प्राणमावेक्ष्य स्थापयित्वा सम्यग्गमन्त. सन्त एव विद्वान्यौगी 'कविं पु-
राण' [गी.८.९] इत्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते दिव्यं द्योतना-
त्मकम् ॥१०॥

पुनरपि वक्ष्यमाणैर्नोपायेन प्रतिपिन्वितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशो-
पणविशेषस्याभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विदन्ति यद्यतो वीतरागाः ॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं समहेण प्रपद्ये ॥११॥

यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थं वा यदन्ति
“तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणं अभिवदन्ति” [बृ.३.८.८] इति भुक्तेः, सर्व-
विशेषनिवर्तकत्वेनाभिवदन्ति “अस्यूलमनणु” [बृ.३.८.८] इत्यादि । किंच

विशन्ति प्रविशन्ति सम्प्रदर्शनप्राप्तौ सत्या यत्रतयो यतनशीलाः सन्यासिनो वीतरागा वीतो विगतो रगो येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तो — शा-
सुमिति याक्यशेषः— ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति तच्चे पदं तदक्षराख्य
पद पदनीय ते तुभ्य समग्रेण समग्रं, सक्षेपस्तेन सक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥

“स यो ह वै तद्ब्रह्मन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मोक्षरश्मिभिर्ययाति क्वतम
चाव स तेन लोक जयतीति । तस्मै स होवाच एतद्वै सन्यस्राम पर चापर
च ब्रह्म यदोक्तारः” [प्रभ.५.१,२] इत्युपरुम्य “यः पुनरेत विमात्रेणोमित्ये-
तेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभिध्यायीत स सामाभिहृत्नीयते सोमल्लेखम्” [प्रभ.५.४]
इत्यादिना यच्चेन “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” [कठ.२.१४] इति चोपक्रम्य
“सर्वे वेदा यत्प्रदमाप्नोन्ति तथापि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्म-
चर्यं चरन्ति तच्चे पद समग्रेण ब्रह्मोभ्योमिरेतत्” [कठ.२.१५] इत्यादिमिध
वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण, प्रतिमावन्मतीकरूपेण वा, परब्रह्मप्रतिप-
त्तिसाधनत्वेन मदमध्यमनुबुद्धिना विवञ्जितस्त्वोक्तारस्थोपासन काला तरे मुक्तिफल-
मुक्त यत्तदेवेहापि ‘कविं पुराणमनुशासितारम्’ [गी.८.९], ‘यदक्षरं वेदविदो
वदन्ति’ [गी.८.११] इति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिप-
त्त्युपायमूतस्त्वोक्तारश्च कालान्तरमुक्तिफलमुपासन योगधारणासहित यत्तस्य,
प्रसक्तानुप्रसक्त च यत्किञ्चित्, इत्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥

मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपल-
ब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य
निरोधं कृत्वा निःप्रचारमापाद्य, तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगाभिन्त्या
नाड्योर्ध्वमाच्छ्र मूर्ध्नि आधायात्मनः प्राणमास्थितं प्रवृत्तो योगधारणा धार-
यितुम् ॥१२॥

तत्रैव च धारयन्—

ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मासनुस्मरन् ॥

यः प्रयासति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

ओमिति । ओमित्येकस्यैव ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोकारं व्याहरन्नु-
च्चारयस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचितपन्थः प्रयाति शिवते, ॥ त्यजन्परित्य-
जन्देहं शरीरं- त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न
स्वरूपनाशेनेत्यर्थः- स एव त्यजन्त्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥१३॥

किंच—

अनन्यचेत्ता सततं यो मा स्मरति नित्यशः ॥

तस्याहं सुखमः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

अनन्यचेता इति । अनन्यचेता नान्यविशेषे चेतो यस्य सोऽप्यमनन्यचेता
योगी सततं सर्वदा यो मा परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरतर्गमु-
च्यते, नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते । न पन्थाम सवत्सरं वा किं तर्हि
यावज्जीवं नैरतर्गं यो मा स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुखं सुखेन
हृत्स्वैः हे पार्थ, नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः । यत एवमतो-
ऽनन्यचेताः तस्यैव सदा समाहितो भवति ॥१४॥

तत्र सौख्येन किं स्वादित्युच्यते शृणु तन्मम सौख्येन यन्नयति—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ॥

नाप्नुवन्ति महात्मानः साक्षोद्धं परमां गता ॥१५॥

मामिति । मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भाषमाण्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं
नाप्नुवन्ति न प्राप्नुवन्ति । किंचिदिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्तीति तद्विशेषणमाह
दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति
दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च । नाप्नुवन्तीदृशं
पुनर्जन्म महात्मनो यतः साक्षिर्दि मोक्षाख्या परमा प्रकृष्टा गताः प्राप्ताः ।
ये पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥१५॥

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—

आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

आब्रह्मेति । आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति अस्मिन्भूतवर्तीति भुवन ब्रह्मभुवन ब्रह्म-
लोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सद् ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुन-
रावर्तनस्यभावाद्देऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥

ब्रह्मलोकवर्तिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात् । ययम्—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ॥

रात्रिं युगसहस्राता तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

सहस्रेति । सहस्रयुगपर्यन्त सहस्राणि युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्या-
हस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्त ब्रह्मणः प्रजापतेर्युगजे विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रा-
न्तामहःपरिमाणमेव । के विदुरिति शाह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना
इत्यर्थः । यत एव कालपरिच्छिन्नास्तेऽयः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥१७॥

प्रजापतेरहनि यद्रवति रात्रौ च तदुच्यते—

अव्यक्तोऽव्यक्तः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तमंशुके ॥१८॥

अव्यक्तोऽव्यक्तः प्रजापतेः स्वाभावस्था तस्मादव्यक्ता-
दव्यक्तयोऽव्यक्त इति व्यक्तयः स्यावजगमलक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्त्य-
भिव्यज्यन्तेऽह आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्ररोधकाले ।
तथा रात्र्यागमे ब्रह्मण रक्षककाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्य-
क्तमंशुके ॥१८॥

अकृताभ्यागमवृत्तिविप्रणाशदोऽपरिहारार्थं, वधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिराप्त-
स्यप्रदर्शनार्थं, अविद्यादित्रैशमूलकमार्गायवशश्चावशो भूतप्राप्तौ भूत्वा भूत्वा
प्रलीयते इत्यतः ससारं वैराग्यप्रदर्शनार्थं च, इदमाह—

भूतप्राप्तः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ॥

रात्र्यागमेऽव्यक्तं पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

मृतप्राप्त इति । मृतप्राप्तो मृतसमुदायः स्यादवरजगमलक्षणो यः पूर्वमिमं
न्यस्य आसीत्स एवायं नान्यो मृत्वा मृत्वा अहयगमे, प्रलीयते पुनः पुनः
राज्यागमेऽहः क्षयेऽवशोऽन्वतन एव, हे पार्थ, प्रमथति जायते अवश एवा-
हरगमे ॥१९॥

यदुपन्यस्तमक्षरं तत्त्वं प्राप्स्युपायो निर्दिष्ट 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [गी.
८.१३] इत्यादिना । अयेदानीमत्रत्यैष स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुष्यतेऽनेन योग-
भागणैव गन्तव्यमिति—

परंस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽन्यक्तोऽन्यत्तत्सनातनः ॥

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

पर इति । परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽ-
क्षरस्य विनाशितस्याव्यक्ताद्वैतज्ञान्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षयश्च पर ब्रह्म ।
व्यतिरिक्तत्वे सत्वापि सत्त्वज्ञान्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिर्मुक्त्यर्थमाह अन्य इति ।
अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिद्रियगोचरः । परस्तस्मादित्युक्तं, कस्मात्पुनः
परः ? पूर्वोक्तात् मृतप्राप्तमीजमूलादविद्यालक्षणादव्यक्तात् अन्यो विलक्षणो भाव
इत्यभिप्रायः । सनातनश्चिरतनः य स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादेषु नश्यत्सु
न विनश्यति ॥२०॥

अन्यक्तोऽमर इ युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ॥

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

अन्यक्त इति । योऽसाव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्त्वमेवाक्षरसहस्ररूपव्यक्त ना-
द्यमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । य भावः प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते ससायय
तद्धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥२१॥

तत्तन्मेस्माय उच्यते—

पुरुषः स परः पार्थ भस्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा ॥

मस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

पुरुष इति । पुरुषः पुरि शयनात्पृथक्त्वाद्वा स परः पार्थ परो निरति-

शयो यत्मात्पुरुषाच्च पर किञ्चित् । स भक्त्या लभ्यस्तु शान्तश्चगयानन्यथात्म-
विश्रयः । यस्य पुरुषस्यान्तर्स्थानि मध्यस्थानि भूतानि कार्यभूतानि । कार्ये
हि कारणस्यान्तर्गते भवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तमाकारेणैव
घटादि ॥२२॥

प्रकृतानां योगेना प्रणवावेशितब्रह्ममुद्रायां कालान्तरमुक्तिमात्रा ब्रह्म-
प्रतिपत्तय उत्तरो मार्गो यत्तद्व्य शतं 'यत्र काल' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्प-
णार्थमुच्यते, आह्वतिमागोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैत्र योगिनः ॥

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

यनेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यग्रहितेन सन्धः । यत्र यस्मिन्का-
ले त्वनावृत्तिमपुनर्जम आवृत्तिं तादृशता चर । योगिन इति योगिनः
कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः 'कर्मयोगेण योगिनाम्' [गी.३.३] इति
विशेषणात् योगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽन्तर्गतिं यांति, यत्र
काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥२३॥

त कालमाह—

अग्निर्व्योतिरहः शुक्रः पद्मासा उत्तरायणम् ॥

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अग्निरिति । अग्निः काल्यभिमानिनी देवता । तथा व्योतिरपि देव-
तैश्च काल्यभिमानिनी । अथवा अग्निर्व्योतिरी पृथग्भूते एव देवते । भूषण
तु निर्देशो 'यत्र काले' 'तं कालं' इत्याभरणवत् । तथाऽहर्देवता अहर्भमा-
निनी, शुक्रः शुक्रगर्भदेवता, पद्मासा उत्तरायण, तत्रापि देवतैश्च मार्गभूतेति
स्थितोऽन्यत्राय न्यायः । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो
ब्रह्मोपासका ब्रह्मोपसन्तया जनाः । ब्रमेणेति वाक्ययोगः । तद्दि सत्रोमुक्तिमात्रा
सम्पदार्जननिश्चना गतिरागतिसां धर्मेणुस्ति "न तस्य प्राणा उन्मथन्ति"
[वृ.४.४.६] इति भुतेः । ब्रह्मसर्लनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः यष्मासा दक्षिणायनम् ॥

तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता ।
तथा कृष्णः कृष्णपञ्चदेवता । यष्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववदेवैव । तत्र
चांद्रमसं मयं चांद्रमसं ज्योतिः कर्त्तृगिष्टादिकारी योगो कथं प्राप्य भुक्त्वा
तत्त्वमादिह पुनः निवर्तते ॥२५॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥

एकया यात्यनावृत्तिमन्यथावर्तते पुनः ॥२६॥

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुद्धा च कृष्णा च शुद्धकृष्णे । ज्ञानप्रकाशक-
त्वान्शुद्धा तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यादिद्विताना
ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यैवैते गती संभवतः । शाश्वते नित्ये सत्तारस्य नि-
त्यत्वान्मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुद्धया यात्यनावृत्तिमन्यथैतरया आवर्तते पुन-
र्भूयः ॥२६॥

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्ते भयार्जुन ॥२७॥

नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गो पार्थ जानन्ससारपर्यैकः, अन्य
मोक्षाय चेति, योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः
समाहितो भयार्जुन ॥२७॥

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्युष्यफलं प्रादिष्टम् ॥

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रं गीताया वैष्णविकं भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतामु उपनिस्तु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

ब्रह्माक्षरनिर्देशो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

वेदेष्विति । वेदेषु सम्यग्धीतेषु यज्ञेषु च साहस्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, एतेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेणात्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातम्, इदं विदेत्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं अर्थं सम्यग्बोधार्थानुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति च प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं, कारणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥२८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये ब्रह्माक्षरनिर्देशो नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

अष्टमे नाडीक्षरेण धारणायोगः सगुण उक्तः । तस्य च फलमन्यत्वि-
रादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् । तत्रानेनैव
प्रकरणेण मोक्षप्राप्तिकलमधिगम्यते नान्येष्विति तदाद्यंशव्याविवर्तयित्वा श्रीम-
भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

इदं ॥ ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥

ज्ञानं विज्ञानसहितं यश्चात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥१॥

इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु, तत् बुद्धौ
सनिधीकृत्य इदमित्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव ॥ सम्यग्ज्ञानं
साधान्मोक्षप्राप्तिसाधनं 'वासुदेवः सर्वमिति' [गी.७.१९] "आत्मैवेदं सर्वम्"
[छा.७.२५.२], "एकमेवाद्वितीयम्" [छा.६.२.१] इत्यादिभुक्तिस्मृ-
तिभ्यः । नान्यत् । "अथ ते येऽन्यथातो विदुरन्धराजानस्ते ह्यप्यत्रोक्तं भ-
वन्ति" [छा.७.२५] इत्यादिभुक्तिभ्यश्च । ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रव-

क्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तत्, ज्ञान, किंविशिष्ट विज्ञानत-
हितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्षयेऽनुमात्तंसारवचनात् ॥१॥

तद्य—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमशक्यम् ॥२॥

राजविवेति । राजविद्या विद्याया राजा दीप्यति शययत्नात् । दीप्यते
होयमातिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा ।
पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकरणं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् ।
अनेकजन्मसहस्रसंख्यितमपि धर्माधर्मोदि समूलं कर्म क्षणमात्रादेव मरणाकरोति
यतोऽतः किं तस्य पावनं च वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादे-
रित्यावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणगतीं अपि धर्मादिकद्रव्यं दृष्ट्वा, न
तथात्मज्ञानं धर्मविरोधि, किंतु धर्म्यं धर्मादनामेतत् । एतमपि, एतात् दुःखसंसा-
द्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । वनास्यायासानां अन्वेषणं
कर्मणः । सुखसंसाद्यानामल्पकालं दुःखरुणां च महाफलं च इष्टमिति, इदं तु सुख-
संसाद्यत्वारकलक्षणाद्वेत्तीति प्राप्तमत आहाव्यय इति । नास्ति फलतः, कर्मवद्वययो-
ऽस्तौत्वव्ययम् । अतः धर्मेयमात्मज्ञानम् ॥२॥

ये पुन—

अश्रद्धाघाताः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ॥

अप्राप्य मां निर्वर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

अश्रद्धाघाता इति । अश्रद्धाघाताः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य
स्वरूपे तत्काले च नास्ति श्रद्धाः क्षणकारिणोऽसुखणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव
प्रतिपन्नाः असुखः पापाः पुण्याः अश्रद्धाघाताः परंतप्राप्य मां परमेश्वर,
मत्प्राप्ती नैवादाभेतिमव्याप्तिमार्गभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येवार्थः । निर्वर्तन्ते निश्चयेन
वर्तन्ते । कः ? मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्म
नरुक्तिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥३॥

स्तुत्या जजुनमभिमुखीकृत्याह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाह तेष्ववस्थित ॥४॥

मयेति । मया मम य परो भावस्तेन तत व्याप्त सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्ति स्वरूप यस्य मम साऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करपागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मध्यस्थमूर्तिं स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तवर्णयितानि । न हि निरात्मन किञ्चिद्भूत व्यवहारयावत्फल्यते । अतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितान्यतो मपि स्थितानीत्युच्यते । तेषां भूतानामहमेवात्मा इत्यतस्तेषु स्थित इति मूढभुद्धीनामवभासते अतो ब्रवीमि न चाह तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तरत्नश्रेयसभावेनाकाशादस्याप्यतरतमो ह्यहम् । न ह्यसर्गि वस्तु कचिदाधेयभावेनावस्थित भवति ॥४॥

अत एवामसर्गित्वात्मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावन ॥५॥

न चेति । न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योग युक्तिघटन मे ममैश्वरमीश्वरस्यैमैश्वर योगमात्मनो याधात्म्यमित्यर्थः । तथा च भुतिरसर्गित्वादसगता दर्शयति “असगो न हि सज्यते” [बृ ३.९.२६] इति । इदं चाश्चर्यमन्यत्पश्य भूतभृदसगोऽपि सन्भूतानि विभर्ति, न च भूतस्थो, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतम्भत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममात्मेति, विमज्ज देहादिसंघात तस्मिन्नहकारमध्यारोप्य श्लेकबुद्धिमुत्तरन्यत्रदिशति ममात्मेति, न पुनरात्मन आत्मान्य इति लोकवदज्ञानम् । तथा भूतभावनो भूतानि भावयन्त्युत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावन ॥५॥

यथोक्तेन श्लेकद्वयेनोत्तमये दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाकाशास्थितो नित्यं वायु सर्वत्रगो महान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

यथेति । यथा लोक आनाशस्थित आनाशो स्थितो नित्य एव वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो गहान्परिमणतः, तथाकाशवत्सर्वत्रगो मध्यस्थेने-
णैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥६॥

एव वायुराकाश इव मायै स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिमले, तानि—

सर्वभूतानि कर्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां ॥

कल्पभूये पुनस्तानि कल्पादौ विमृजाम्यहम् ॥७॥

सर्वेति । सर्वभूतानि कर्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिणामपरा निवृष्टा यान्ति
मामिका मरीया पल्पजये प्रल्परास्ते । पुनर्मूर्धरतानि भूतान्पुनश्चकाले कल्पादौ
विमृजाम्युत्पादयाम्यहं पुनरुत् ॥७॥

एषमविद्यालक्षणम्—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विमृजामि पुनः पुनः ॥

भूतप्राप्तमिमं कृत्स्नमयक्षं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वा स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विमृजामि पुनः पुनः ।
प्रकृतिर्तो ज्ञात भूतप्राप्त भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं क्षमग्रमयक्षमस्वतन्त्र-
मविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशस्त्वभायवशात् ॥८॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतप्राप्त इमं विषयं विदधतस्तद्विधिमिच्छाम्या
धर्मोधर्माभ्यां सत्यं स्यादिति, इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

न चेति । न च मामीश्वर तानि भूतप्राप्तस्य विषयसर्गविधितानि क-
र्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणामसवधिष्वे कारणमाह उदासीनवदा-
सीन ययोदासीन उपेक्षकः । वश्विचक्ष्णोदासीनः, व्यात्मनोऽविक्रियत्वात्, असक्त
फलसंगरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वा-
भिमानाभावः पलायनाभावश्चावधकारणम्, अन्यथा कर्ममिषेच्यते भूदः कोश-
कारादित्वाभिप्रायः ॥९॥

स्तुत्या अर्जुनमभिमुखीकृत्याह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ॥

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाह तेष्ववस्थितः ॥४॥

अयेति । मया मम यः परो भावस्तेन तत व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूप यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तदेवमव्यक्तमूर्तिं स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तनपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्ययहाराय प्रकल्पते । अतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेन भूतानामहमेवात्मा इत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामयभासते । अतो ब्रवीमि न चाह तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तस्तत्त्वज्ञाभावेनाकाशस्याप्यतरतमो ह्यहम् । न ह्यसगुणं वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥४॥

अत एवासगुणित्वान्मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावन ॥५॥

न चेति । न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं युक्तिः घटनं मे ममैश्वरमीश्वरस्यैवमैश्वरं योगमात्मनो यायात्म्यमित्यर्थः । तथा च भूतिरसगुणित्वादसगतो दर्शयति “असगो न हि स्रज्यते” [बृ.३.९.२६] इति । इदं चाश्चर्यमन्यतश्च भूतभृदसगोऽपि सभूतानि विभर्ति, न च भूतस्थो, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतम्यत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममात्मेति, विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नहंकारमप्यारोप्य लोकत्रुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति ममात्मेति, न पुनरात्मन आत्मान्य इति लोकोदजानन् । तथा भूतभावो भूतानि भावयत्युत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥५॥

यथोक्तेन श्रेयस्द्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

यथेति । यथा लोक आकाशस्थित आनादो स्थितो नित्य सदा वायुः
सद्यं गच्छतीति सर्वत्रापि महान्प्रमाणतः, तथावायवत्सर्वगते मध्यस्थे-
ष्वेव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥६॥

एव चाबुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिरात्रे, तानि—

मयिभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ॥

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

संयति । सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिणमपरा निवृद्धा यान्ति
मामिका मदीया कल्पक्षये प्रपश्यताले । पुनर्मूषस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ
विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥७॥

एवमविद्यालक्षणम्—

प्रकृतिं त्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

प्रकृत्येति । प्रकृतिं त्वा मवीक्ष्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः
प्रकृतितो जात भूतग्राम भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमनशमस्यतश्च-
मविद्यादिदोषैः पर्यवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्समाधवशात् ॥८॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्राम इमं विषम विदधतस्तत्प्रमित्ताभ्यां
धर्माधर्माभ्यां सत्यं स्यादिति, इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

न चेति । न च मामीश्वर तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गनिमित्तानि क-
र्माणि निबध्नन्ति धनंजय । सत्र कर्मणामसक्तधित्वे कारणमाह उदासीनवदा-
सीन यथोदासीन उपेक्षक, कश्चित्त्वदासीन, आत्मनोऽसिद्धिनिश्चयान्, अमक्त
फलसंगरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वा-
भिमानाभावः फलसंगमाभावश्चात्रकारणम्, अन्यथा कर्मनिबन्धते मूढः कोद-
कारवदित्तमिषायः ॥९॥

तत्र 'भूतग्राममिमं विसृजामि' [गी.९.८], 'उदासोनवदासीन' [गी.९.९] इति च विरुद्धमुच्यते, इति तत्परिहारायमाह—

मयाप्यश्रेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

मयेति । मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणावेतिज्ज्ञात्मनाप्यश्रेण मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयत उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्रार्णः— "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माप्यशः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केरलो निर्गुणश्च" [श्वे.६.११] इति । हेतुना निमित्तेनानेनाप्यशत्वेन कौंतेय जगत्सचराचरं व्यक्तव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थानु । दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रकृतिः अहमिदं मोक्षे, पश्यामीदं, दृशामीदं, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, एतदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि, इत्याद्या अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानेय । "यो अस्याप्यशः परमे ध्योमन्" [ऋ.१०.१२९.७] इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्चेत्स्य देवस्य सर्वाप्यशमूलचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिषर्गधिनेऽन्यस्य चेतनान्तरम्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात्किंनिमित्तेय सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने "को अद्वा वेद क इह प्ररोचकुत आजाता कुत इय विसृष्टिः" [ऋ.१०.१२९.६] इत्यादिमन्त्रबोध्यः । दर्शितं च भगवता 'अज्ञानेनाहृत ज्ञानं तेन मुप्यन्ति जगवः' [गी.५.१५] इति ॥१०॥

एवं मां निव्यसुद्वन्द्वमुत्तस्वभावं सर्वश सर्वजतूनामात्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥

परं भावमजानन्तो मम सूतमेहेश्वरम् ॥११॥

अवजानन्तीति । अवज्ञानन्त्ययज्ञां परिमर्शं कुर्वन्ति मां मूढा अविशेषिकेनां मानुषीं मनुष्यसंघिनीं तनुं देहमाश्रित, मनुष्यदेहेन व्यग्रहन्तमिन्येतत् । परं प्रकृत्य भावं परमात्मतत्त्वं आस्रशक्त्यन्वमाकाशादप्यतरतमं अजानन्तो मम

भूतमदेश्वर सर्वभूताना महान्तमीश्वर स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य मन्त्रावगान-
भावेनाहता वराहान्ते ॥११॥

कथम्—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥

राक्षसीमासुर्यं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः ॥१२॥

मोघाशा इति । मोघाशा नृपा आशा आशियो येषां ते मोघाशाः,
तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निदोषादीनि वैरनुशीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां
भगवत्परिभयात्स्यात्तमभूतस्यावशानाम्मोघान्येष निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति
मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्पलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलेन स्यात् ।
विचेतसो विगतचिबेसाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किंच ते भवन्ति राक्षसी र-
क्षणा प्रकृतिं इत्यभावमासुरीमनुष्याणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहन्यं देहात्म्यादीनां
भिता आभिताः (भिदि, भिदि, भिष, वाद, परस्वम्पहर, इत्येवदन्दीत्यः मू-
घकर्माणो भवन्तीत्यर्थः) । “अमुषां नाम ते लोकाः” [इ. ३] इति श्रुतेः ॥१२॥

ये पुनः भद्राणां भगवद्विच्छिन्ना मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—

महात्मानस्तु मा पार्यं दैर्घ्यं प्रकृतिमाभिताः ॥

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा मृतादिमव्ययम् ॥१३॥

महात्मान इति । महात्मानस्त्वद्बुद्धिच्छा मामीश्वर पार्यं दैर्घ्यं देवानां
प्रकृतिं शमदमदयाभ्रदादिलक्षणामाभिताः सन्ती भजन्ति सैव-तेऽनन्यमनसो
अनन्यचित्ता ज्ञात्वा मृतादि मृतानां विवदादीनां प्राणिनां च आदि कारणम-
व्ययम् ॥१३॥

कथम्—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढमताः ॥

नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

सततमिति । सततं सन्दा भगवत्तद्वत्स्वम्प मा कीर्तयन्तो, यतन्त-
क्षेत्रियोपसहारादमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढमता दृढ स्थिर-

मचात्य व्रत येषां ते दृढमना नमस्यन्तश्च मा हृदयेऽशयमात्मानं भक्त्या नित्य-
युक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते ॥१४॥

ते केन केन प्रसारेणोपासत इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ज्ञानयज्ञेनेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषय यस्तन्तं ज्ञानयत्नेन य-
जन्तः पूजयन्तो मामीश्वर चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञान
एकत्वेन एकमेव पर ब्रह्म इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते । केचिच्च
पृथक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरवस्थित इत्युपासते ।
केचिद्बहुधावस्थित स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वरूप इति स विश्वरूप
सर्वतोमुख बहुधा बहुप्रसारेणोपासते ॥१५॥

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः सखाहमहमौपधम् ॥

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

अहमिति । अहं ऋतुः भौतकर्ममेवोऽहमेव । अहं यज्ञः समर्तः । किञ्च
स्वधा अन्नमहं पितृभ्यो यदीयते । अहमौपध सर्वप्राणिभिर्यदद्यते तदौपध-
ब्दवाच्यं घ्राहिपवादिसाधारणम् । अथवा सन्धेति सर्वप्राणिनाधारणमन्न, औप-
धमिति व्याप्युपशमार्थं भेषजम् । मन्त्रोऽहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दी-
यते । अहमेवाज्यं हविश्च । अहमग्निः, यस्मिन्हूयते हविः सोऽग्निरहम् । अहं
हुतं हवनकर्म च ॥१६॥

किञ्च—

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥

वेद्यं पवित्रमोकारं ऋक् साम यजुरेव च ॥१७॥

पितेति । पिता जनयिताहमस्य जगतो, माता जनयित्री, धाता कर्म-
फलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं पवित्र

पायनमोकारः, शृन्नाम यजुरेन च ॥१७॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुः सप्ता निवासः शरणं मुहूर्त् ॥

प्रभवः प्रलयः स्थान निधान बीजमन्ययम् ॥१८॥

गतिरिति । गतिः कम्पल, यतां पेश, प्रभुः स्वामी, सार्धं प्रा-
णिनां कृताकृतस्य, निवासं यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमातानां प्रपन्ना-
नामार्तिहरः, मुहूर्त्त्युपगारणपेश. सन्नुपगारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगन्, प्रलयः
प्रलयते अरिगमिति, तथा स्थान तिष्ठत्यस्मिन्निति, निधान निक्षेपः कालान्त-
रोपभोग्य प्राणिनां, बीज प्रोदकारण प्रोदधर्मिणा अव्यय, यावत्संसारमा-
वित्यादध्ययम् । न ह्यबीज पिचिदप्रोदति । नित्यं च प्रोददर्शनाद्बीजसत्त्वतिर्न
व्येतीति गम्यते ॥१८॥

किंच—

तत्पाम्यहमहं यपे निगूहाम्युत्सृजामि च ॥

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसन्वाहमर्जुन ॥१९॥

तत्पामीति । तत्पाम्यहमादिभ्यो मृत्वा कैश्चिदस्मिन्नित्यर्थः । अहं यपे
कैश्चिदस्मिन्नित्युत्सृजामि । उत्सृज्य पुनर्निगूहामि कैश्चिदस्मिन्नित्यभिर्वाभिर्मातः पुनर-
उत्सृजामि प्राण्यपि । अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सत् यस्य यत्स-
चित्तया विद्यमानं तत्, तद्विपरीतमसन्त्वेनाहमर्जुन । न पुनरत्यन्तमेवाहमर्जुन-
स्त्वय कार्यकारणे वा सदमती ॥१९॥

ये पूर्वोक्तैर्निगूहन्तिप्रकृतेरेक्यपृथक्त्वविविक्तानैर्वैकर्मा पृथक्पन्ता उपायते
शनविदस्ते यथाविशान माभेव प्राप्नुवन्ति । ये पुनरस्यः वामवाभाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ॥

ते पुण्यमाप्ताय सुरेन्द्रत्येक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥२०॥

त्रैवित्रेति । त्रैविद्या ऋष्यजुःसामविदो मा यस्मादिदेवरूपिण सोमपाः
सोम पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः दृढकिल्बिषा यज्ञै-
रग्निष्टोमादिभिरप्युक्ता पूतयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिस्ता प्रार्थ-
यन्ते । ते च पुण्यं पुण्यफलनासाद्य सप्रप्य सुरैर्द्वत्येकं शतव्रतोः स्थानम-
श्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि मन्त्रनम्रावृत्तान्देवभोगान्देवानां भोगान् ॥२०॥

ते सं मुस्त्या स्वर्गलोके विभालं

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति ॥

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

ते उच्यते । ते च मुक्त्वा स्वर्गलोके विभालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकेऽपि विदन्त्याविशन्ति । एव यथोक्तेन प्रसरेण त्रयीधर्मं केवलं वै-
दिकं कर्मानुप्रपन्ना गतागतं गर्लं चागतं च गतागतं वसनागमनं कामकामाः
कामान्कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं प्रचिह्न-
यन्त इत्यर्थः ॥२१॥

ये पुनर्निष्कामाः सम्मन्वर्दिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जनाः पर्युपासते ॥

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

अनन्या इति । अनन्या अपृथग्भूताः परं देव नारायणमात्मन्वेन ग-
ताः सन्तश्चित्तवन्तो मा ये जनाः सन्त्यासिनः पर्युपासते, तेषां परमार्थदर्शिनां
नित्याभियुक्तानां सत्ताभियोगिनां योगक्षेमं, योगोऽशासत्यं प्रापय, 'क्षेमस्तद्रक्षणं,
तदुभयं वहामि प्रापशम्यहम् । 'शान्तिं त्वन्मैव मे मत' [गी.७.१८], 'स
च मम मित्रः' [गी.७.१७] यस्माच्छमाचे ममात्मभूताः मित्राभेति ॥ ननु अन्ये-
षामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यं वहत्येव, किं त्वर्थं विदेशः
अन्ये ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु न
आत्मार्थं योगक्षेममीहन्ते । न हि ते जीविते भरणे वा आत्मनो यत्किं कुर्वन्ति,

येऽन्येभ्यः भगवच्छरण्ये । अतो भगवन्नेव तेन योगेभ्यं वहतीति ॥२२॥

नन्वस्या अपि देवतासु योऽप्येवमस्ति यजन्ते । मयमेवम् —

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते प्रद्वयान्विताः ॥

तेऽपि मामेव कर्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

य इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्येषु देवतासु भक्ता अन्यदेवता-
भक्ताः सन्ता यजन्ते यजयन्ति श्रद्धया आर्तिस्वमुद्रया अन्विता अनुगताः,
तेऽपि मामेव कर्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिज्ञान तद्वैकर्मजान्पूर्वक य-
जन्त इत्यर्थः ॥२३॥

नृमाते अविधिपूर्वक यजन्त इत्युच्यते, यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां मोक्षाय च प्रमुरेव च ॥

न तु मामभिजानन्ति तच्चेनातश्चक्षयन्ति वे ॥२४॥

अश्नोति । अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां
देवतात्मनेन भाना च प्रमुरेव च । मय्यर्चयितुं हि तेषां 'अधियक्षोऽहमे-
वाय' [गी.८.४] इति श्रुत्यम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथा-
यत् । अतश्चास्मिन्नेवमिष्ट्वा यागफलमश्नन्ति प्रचक्षयन्ते ते ॥२४॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वक यजन्ते तेषामपि यागफलमनश्य-
भावि । इत्यम्—

यान्ति देवमता देवान् पितृन्यान्ति पितृमताः ।

भूतानि यान्ति भूतेष्वपि यान्ति मन्त्राजिनोऽपि माम् ॥२५॥

यान्तीति । यान्ति गच्छन्ति देवमता देवेषु ऋत नियमो भक्तिश्च वेदा-
से देवता देवान्यान्ति । पितृनामिष्ट्याद्यादीन्यान्ति पितृमताः भ्रातृदिनिष्ठापराः
पितृमताः । मृगानि विनायकमातृमणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति मृतेष्वपि म-
ताना प्रजनाः । यान्ति मन्त्राजिनो मन्त्रजनशीला वैष्णवा मामेव । समानेऽ-
प्यावासे मामेव न भजन्ते अग्रनात्, तेन तेऽप्यकल्मषाजो भवन्तीत्यर्थः ॥

न केचन भद्रतानायासाद्युत्प्रेक्ष्यमनंतपन्थ, सुप्रायश्चनश्चाहम् । कथम्—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥

तदहं भक्त्युपहृतमभ्यामि प्रयतात्मन ॥२६॥

परमार्थि । पत्र पुष्प फल तोयमुदक यो मे मत्त भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्युपहृतं भक्तिपत्रं प्राप्तं भक्त्युपहृतमभ्यामि शृण्वामि प्रय-
तात्मन गुडगुडे. ॥२६॥

यत एवमत —

यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि वदसि यत् ॥

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुर्व्व मदर्पणम् ॥२७॥

यदिति । यत्करोषि स्वतः प्राण, यदश्नासि, यञ्जुहोषि हवनं निर्वर्तय-
सि श्रौतं स्मार्तं चा, यददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यानाज्यादि,
यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय, तत्कुर्व्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥२७॥

एव कुर्व्वतस्तत्र यद्वदति तत्कुणु—

शुभाशुभफलैरेव मोक्षयन्स कर्मण्यनै

सन्ध्यामयोगयुक्तात्मा निमुक्तो मामुपैत्यसि ॥२८॥

शुभंति । शुभाशुभफलैः शुभाशुभे दर्शानिष्टफलं येषां तानि शुभाशुभ-
फलानि कर्माणि ते शुभाशुभफलैः कर्मवधने कर्मण्येव वधनानि नैः कर्मव-
धनेरेव मदर्थं कुर्व्वन्मोक्षयन् । मोक्ष्य सन्ध्यामयोगो नाम, सन्ध्यामश्वासौ मन्त्र-
मर्पणतया, कर्मत्यागयोगश्चासाविति, तेन सन्ध्यामयोगेन युक्त आत्मा अत-
ः परमं यन्म तव स त्वं सन्ध्यामयोगयुक्तात्मा तन्निमुक्तं कर्मवधनैर्जीयतेन
पतिते चास्मिन्मार्गरे मामुपैत्यस्यागमिष्यामि ॥२८॥

रागद्वेषवास्ताहि भगवान्यतो मन्त्रननुश्रुति नैतरानिति । तत्र—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥२९॥

सम इति । समस्तुभ्योऽहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

अभिप्रेत, दूरस्थाना यथाग्निं दातुं नापनयति समीपमुत्सर्जतामपनयति तथाह

मन्त्राननुग्रहाभि नेतरन् । ये भजन्ति तु मामोश्वरे भक्त्या मयि ते मयावत
एव न मम गगनमिच्छन् वतन्ते । तेषु चाप्यहं मयावत एव सन् नेतेषु ।
नेताऽन्ता तेषु द्वेषो मम ॥२९॥

शृणु मद्भनेमोक्षमयम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥

माधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्भक्तिर्हि सः ॥३०॥

अपीति । अपि चेद्यद्यपि सुदुराचारः सुपुं दुराचारः अतीव दुस्सिता-
चारोऽपि भजते मामनन्यभाजन्यभक्तिः मयाधुरेव गम्यमृत एव स मन्त-
व्यो जागज्यः सम्यग्यभाक्त् व्यभिक्तो हि सः, यस्मात्माधुनिश्चयः सः ॥३०॥

उत्सृज्य च यात्वा दुराचारस्त्वमन्तःसम्बन्धवन्मायन्ममप्यार्त्—

अभिप्रे भवति धर्मात्मा द्रष्टव्योऽस्मिन् निगच्छति ॥

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे मत्तं प्रणश्यति ॥३१॥

अभिप्रेति । निम्न दीप्त मयति धर्मात्मा धर्मनिन एव, दृष्टव्यो
द्वान्ति चोपदाम निगच्छति प्राप्तेति । शृणु प.मार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि नि-
श्चिता प्रतिज्ञा कुरु, न मे मम भनी मयि ममपिभन्नरात्मा मद्भक्तो न प्र-
णश्यतीति ॥३१॥

किंच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि मयुः पापयोनयः ॥

त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परं गतिम् ॥३२॥

मा हीति । मा हि यस्मात्पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन शरीरत्वा येऽपि
स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्येष ते पापयोनयः पापजन्मानः । के त
इत्याह त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रहृष्टा गतिम् ॥३२॥

किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्या मक्ता राजर्षयस्तथा ॥

अनित्यमसुरं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्रह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो मक्ता राजर्षयः

तथा राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः । यत एवमन्तेऽनित्य क्षणभंगुरमनुग्रह
च सुग्रहजितमिमं लोकं मनुजलोकं प्राप्य पुराणार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्य-
लब्ध्या भवत्येव सेतुस्त्व माम् ॥३३॥

५५म्—

। मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥

मामेवैवासे युस्तैरमामानं मत्परायणं ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते दत्तशारङ्गशास्त्रे संहितायां वैशाखिक्या भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

मन्मना इति । मयि चातुर्देवे मनो यस्य तत्र स त्वं मन्मना भव ।
तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी मद्यजननीलो भव । मामेव च नमस्कुरु ।
मामेवैधर्म्यस्यागमिष्यसि शुक्ला समाश्रय चित्तम् । एवमात्मानं, अहं हि
भर्तृणां भूतानामात्मा, परा च गतिः, परमयनं, तं मामेवभूतमेव्यसीत्यतीतं
सर्वं मत्परायणं सन्नियर्थं ॥३४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषिकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम
नवमोऽध्यायः ॥९॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्याये भगवत्स्तत्त्व विभूतयश्च प्रकाशिता, नवमे च । अधे-
दानीं येषु येषु भाष्येषु चिन्त्यो मगनास्ते ते गारा वक्तव्याः, तत्र च भग-
वतो यत्तद्य उक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वात्, इत्यतः श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

भूय इति । भूय एव भूयः पुनर्हं महाबाहो नृपु मे मर्त्येण पापं प्र-
सृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रजासकं वचो वाक्च यत्परम ते तुभ्य प्रीयमाणाय,
मद्वचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमित्रं पिबन्ततो, वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥

हिमर्थमाह वक्ष्यामीत्यत आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रमथं न महर्षयः ॥

अहमात्रिहं देवानां महर्षीणां च मर्षशः ॥२॥

न म इति । न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा उवाच च । नि ते न
विदुः, मम प्रमथ प्रभाय प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रमथ प्रभवनमुत्पत्तिम् ।
नात्र महर्षयो भृगुनाथो विदुः । कस्यचे न विदुस्त्वन्ये अहमादि नाथ
हि दम्भादेनाना महर्षीणां च सर्वश सर्वप्रसरे ॥२॥

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ॥

असंभूटः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

य इति । यो मामजमनादिं च, यस्मादहमादिद्वयाना मन्वीणा च न
ममान्य आदिर्नश्यतेऽतोऽहमत्रोऽनादिश्च, अनदित्वमजत्वे हेतुः, त माम-
जमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकाना महाभक्तेश्वरं तुरीय-
मजानतत्कारिण्यर्जितमसंभूटः समोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः
पापैर्मतिर्वामतिपूर्ववृत्तैः प्रमुच्यते प्रमोच्यते ॥३॥

इतश्चाह महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥

सुप्तं दुःखं भवोऽभावो भयं चामयमेव च ॥४॥

बुद्धिरिति । बुद्धिरतः कृष्णस्य सद्गुणार्थावशेषनसामर्थ्यम् । नदन्तं
बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असंमोहः प्रसु-
प्तनेषु बोधव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा दुःखे

विकृतचिन्ता । सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य च आत्मानुभवस्य परबुद्धिस-
न्नान्तरे तथैवेत्येवमाणा वाक्स्यमुच्यते । दमो वाद्यद्रियोपशम दमोऽत क-
रणस्य उपशम । सुखमाद । दुःखं सताप । भव उद्वेग । अभ्यास-
द्विपर्ययः । भयं च व्यास । अभयमेव च तर्हि परीतम् ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयश ॥

भयन्ति भावा भूताना मत्त एव पृथग्विधा ॥५॥

अहिंसति । अहिंसा अहिंसा प्राणिनाम् । समता समचिन्ता । तुष्टि-
स्तपोऽपि पशोस्तुष्टिर्गन्धेषु । तत्र इन्द्रियस्यमपूरणं क्षयार्णवमम् । दानं यथा-
शक्तिः सविभागः । यशो धर्मोन्मत्तता रीतिः । अयशश्च धर्मनिमित्ता अकी-
र्तिः । भयन्ति भावा यथोक्तं बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेभ्यस्तृ-
विधा मानादिधा स्वस्वमांशुत्वात् ॥५॥

चिन्त—

महर्षय सप्त पूर्वै चत्वारो मनसस्तथा ॥

मद्भावा मानमा जाता येषां छोर इमा प्रजा ॥६॥

महर्षय इति । महर्षय सप्त भगवाण्य एवमेतानां मनसश्चिन्ता, च-
त्वारो मनसस्तथा मायया इति प्रसिद्धा । ते च मद्भावा मद्गतभावा
देवगणैः सामर्थ्यनोपेता, मानमा मनसश्चिन्ता मया जाता उच्यते, येषां
मनूना मद्दर्शना च मृष्टिश्च इमं स्थावरजगमन्यथा प्रजा ॥६॥

एता विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥

मोऽविर्बुध्नय योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

एता इति । एता यथानां विभृतिं विनार योगं च युक्तिं च जा-
त्मनो ध्यानं, अथवा योगैश्च यमार्थं मयैव योगं यागं उच्यते । मम
मर्त्यं योगं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येव साऽविक्रमेणाप्रचलितेन
योगेन सम्बन्धदर्शनस्यैव ध्यानं युज्यते सच्यते, नात्र संशयो नास्ति मयि च
शयोऽस्ति ॥७॥

नीदृशेनाविक्रमेण योगेन युज्यते इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावम्भान्विताः ॥८॥

अहमिति । अहं पर ब्रह्म वासुदेवाख्य सर्वस्य ज्ञातः प्रभव उत्पत्ति । मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलं यमोगलक्षण विक्रियारूप सर्व जगत्प्रवर्तते । इत्येव मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अरगतपरमार्थतत्त्वाः, भावसमान्विता भागो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशान्तेन समान्विताः सयुक्ता इत्यर्थः ॥८॥

किंच—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ॥

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ता, मद्गतप्राणा मां गताः प्राणाश्चक्षुषदय प्राणा येषां ते मद्गतप्राणा, मय्युपसृष्टतत्त्वरूपा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तौऽदगमयतः परस्परमन्योन्य, कथयन्तश्च ज्ञानरत्नीयादिधर्मवर्गेश्वरा मां, तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति च रमन्ति च रतिं च प्राप्नुयन्ति प्रियसहचर्यं ॥९॥

ये कथोक्तैः प्रमदभजन्ते मां भक्ता सन्तः —

तेषां सततयुक्तानां भजता प्रीतिपूर्वकम् ॥

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषामिति । तेषां सततयुक्तानां नित्याभिधुक्तानां निरुक्तसर्वगच्छरणानां भजता संप्रमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह प्रीतिपूर्वक, प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वक मां भजन्तामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वज्ञेयस्य तेन योगे बुद्धियोगस्तु बुद्धियोगः, येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मन्वेनोपयान्ति प्रतिपश्यन्ते । ये, ते ये मच्चित्तादिप्रमदभजन्तौ मज्जन्ते ॥१०॥

किमर्थं कस्य वा तत्प्राप्तिप्रतिषेधहेतुर्नाशक बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां

ददसीत्यपेक्षायामाह—

तेषामेवानुक्तं पार्यमहमज्ञानजं तमः ॥

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

तेषामिति । तेषामेव कथं तु नाम श्रेयः. स्थादेत्यनुक्तार्थं दयाहेतोर-
हमज्ञानजमविदेस्ततो ज्ञान मिथ्याप्रत्ययवच्छेदण मोहाधकार तमो नाशयामि, आ-
त्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तः स्वरणाद्यस्तस्मिन्नेव स्थितः सन्, ज्ञानदीपेन
विदेरप्रत्ययवच्छेदण भक्तिप्रसादस्नेहाभिपित्तेन मद्भावनार्भिनिवेशात्तैरितेन ब्रह्म-
चर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तातः स्वरणाधारेण विप्रव्यावृत्तचित्त-
रागद्वेषादलुपितनिवातापजरस्थेन नित्यप्रवृत्तैशमयध्यानजनितशुभ्यदर्शनभा-
स्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥११॥

यथोक्ता भगवतो विमृति योग च श्रुत्या अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥

पुरषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

परमिति । परं ब्रह्म परमात्मा परं धम परं तेज पवित्रं पावनं परमं
प्रहृष्टं भवान् । पुरषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भव आदिदेव सर्वदेवानामादौ
भव आदिदेवमजं विभुं विभजनशीलम् ॥१२॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ॥

असितो देवलो ज्यामः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

आहुरिति । आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे, देवर्षिर्नारदः,
तथा असितो देवलोऽप्येवमेवाह, व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं च ब्रवीषि मे ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केदार ॥

न हि ते भगवन्व्यक्तिं त्रिदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

गर्भमेति । सर्वमेतद्व्योक्तमूर्तिभिस्त्वया च एतद्वत् सत्यमेव मन्ये यन्मां

प्राप्तिं पश्यति भाषते हे केशव । न हि ते तव भगवद्व्यक्तिं प्रभव विदुर्न
मेव न दानया ॥१४॥

यतस्त्वं देवादीनामादितः —

स्वयमेवात्मनामान वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥

भूतभाषणं भूतैश्च देवैश्च जगत्पते ॥१५॥

स्वयमिति । स्वयमेवात्मनामान वेत्थ जानामि इति निरर्ततायामैश्वर्य-
परत्वादिशक्तिमन्तमिदं पुरुषोत्तम । मृतानि भाषयतीति भूतभाषणं हे भूत-
भाषण, भूतैश्च मृतानामीशिन, हे देवदेव जगत्पते ॥१५॥

यस्मिन्महत्स्वशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ॥

याभिर्विमतिभिर्लोकानिमास्त्व उवाच्य तिर्यसि ॥१६॥

यस्मिन्मिति । यस्मिन् महत्स्वशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः, ता-
स्मिन् विभूतयो वास्ता यस्मिन्मिति । याभिर्विमतिभिर्वात्मना माता मृधस्तिरे-
मोहनास्तु व्याप्य तिर्यसि ॥१६॥

कथं विनामहं योगिन्त्वा सदा परिचितयन् ॥

केषु केषु च भावेषु चित्त्योऽमि भगवन्मया ॥१७॥

अथमिति । कथं विना विजानायामहं हे योगिस्थ सदा परिचितयन् ।

केषु केषु च भावेषु यत्तु चित्त्योऽमि ध्येयाऽसि भगवन्मया ॥१७॥

त्रिस्तरेणात्मनो योग विभूतिं च जनार्दन ॥

भूय कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽभृतम् ॥१८॥

त्रिस्तरेणेति । त्रिस्तरेणात्मनो योग योगैश्वर्यशक्तिविशेष विभूतिं च
विनामहं पश्यदार्थानां हे जनार्दन । अदंतेवेगेति कर्मणो रूपम् । अनुत्तरेणा देव
प्रातिभमृतानां जनानां नरणादिगमयितृत्वाजनार्दन । अभ्युदयति भेषवपुष्-
पार्थप्रशोचन सर्वैर्नैर्वाप्यत इति वा । भूय तृप्तिमुत्तमयि कथय तृप्तिं परितोयो
हि यस्मादास्ति मे मम शृण्वतस्तव मुग्धनि सुतनाकशभृतम् ॥१८॥

श्रीभगवानुवाच ।

हंत ते कथयिष्यामि दिव्यः आत्मविभूतयः ॥

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे ॥१९॥

हंत इति । हतेदर्शो ते तुभ्य दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो
मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्यंतम् । प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या
विभूतिस्ता ता प्रधाना प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्णशते-
नापि न शक्या वक्तु यतो नास्त्यंतो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥१९॥

तत्र प्रथममेव तावत्कृणु—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित ॥

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥२०॥

अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश, गुडाका निद्रा तस्या ईशो
गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः । घनदेश इति वा । सर्वभूताशयस्थित सर्वेषां
भूतानामाशये अतर्होद स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन
चोत्तरेषु भावेषु चित्तोऽहं, यस्मादहमेवाद्विभूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थिति-
रंतः प्रत्यक्ष ॥२०॥

एव च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्व्योतिषा रविरंशुमान् ॥

मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामादिव्योऽहम् ।
व्योतिषा रविः । प्रकाशयितृणामंशुमंत्राश्मिमान् । मरीचिर्नाम मरुता मन्दैरना-
भेदानामसि । नक्षत्राणामहं शशी चंद्रमा ॥२१॥

वेदानां मामवेदोऽस्मि देवानामसि वामनः ॥

इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामसि चेतना ॥२२॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । देवानां रुद्रादित्यादीनां
वासव इन्द्रोऽस्मि । इंद्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि मन्यविर-
त्पात्मक मनश्चास्मि । भूतानामसि चेतना कार्यकरणसंघाते नित्यमिद्वयं

बुद्धिर्वातश्चेतना ॥२२॥

मृदाणां शक्रश्चास्मि चित्तेशो यश्चरन्नसाम् ॥

यसूक्तं पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

मृदाणामिति । मृदाणामेवमदमाना शक्रश्चास्मि । चित्तेशः कुपेरो यथ-
रक्षसा यन्नाशा स्तृणा च । यसूक्तमश्वाना पावकश्चास्मि । मेरुः शिखरिणा
शिखरयतामहम् ॥२३॥

पुरोधसा च मुख्यं मा विद्धि पार्थ बृहत्सत्त्वित् ॥

मेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

पुरोधसामिति । पुरोधसा च राजपुरोहिताना च मुख्य प्रधान मा विद्धि
जानीहि हे पार्थ बृहत्सत्त्वित् । स हि द्रष्टव्येति मुख्य. ग्यात्पुरोधाः । मेना-
नीना मेनापत्नीनामहं स्कंदो देवमेनापति । सरस यानि देवपत्नीतानि भराति
तेषा भरता सागरोऽस्मि भवामि ॥२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामम्बेरुमक्षरम् ॥

यक्षानां जपयज्ञोऽस्मि स्वाचराणा हिमालय ॥२५॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरा वाचः पदलभुणानामेरुम-
भरमानीतोऽस्मि । यक्षानां जपयज्ञोऽस्मि । स्वाचराणां स्थानिमता हिमालयः ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥

गंधर्व्याणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां, देवर्षीणां च नारदो देव एव
यन्तः श्वत्थेन प्राप्ता मन्वर्दाश्वत्थेन देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि । गंधर्वोणां
चित्ररथो नाम गंधर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्ममैत्र धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशय
प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

असिति । उच्चैःश्रवसमश्वाना उच्चैःश्रवा नामाश्वसस्त मा विद्धि

विजानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमयनोद्भवम् । ऐरावतमिराण्या अपय गजै-
द्राणा हस्तीश्वराणा, त मा विदीत्यनुवर्तते । नखणा च मनुष्याण, च नराधिप
राजान मा विद्धि जानीहि ॥२७॥

आयुधानामह वृषं धेनूनामस्मि कामधुरू ॥

प्रजनश्चांम कंदर्पं मर्षणामस्मि वामुरि ॥२८॥

आयुधानामिति । आयुधानामह वृष दधीच्यस्थिमभयम् । धेनूना
दोग्ध्रीणामस्मि कामधुरू, यतिष्ठस्य मर्षणामाना दोग्ध्री सामान्या वा कामधुरू ।
प्रजन, प्रजनयित्वास्मि कंदर्प, काम मर्षणा मर्षभेदानामस्मि वामुरि
मर्षराज ॥२८॥

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यत्नममहम् ॥

पितृणामर्यमा चास्मि यमः मयमतमहम् ॥२९॥

अनत इति । अनतश्चास्मि नागाना नागप्रेषेयाणा नागराजश्चास्मि ।
वरुणो यादमामहमन्देयताना राजाहम् । पितृणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि ।
यमः मयमता मयमन कुर्वतामहम् ॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥

मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्याना विनिर्दयानाम् । कालः
कलयता कलन गणन कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेंद्रः तिहो ध्याप्नो वा
अहम् । वैनतेयश्च गरुडान्विनतामुनः पक्षिणा पतत्रिणाम् । ३०॥

पवनः पयतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥

शराणां मरुश्चास्मि स्तोतृणामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

पवन इति । पवनो वायुः पयना धारयितृणामस्मि । रामः शस्त्रभृता-
मह शस्त्राण, धारयितृणा दाशरथ्यो यमोऽहम् । शराणा मत्स्यादीना मस्रो
नाम जातिविदेशोऽहम् । श्योतसा खण्तीनामस्मि जाह्नवी गंगा ॥३१॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥

अध्यात्मज्ञाना विद्याना वाङ् प्रवृत्तामहम् ॥३२॥

महाशक्तिमिति । महाशक्तिः सृष्टीनामादिरतश्च मयै चैवैह उत्पत्तिर्हित
तया अहमेतुम् । मूलाणां जायाधिष्ठितानामेवैविरतभेत्वायुक्तमुपक्रमे, इह तु
सर्वस्यैव मया प्रवृत्तिरिति विद्वेष्ट । अज्यात्माविद्या विद्याना मोक्षार्थवात्प्रधान
मार्गम् । यादोऽर्थनिर्णयहेतुः सात्विकता प्रधान, अतः सोऽहमस्मि । प्रवृत्तद्वारेण
चदनेभेदानामावादात्पक्षितानामिह प्रवृत्तिः प्रवृत्तामिति ॥३२॥

अश्रराणामकारोऽस्मि ब्रह्म समाप्तिरन्य च ॥

अहमेवाश्रय कालो धाताह विश्वतोमुख ॥३३॥

अश्रराणामिति । अश्रराणां वर्णानामशरो वर्णाऽस्मि । ब्रह्म समाप्तोऽ
स्मि मामाप्तिरन्य च समाप्तसम्पत्त्यर्थम् । हि चाहमेवमयोऽर्थात् कालः प्रसिद्ध
धर्मात्प्राप्य, अन्ता परमेश्वर कालस्यापि नालोऽस्मि । धाताह सर्वमप्यस्य
विधाता सर्वत्रयता विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥३३॥

मृत्युः सर्वद्वन्द्वाहमुद्वेष्ट भविष्यताम् ॥

कीर्ति श्रीर्वाञ्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृति क्षमा ॥३४॥

मृत्युरिति । मृत्युर्द्विविधा घनादिरः प्राणहरश्च, तत्र यः प्राणहर
स सर्वत्र उच्यते, सोऽहमिति । अथवा परमेश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहर
सोऽहम् । उद्वेष्ट उद्वेष्टोऽभ्युदयस्तप्राप्तिहेतुश्चाह, केना ? भविष्यता भावि
वत्प्राणानां उत्कर्षप्राप्तियोग्यतामिति । कीर्ति श्रीर्वाञ्च नारीणां स्मृतिमया
धृति क्षमायेता उत्तमा श्लाघामहमस्मि, यावन्मात्रमात्रमात्रमपि श्लोक
ज्ञानार्थमात्रम् मया ॥३४॥

बृहत्साम तथा साम्ना गायत्री छंदसामहम् ॥

मासानां ॥ गीर्वाणोऽहमुत्तमा कुसुमाकर ॥३५॥

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्ना प्रधानमस्मि । गायत्री छंदसामह
गायत्र्यादिचोदोक्तिशेणामृत्वा गायत्र्युत्तमस्मीत्यर्थम् । मासानां गीर्वाणोऽहम् ।
कृत्वा कुसुमाकरे वसतः ॥३५॥

माद्यमैश्वर तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्, अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परम गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥

यत्स्वयोक्त वचस्तेन मोहोऽथ विगतो मम ॥१॥

मदिति । मदनुग्रहाय ममानुग्रहाय परम निरनिशय गुह्य गौप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविशेषविषय यत्स्वयोक्त उच्यते वाक्येन तेन ते वचसा मोहोऽथ विगतो मम अविशेषानुदरपगतेत्यर्थः ॥१॥

नित्य—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥

इत्यतः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाप्ययम् ॥२॥

भवेति । भव उत्पत्तिरप्ययं प्रत्यक्षं तौ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया, न संशयतः, एतत्तत्त्वत्वज्ञासाक्षात्कर्मलपत्राक्ष कमलस्य पत्र कमलपत्रं तद्वदभिज्ञा यस्य तत्र न त्वं कमलपत्राक्षो हे कमलपत्राक्ष, माहात्म्यमपि चाप्ययमप्ययं, श्रुतमित्यनुवर्तते ॥२॥

एवमेतद्यथा त्वमात्मानं परमेश्वर ॥

द्रष्टुमिच्छामि तत् रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा यत्र प्रसारेणात्थं स्थयामि त्वमात्मानं परमेश्वर । तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तत्र ज्ञानैश्वर्येणातिरत्नीर्यतेत्येभिः सपन्नमेश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥३॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानं प्रययम् ॥४॥

मन्यसे इति । मन्यसे चित्तयसि यदि मया श्रुतेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् योगेश्वर योगिनो योगस्नेहमीश्वरो योगेश्वरो हे योगेश्वर । यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानं प्रययम् ॥४॥

एव चोदितोऽर्जुनेन श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ॥५॥

पश्येति । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः । तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि, दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि, नानावर्णाकृतानि च नाना विच्छन्ना नीरूपीतादिप्रसर वर्णास्तथा आकृतयोऽवयवसंस्थानयिदोऽप्येता रूपाणां तानि नानावर्णाकृतानि च ॥५॥

पश्यादित्यान्यसूक्तानभिनौ भरतस्तथा ॥

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याध्वर्याणि भारत ॥६॥

पश्यादित्यानिति । पश्यादित्यान्दादस, वसूनगै, रुद्रानेकादश, अभिनौ द्वौ, भरतः सप्त सप्त गणा ये तान् । तथा च बहून्यन्यान्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्यक्तोऽन्वेन या केनचिन्पश्याध्वर्याण्यकृतानि भारत ॥६॥

न केवलमेतावदेव—

इहैकस्थ जगत्कृत्स्न पश्याथ सचराचरम् ॥

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यत् द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

इहेति । इहैकस्थमेकस्मिन्नेव स्थित जगत्कृत्स्न समस्त पश्याद्येदानां सचराचर सह चरेणाचरेण च वर्तते, मम देहे गुडाकेश । यच्चान्यन्नयपराजयादि यच्छ्रुते 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' [गी.२.६] इति यदयोच, तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥७॥

किंतु—

न तु मा शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वच्छुपा ॥

दित्र्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

न ।विति । न तु मा विश्वरूपधर शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वच्छुपा स्वसीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तदिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः । तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य योग योगशक्त्यतिश-

यमित्यर्थ ॥८॥

सजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ॥

दर्शयामास पार्थाय परम रूपमैश्वरम् ॥९॥

एवमिति । एव यथोक्तप्रसारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजपूतराष्ट्र, महा-
योगेश्वरे महांश्वासी योगेश्वरश्च हरिर्नामयणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय
पृथगुक्ताय परम रूप विश्वरूपमैश्वरम् ॥९॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥

अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकौद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेनेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे
तदनेकवक्त्रनयन, अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि रिस्मापनानि दर्शनानि
यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शन, तथानेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्याभ्याभरणानि
यस्मिन् रूपे तदनेकदिव्याभरण, तथा दिव्यानेकौद्यतायुध दिव्यान्यनेकान्यस्यादानि
उद्यतान्यायुधानि यस्मिन् रूपे दिव्यानेकौद्यतायुध 'दर्शयामास' इति पृथगेण सवध ॥

किंच—

दिव्यमास्यावरधर दिव्यगधानुलेपनम् ॥

सर्वाश्रयमयं देवमनत विश्वतोमुखम् ॥११॥

दिव्येति । दिव्यमास्यावरधर दिव्यानि मास्यानि पुष्पाणि अवरणि
वन्त्राणि च श्रियन्ते येनेश्वरेण त दिव्यमान्यावरधर, दिव्यगधानुलेपन दिव्यं
गधानुलेपन यस्य ॥ दिव्यगधानुलेपन, सर्वाश्रयमय सर्वाश्रयमाय देवमनत
नास्यातोऽस्तीत्यनतस्त विश्वतोमुख सर्वतोमुख सर्वभूतात्मभूत वात्, त दर्शया
मास अर्जुनो ददर्शति या अप्याहुयते ॥११॥

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य मास्तस्या उपभोष्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥

यदि माः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महामन ॥१२॥

दिवीति । दिव्यतरिक्षे तृतीयस्था वा दिवि सूर्याणां सहस्र सूर्यसहस्र
तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य वा युगपदुत्थिता भाः, सा यदि, सहस्री
स्थात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः । यदि वा न स्यात्, ततः विश्वरूप-
स्यैव मा अतिरिच्यते इत्यभिप्रायः ॥१२॥

किंच —

तत्रैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥

अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन्विश्वरूपे एकस्मिन्स्थितमैकस्य जगत्कृत्स्नं प्रविभक्त-
मनेकधा देवमितृमनुष्यादिभेदैरपश्यत् दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽ-
र्जुनस्तदा ॥१३॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥

प्रणम्य क्षिरसा देवं कृताञ्जलिंरमापत ॥१४॥

तत इति । ततस्त दृष्ट्वा स विस्मयेणाविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि
रोमाणि यस्य स्रोऽय हृष्टरोमा -नाभबद्धनजव- । प्रणम्य प्रक्षेपेण नमनं कृत्वा
प्रहोभूतः सञ्जितसा देव विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कृत्यार्थं सपुटीकृतहस्तः
सन्नमापतोत्तवान् ॥१४॥

कथं, यत्तथा दर्शित विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभयमाविष्कुर्वन्,
अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ॥

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं

श्रुण्वोऽपि सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

पश्यामीति । पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान्संघान्, तथा भूत-
विशेषसंघान्भूतविशेषाणां स्याद्वरजगामाना नानासंस्थानविशेषाणां तथा भूत-

त्वा दीप्तानलार्धद्युतिम्, अप्रमेय न प्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥१७॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥

त्वमत्र्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्थं पुणो मतो मे ॥१८॥

त्वमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति, परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं सुसु-
क्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृतं निधानं, निधीयतेऽस्मि-
न्निति निधानं परं आश्रय इत्यर्थः । किञ्च त्वमप्यसौ न तत्र व्यग्रो विग्रते
इत्यत्र्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शाश्वद्भूतः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वत-
धर्मगोप्ता । सनातनश्चिरतनस्त्य पुण्यः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥१८॥

किञ्च—

अनादिमध्यान्तमनंतवीर्यं

मनंतग्राहं शशिसूर्यनेत्रम् ॥

पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

अनादीति । अनादिमध्यान्तगादिश्च यच्च चा तच्च न निग्रते यस्य
सोऽयमनादिमध्यान्तस्त त्वामनादिमध्यान्तः, अनंतवीर्यं न तत्र वीर्यस्यान्तोऽस्ती
त्यनतवीर्यस्त त्वामनतवीर्यं, तत्मानतवाहुमनंतं बाह्वो यस्य तव स त्वमनंतग्राहः
त त्वामनंतग्राहः, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यो नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्त
त्वा शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं, पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ
हुताशश्च ॥ वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्त त्वा दीप्तहुताशवक्त्रं,
स्वतेजसा विश्वमिदं समस्तं तपन्तं तापयन्तम् ॥१९॥

घात्रापृथिव्योरिदमंतरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥

दृष्ट्वादृतं रूपायिदं तवोग्रं

लोकत्रयं प्रज्यथितं महात्मन् ॥२०॥

आवापृथिव्योऽग्निः । आवापृथिव्योरिदमतरं हि अतरिष्ठं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ताः । दृष्ट्वाप्लम्बाद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकाणां त्रयं लोकत्रयं प्रज्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्भद्र-स्वभाव ॥२०॥

अथाहुना, पुरा 'यद्वा ज्येभ यदि वा नो ज्येयुः' [गी.२.६] इत्यर्जुनस्य च. सशय आसीच्चरित्रिण्याय पाङ्कजयमैरान्वितं दर्शयामांति प्रवृत्तो भगवान् । त पश्यन्नाह,

किंच—

अमी हि त्वा मुरसंघा विशन्ति

केचिद्धीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥

रसस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा.

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

अमीति । अमी हि सुष्यमाना योद्धारस्त्वा त्वा मुरसंघा येऽत्र मूढा-रक्षताययावर्तार्णां वस्त्रादिदेयसय मनुष्यसंस्थानास्त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्धीताः प्राञ्जल्यः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये पत्न्य-यनेऽप्यदात्ताः सन्तः । मुदे प्रत्युपस्थिते उत्साहादिनिमित्तान्पुष्कलस्य रसस्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा महर्षीणां मिथानां च संघाः स्तुवन्ति त्वा स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सङ्गाभिः ॥२१॥

किंचान्यत्—

गद्गादित्वा वसवो ये च साध्या

विधेऽधिनौ मन्त्रधोऽप्यपाश्च ॥

गंवर्ययसामुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

रुद्रादित्या इति । रुद्रादित्या षष्ठ्यो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वे
देवा अधिनी च देवौ गस्तथ, उग्रपथश्च पितरो, गधर्वयथासुरसिद्धसथा
गधर्वा दादाहूहूप्रभृतयो, यक्षाः कुभेरप्रभृतयः, असुरा विरौचनप्रभृतयः, सिद्धाः
मर्षिलदम, तेरा सथा गधर्वयथासुरसिद्धसथाः, ते वीथन्ते पश्यन्ते त्या
विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे ॥२२॥

परमात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहुरूपादम् ॥

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रण्यथितास्तथाहम् ॥२३॥

रूपमिति । रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि शक्वाणि
मुक्तानि नेत्राणि चक्षुषे च यस्मिन्मूर्ध्नि बहुवक्त्रनेत्रं, हे महाबाहो, बहुबाहू-
रूपाद बहुषो बाहव ऊरव. पादाश्च यस्मिन्को तद्बहुबाहूरूपाद, किञ्च बहूदर
बहून्पदराणि यस्मिन्निष्ठे बहूदर, बहुदंष्ट्राकरालं बहुभिर्दंष्ट्राभिः फरालं विवृत
तद्बहुदंष्ट्राकरालं, दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिका प्राणिनः प्रण्यथिताः प्रच-
लिता भयेन, तथाहमपि ॥२३॥

तत्रेद कारणम्—

नमःस्पृश दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥

दृष्ट्वा हि त्वां प्रण्यथितान्तरात्मा

धृतिं न किंममि शमं च विष्णो ॥२४॥

नमःस्पृशमिति । नमःस्पृशं सुस्पर्शमित्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितं, अनेक-
वर्णमनेके वर्णा भक्कया नानावस्थाना यस्मिन्स्त्वयि त त्वामनेकवर्णं, व्यात्त-
ननं व्यात्तानि विवृतान्मननानि मुक्तानि यस्मिन्स्त्वयि त त्वा व्यात्ताननं, दीप्त-
विशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्स्त्वयि

त त्वा दीप्तविशालनेत्र दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथित प्रभीतोऽ-
तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सभृति धैर्यं न विंदामि न
लभे दाम चोपशमन मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥२४॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुग्धानि
दृष्ट्वैव कालानलसनिभानि ॥

विज्ञो न जाने न लभे च दामं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥

दंष्ट्राकरालानीति । दंष्ट्रानरालानि दंष्ट्रामि कण्डालानि विवृतानि ते तत्र
मुग्धानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसनिभानि प्रलयमाले लोहना दाहरोऽग्नि
कालानलस्तसदृशानि कालानलसनिभानि मुग्धानि दृष्ट्वेत्येतत्, दिश पूर्वापर-
विषेकन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि, अतो न लभे च नोपलभे च दामं
मुत्तम् । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥२५॥

धैर्यो मम परानयाशक्ता आसीत्वा चापगता, यत —

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
सर्वे सहैवावनिपालसंघे ॥
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहात्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

अमी इति । अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः, 'त्वर
माणा विशति' इति व्यवहितेन सत्रघः, सर्वे सहैव सहिता अवनिपालसंघे
रवर्णि पृथ्वी पालयतीत्यवनिपालसंघे सन्धे । किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्र
कर्णस्तथासौ सहात्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधाना मुख्यैः यथानै
सह ॥२६॥

किंच —

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥

केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु

संदृश्यन्ते चूर्णितैस्तमांगैः ॥२७॥

वक्राणीति । वक्राणि मुत्तानि ते तथ तस्मात्पास्त्यसयुक्ताः सन्तो वि-
शन्ति । किंचिद्विलम्बा दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयकराणि । किञ्च
केचिन्मुत्तानि प्रविष्टाना मध्ये तिलमा दशनान्तरेषु मासमेव भक्षितं सदृश्यन्ते
उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णैश्चतैस्तमांगैः शिरोभिः ॥२७॥

५५ प्रविशन्ति मुत्तानीत्याह—

यथा नदीनां बहवोऽधुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ॥

तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्राण्यभिविचलन्ति ॥२८॥

यथेति । यथा नदीनां अगतीनां बहवोऽनेके अधुना यथा अधुवेगा-
स्तथाविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखा* प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्तवामी
मोक्षमादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोके क्षुण्ण विशन्ति वक्राण्यभिविचलन्ति
प्रसन्नगगनानि ॥२८॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति ५५ चेत्याह—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा,

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगा* ॥

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तथापि वक्राणि समृद्धवेगा* ॥२९॥

यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतंगाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय
विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्वेगो ते समृद्धवेगाः, तथैव
नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तथापि वक्राणि समृद्धवेगा* ॥२९॥

त्यं पुनः—

लेलिहसं प्रसमानः समन्ता-

होक्तान्समप्रान्वदनैर्ज्वलिः ॥

तेजोभिरापर्य जगत्समग्रं

भामस्तत्रोमाः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

लेलिहसे इति । लेलिहसे आस्वादयसि प्रसमानोऽतः प्रदेशयत्सम-
न्तात् समन्तो ह्येकान्तमप्रान्वसस्तान्वदनैर्वज्रैर्ज्वलद्भिर्होप्यमानैस्तेजोभिरापर्य
सग्राप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमन्येतत् । किञ्च भासो दीप्तवस्तनोमाः
मूराः प्रतपन्ति प्रताप कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥३०॥

यत् एकमुपस्थभाषोऽतः—

आख्याहि मे को भवानुग्रहपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥

विशानुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रज्ञानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

आख्याहीति । आख्याहि कथय मे मध्य को भवानुग्रहपः मूराकारः ।
नमोऽस्तु ते तुभ्य हे देववर देवानां प्रधान, प्रसीद प्रसाद कुरु । विशानु
विशेषेण शानुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भस्माद्यम्, न हि यस्मात्प्रजानामि
तव त्वदीया प्रवृत्तिं श्रेष्ठाम् ॥३१॥

श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

फालोऽस्मि लोकप्रयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्ममाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥

श्रुतेऽपि त्वा न मयिद्वान्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु ये धाः ॥३२॥

फालोऽस्मीति । फाल्येऽस्मि लोकप्रयकृत्प्रवृद्धोऽनां सर्वं करोतीति लोक-
प्रयकृत्प्रवृद्धो इति गतः यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु, लोकान्ममाहर्तुं गहर्तुमिहास्मि-

न्वाले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वा न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणवर्णप्रभृ-
तयः सर्वे, केम्बरतवाशमा, येऽवस्थिताः प्रत्यर्नाकेषु अनीकमनीकं प्रति
प्रत्यर्नाकेषु प्रतिपक्षमृतेऽर्नाकेषु योधा योद्धारः ॥३२॥

तस्मादेवम्—

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रुमुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥

मर्यैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सज्यसाचिन् ॥३३॥

तस्मादिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ, भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवै-
रप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व, केवलं पुण्याईं तदाप्स्यते । जित्वा शत्रु-
गुर्योधनप्रभृतीन्मुञ्च राज्यं समृद्धमसपन्नमरुद्धम् । मर्यैवैते निहता निश्चयेन
हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्व हे सज्यसाचिन्, सज्येन
यामेनापि हस्तेन शरणा क्षेपस्तत्त्वमानीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥३३॥

द्रोणे च भीष्मे च जयद्रथे च

कर्णे तथाप्यानपि योधवीरान् ॥

मया हतास्त्व जहि मा व्यथिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधैष्वर्जुनस्याशक्तं तास्तान्यपदिशति
भगवान्, मया हतानेति । तत्र द्रोणभीष्मयोः तावद्विषदमाशङ्कामरणम् ।
द्रोणो धनुर्देवाचार्यो, दिव्यास्त्रसपन्न, आत्मनश्च विद्वेषतो गुरुमारेष्ठः ।
भीष्मः स्तुतुदमृन्मुर्दिव्यास्त्रसपन्नश्च पराशुरमेण द्रुपदमुद्रमगमन्न च पराजितः ।
तथा जयद्रथो व्यथयित्वा तपश्चरति मम पुत्रस्य शिष्ये मृगौ पातयिष्यति यस्त-
स्यापि शिरः पतियिष्यतीति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोघया सपन्नः
सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽस्तस्तस्माद्भैरवं निर्देशः । मया हतास्त्व जहि निमित्तमा-
त्रेण । मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो मय मा कर्ष्याः । युध्यस्व, जेतासि गुर्योधनप्रभृतो-

नृणे युद्धे सपत्नान्धवृत् ॥३४॥

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्येषमानः किरीटी ॥

नमस्तृप्ता भूय पश्चाद् कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्वेप-
मानः कंपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाहोसगद्गदं सगद्गदं भया-
विष्टस्य दुःखाभिप्रातल्लेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णनेत्रस्येति श्लेष्मणा
कटाक्षरोधः, ततश्च याचोऽपाद्य मदराभ्दश्च क्लमगद्गदस्तेन च धर्तव्य इति
सगद्गदं वचनम्, आहोति वचनाक्रियाविशेषणमेतत् । भीतभीतः पुनः पुनर्भ-
याविष्टचेताः मग्नगम्य प्रहो भूय, आहोति व्यसरेतेन सरथः ॥ अनावगते
समयवचनं साभिप्रायम् । कथं ! द्रोणादिपञ्चकुनेन निरतेष्वप्येषु चतुर्षु निरा-
श्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्धर्धिं परि-
न्याति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रयेषात् धृतराष्ट्रो भवितव्य-
वशात् ॥३५॥ •

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हर्षादिश तत्र प्रकीर्त्या

जगत्प्रदृष्यत्यनुरज्यते च ॥

रक्षांश्च भीतानि दिशो द्रवन्ति

मये नमस्यन्ति च सिद्धयथाः ॥३६॥

स्थाने शनौ । स्थाने युद्धे, किं तत्, तत्र प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यरीतनेन
श्रुतेन देहर्षादिश यज्जगत्प्रदृष्यात् प्रहर्षमुपैति न स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा
विषयविशेषेण स्थाने इति, युनो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः सर्वार्त्ता
सर्वभूतमुद्गच्छेति । तथा अनुरज्यते अनुगम्य चोपैति, तच्च विषये इति व्याख्येयम् ।

किंच रक्षासि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने रिपये ।
सर्वे नमस्कृन्ति नमस्कृन्ति च विद्वत्पथाः सिद्धाना मनुजानाः कपि-
लादीना तच्च स्थाने ॥३६॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतु दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमस्कृन्महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥

अनंत देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

कस्माद्येति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्य न नमस्कृन्महात्मन् । यसे गुह्यतराय, यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कर्ममन्त्रमादादि-
कर्त्रे, कथमेते न नमस्कृन्तुं ? अतो हर्षादीना नमस्कृत्य च भयान त्वमर्शं
विषय इत्यर्थः । हेऽनंत देवेश हे जगन्निवास त्वमक्षरं त्वय यदेतन्तेषु ध्रुयते ।
किं तत् ? सदसदिति । सद्विग्रमान, अथ यत् न स्तीति बुद्धिः, ते उपशानमृते
सदसती यस्यावरस्य, यद्द्वारेण सदसतीत्युपचर्यते । परमार्थमस्तु मद्ब्रह्मणोः पर
तदक्षरं यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्परमेव नान्यदित्याभिप्रायः ॥३७॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुण्यः पुराण-

स्त्यमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

किंच—

वायुर्यमोऽग्निरूष्ण शशाक

प्रजापतिस्त्व प्रपितामहश्च ॥

नमो नमस्तेऽस्तु सदस्रष्टु

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

वायुरिति । वायुस्त्व यमश्चाग्निर्वृष्णोऽशार्पति शशाकश्चद्रमा प्रजापतिरूष्ण इत्यादि प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो, द्रव्यगोऽपि पितैत्यर्थ । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सदस्रष्टुत्वा । पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते गृह्यो नमस्त्वग्निर्याम्यासावृत्तिगणन इत्युच्यते । पुनश्च, भूयोऽपीति, भद्राभक्त्यतिशयादपरितोषमामनो दर्शयति ॥३९॥

तथा—

नम पुस्त्याद्य पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥

अनतरीर्षामितविज्रमस्त्व

सर्व समाप्नोषि ततोऽसि सर्व ॥४०॥

नम इति । नम पुस्त्याद्यपूर्वस्या दिशि तुभ्य, अथ पृष्ठतस्ते पृष्ठतोऽपि च ते । नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वान् दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व अनतरीर्षामितविज्रमोऽनत रीर्षमस्त्वामितो विज्रमोऽस्य । रीर्षे सामर्थ्ये विज्रम पराक्रम । रीर्षेणानपि कञ्चिदनुग्रहादिविरये न पराक्रमते, मदपराक्रमो वा । त्व अनतरीर्षोऽमितविज्रमभ्येत्यनतरीर्षामितविज्रम । सर्व समस्त जगत्समाप्नोषि मन्त्रगन्त्रेणात्मना व्याप्नोषि यन्मतस्तत्समावसि भवसि सर्वस्व त्वया विनामृतं न किञ्चिदस्तीत्यर्थ ॥४०॥

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिणिनापरिहृतं अत —

सरोति मत्वा प्रसभ यदुक्तं

हे शृणु हे यादव हे सरोति ॥

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादप्रणयेन वापि ॥४१॥

सतेति । सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभ-
मभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना भूदेन
किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमोक्षरस्य विश्वरूपम् । तवेद महि-
मानमजानतेति वैशधिरूपेण संबन्धः । तत्रेवमिति पाटी वद्वस्ति तदा सामा-
नाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विषयचित्ततया, प्रणयेन वापि, प्रणयो नाम
दोहनिमित्तो विसंभः, तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ॥

एकोऽथवाप्यन्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायानुकूलः परिभूतोऽसि
भवसि, क ? विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः, शयनं
शय्या, आसनमास्थायिका, भोजनागदन, इत्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु,
एकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि; अपवापि हेऽन्युत, तत्समक्षं,
तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः, प्रत्यक्षं वासत्कृतोऽसि तत्पर्यवपरप्रजातं क्षामये
क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं श्रमणातीतम् ॥४२॥

यतस्त्यम्—

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुह्यरीयान् ॥

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमाप्रभाव ॥४३॥

पितासीति । पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चरान्तरस्य
स्थावरजनमत्स्य । न केवल-त्वमस्य-जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हो, यतो

गुरुर्गोप्यानुस्तरः । कस्माद्गुरुस्त्वमिन्याह न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति ।
न हीश्वरद्वय समयत्नेनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न
सम्भवति, कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् । अप्रति-
मप्रभाव प्रतिमीयते यथा सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य
स त्वमप्रतिमप्रभावो, हेऽप्रतिमप्रभाव निर्गतशयप्रभावित्यर्थः ॥४३॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीश्वरम् ॥

पितेव पुत्रस्य मत्तेव मत्स्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

तस्मादिति । तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकर्णेण नीचैर्धृत्वा पाद-
शरीर, प्रसादये प्रसाद कारये त्वामहमीशमीशितार ईड्य स्तुत्यम् । त्वं पुनः
पुत्रस्यापराध पिता यथा क्षमते, सर्वे सर्वे च सन्तुरपराध, यथा या प्रियः
प्रियाया अपराध क्षमते, एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रणहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥४४॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रज्यथितं मनो मे ॥

तदेव मे दर्शय देव रूप

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥४५॥

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूप तव
मयान्यैर्वा, तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि । भयेन च प्रज्यथितं मनो मे । अतस्त-
देव मे मम दर्शय हे देव रूप यन्मन्त्ररसम् । प्रसीद देवेश जगन्निवास जगत्तो-
निनासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥४५॥

किरीटिनं गगिनं चन्द्रस्त-

मिन्दामि त्वा द्रष्टुमहं तयैव ॥

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रनाहो मय विश्वमूर्ते ॥४६॥

स्मिरीद्वनमिति । स्मिरीद्वनं स्मिरीद्वनं तथा गदिनं गदावन्तं चन्द्र-
हर्तमिन्द्रमिति त्या प्राथयेत्या द्रष्टुमिह तथैव सर्ववदित्यर्थः । यत् एव तस्मात्
तेनैव रूपेण यमुदेरपुनरुणेण चतुर्भुजेन, सहस्रनाहो, वार्तमानिकेन विश्वरूपेण
मय विश्वमूर्ते । उपसहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण मनेत्यर्थः ॥४६॥

अर्जुन भीतमुपलब्ध, उपसहृत्य विश्वरूपं प्रियरचनेनाश्वासयत् श्री-
भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन सत्त्वार्जुनेन

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥

तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं

यन्मे त्यदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

मयेति । मया प्रसन्नेन प्रसाद्यो नाम त्वय्यनुग्रहेऽङ्गिरतद्वता मएनेन
मया तत्र हेऽर्जुन, इह परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य
सामर्थ्यात् । तेजोमयं तेजःप्रभं विश्वं समस्तं अनन्तमलक्षितं आदौ भवमाद्यं
यद्भूय मे मम त्वदन्येन त्यक्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्यं एव त्वं सृजत इति तस्मैति—

न वेदग्रहाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरप्यैः ॥

एतद्रूपः शस्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

न वेदेति । न वेदग्रहाध्ययनैः. चतुर्णांमपि वेदानामध्ययनैर्यथाग्रहा-
ध्ययनैश्च, वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात्पृथग्व्याध्ययनप्रहणं यथाविश-
नोपक्रमार्थं, तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिः न च क्रियाभिराग्निहोत्रादिभिः श्री-
तादिभिः, नापि तपोभिरप्यैश्चाद्व्ययणादिभिरप्यैश्चैरे, एवरूपो यथादर्शितं विश्वरूपं

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानमि यन्मम ॥

देवा अप्स्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनसांक्षिपः ॥५२॥

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःश्रेण दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट-
वानिति यन्मम, देवा अप्स्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनसांक्षिपः । दर्श-
नेन योऽपि न तस्मिन् दृष्टवन्तो न द्रष्टार्यन् चेत्समिप्रायः ॥५२॥

कस्मात्—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥

शस्य पञ्चविधो द्रष्टुं दृष्टवानमि मां यथा ॥५३॥

नाहमिति । नाहं वेदैर्ऋतुःसामाथर्ग्यैश्चतुर्भिरेषि, न तपसाप्रेण
चाद्राधनादिना, न दानेन गोमहिरण्यादिना, न चेज्यया यजेन एजया वा
शस्य पञ्चविधे यथादर्शितप्रसारे द्रष्टुं दृष्टवानमि मां यथा स्वम् ॥५३॥

रथ पुनः शस्य इत्युच्यते—

भक्त्या त्यक्त्या शस्य अहमेवविधोऽर्जुन ॥

शतु द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रेष्टुं च परंतप ॥५४॥

भक्त्येति । भक्त्या तु त्रिविधाया— अनन्यथा प्रथमभक्त्या,
मागतोऽन्यथा पृथङ् न कदाचिदपि या भक्तिं या अनन्या भक्तिं, सर्व-
रपि परमैरास्तुदेनादयशोपलभ्यते यथा सा अनन्या भक्तिस्तथा भक्त्या शस्यो-
ऽहमेवविधे त्रिविधप्रसारे, हेऽर्जुन, जातु मास्वतो, न चेत्तच्च जातु वा-
स्वतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्पतः, प्रेष्टुं च मां न च जातु
परंतप ॥५४॥

अपुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसाद्योऽनुष्ठेयत्वेन
समुचितोच्यते—

भक्तमर्हन्मत्परमो भद्रक्तः संगवर्जितः ॥

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥५५॥

इति श्रीमहामारुते शतसाहस्रशः सहित्यां वैयासिक्या भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्व-
रूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥११॥

मन्वमेति । मत्कर्मवृत्तमदर्थं कर्म मत्कर्म तत्त्वयेतीति मत्कर्मवृत्तं,
मन्परमः करोति भूत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गति-
गतिं स्वामिनं प्रतिपद्यते, अयं तु मत्कर्मवृत्तमात्रेण परमा गतिं प्रतिपद्यते
इति मन्परमः, अहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मन्परमः तथा मद्भक्तो
मात्रेण सर्वप्रकारैः सर्वोत्तमा सर्वोत्साहेन भजते इति मद्भक्तः, सगर्वजितो
धनपुत्रमित्ररुद्राश्वरधुवरेणु सगर्वजितः सगः प्रीतिः स्नेहस्तद्वर्जितो, निर्वैरो
निर्गतेवैरः सर्वमृतेषु शत्रुभावग्रहित आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि । य
ईहमो मद्भक्तः स मामेति, अहमेव तस्य परा गतिर्नाम्ना गतिः फाचि-
द्रति । अयं सर्वोपदेश इष्टो मयोर्षदष्टो हे पांडवेति ॥५५॥

इति श्रीमत्परमाहसपरित्याजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यनादगिर्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः वृत्तौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽ-
ध्यायः ॥११॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

द्वितीयप्रभृतिषु विमृश्यतेषु अप्यायेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य
निष्प्रस्तसर्वोपाधिविशेषस्योपासनमुक्तं, सर्वयोगैश्वर्यसंशान्तशक्तिमत्सर्वोपाधेरि-
श्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तम् । विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वर्याय समस्त-
जगदात्मरूप विश्वरूप त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया । तच्च दर्शयि-
त्योक्तं गानसि 'मत्कर्मवृत्तं' [गी.११.५५] इत्यादि । अतोऽहमनयोदमयोः
पक्षगोविंदोपदेष्टरवमुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

ये चाप्यश्वरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

एवमिति । प्रवर्तित्वानन्तरश्चेन्नोत्तमार्थं वक्तुं शक्ति 'मन्मथं हृत्' इत्यादिना । एव मतवयुक्ता नैरायण भगवत्कर्मादौ ययोक्तेऽपि समाहिता सन् प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये मना अनयशरणा सन्तस्त्वा यथादक्षित विश्व रूप पर्युपासते ध्यायन्ति, ये चायेऽपि व्यक्तसर्गणा सयस्मन्मन्मथो यथाविरोधित प्रलाभर निरस्तसर्वोपाधित्वाद्व्यक्तमकरणगोचरम् । सादृश्यात् करणगोचर तद्वत्तमुच्यते, अजेष्वतोस्तत्कर्मस्वात्, इदं त्वान्न तद्वि परीत शिष्टैश्चैव्यमानैर्विदेश्यगैर्जिज्ञेष्ट, तस्य चापि पर्युपासते तेषामुभयेषा मध्ये के योगवित्तमा केऽतिशयेन योगविद् इत्यर्थः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच—

ये त्वत्सोपासरा सम्यग्दर्शिनो निःसृष्टास्त त्वावतिष्ठन्तु, ताप्रति यद्वक्ष्ये तदुपरिणद्धव्याम् । ये त्वितरे—

मन्यायेदय मनो ये मा नित्ययुता उपासते ॥

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता ॥२॥

मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वर आवेग्य समाधाय मना, ये भक्ता म तो, मा सर्वयोगभरणात्मधीश्वर मर्ज्ज विमुक्तगगादिज्ज्ञेयनिमिगर्हपि, निय युक्ता अतीतानन्तराप्पाशान्तोक्त श्रेयार्थन्यायेन मततपुक्ता मत उपासते श्रद्धया परया प्रहृष्टयेपेता ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैराय ण हि ते मधित्तनया अक्षेयमतीतमिदयाति । जती युक्त ताप्रति युक्ततमा इति वस्तुम् ॥२॥

किमिदं युक्ततमा न भवन्ति? न, किन्तु ताप्रति यद्वक्ष्ये तदुपरि—

ये त्वत्परमनिर्देश्यमव्यक्त पर्युपासते ॥

सर्वत्रगमयित्य च कूटस्थमच्छ ध्रुवम् ॥३॥

ये त्विति । ये त्वत्परमनिर्देश्य, अव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देश्य शक्यतेऽनोऽनदध्य, अव्यक्त न केनापि प्रमाणेन व्यज्यते इत्यव्यक्त, पर्युपासते परि समतादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य चिरयीकरणेन

माभाप्यमुपगम्य तैलधारावन्ममानप्रत्ययप्रवाहणं दाघैर्ज्ञत्वा यदासनं तदुपासनमा-
चक्षते । अग्निरस्य विशेषणमाह उपाम्यस्य सवनस्य व्योमवद्वापि आचित्य चाव्य-
क्तत्वादित्यम् । यद्वि करणगात्रं तमनसापि चित्रं, तद्विपरितः शरीरं च
मन्त्रं, कृत्स्नं दृश्यमानगुणं, अतदायं यस्तु कृत्स्नम् । कृत्स्नं कृतसाध्यमि-
त्यादि कृत्सादं प्रसिद्धो नेके । तथा च अविद्यानेकमसारशीतमतर्दीप-
प्रभायादृणादिशब्दवाच्यतया “माया तु प्रकृतिः । वशाभायिनं तु मोहभरम्”
[श्लो १०] ‘मम माया दुरत्या’ [श्लो १४] इत्यादौ प्रसिद्ध-
यत्तत्त्वं, तस्मिन् कृते स्थितं कृत्स्नं तदध्ययनतया । अथवा शरीरं च स्थितं
कृत्स्नम् । अत एवाचक्षत् । यस्मादचक्षत् तस्मात् ध्रुवं नित्यादियर्थः ॥३॥

सन्नियम्येन्द्रियमाम मन्त्रं समनुद्वय ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामत्र सर्वभूतहिते रता ॥४॥

मनियम्येन्द्रियं सम्प्रकाशयन् उपमहत्वा इन्द्रियमाममिन्द्रियमनु-
गतं मन्त्रं मन्त्रमन्त्रं समनुद्वयं समा वृत्त्या बुद्धयशामिनिष्टप्रान्तं त-
ममनुद्वयं । ते य एषविधाले प्राप्नुवन्तं मामत्र सर्वभूतहिते रता ।
न तेना यन्त्रं निचमा तं प्राप्नुवतीति । ‘शानी त्यात्मैव म मन्त्र’
[श्लो १४] इति द्रष्टव्यम् । न च भगवन्स्वरूपाणां सत्ता युक्ततमवमयुक्तं
मन्त्रं नाप्ययम् ॥४॥

। १२—

हेतोऽभिन्तरस्तपामव्यक्तमत्तचेतसाम् ॥

अव्यक्तं च गतिर्दुःखं नेहवद्विरवाप्यते ॥५॥

इति । हेतोऽभिन्तरं यत्रापि मन्त्रमादिपराणां हेतोऽधिक-
एव इति । अभिन्तरं यत्रापि परमा मर्दान्ता देवाभिमानपरिवागानामत्त ।
अयनामत्तं चतसामयने ज्ञातं चेतो यत्र तेऽव्यक्तासत्तचेतसस्तेषाम-
व्यक्तासत्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात्ता गतिरक्षरामिना दुःखं सा
देहवाङ्मनाभिमानवद्विरवाप्यतेऽतः । इति अभिन्तरं । अक्षरोपासना

यद्वर्तनं तदुपरिष्ठद्वय्याम् ॥५॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सम्यस्य मत्परा ॥

अनन्येनैव योगेन मा ध्यायन्त उपासते ॥६॥

ये तिर्यति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयाश्वरे सम्यस्य मत्परा नष्ट
परो येन ते मत्परा सतोऽनयेनैवाविशमानमन्यदात्मन विश्वरूप दत्त
मात्मान मुक्ता कस्य श्रोऽनयस्तेनानयेनैव, केन ? योगेन समाधिना मा
ध्यायत्तश्चित्तवत् उपासते ॥६॥

तेषां हिम्—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युमसारसागरात् ॥

भवाभि न चिरात्पार्थ मय्यर्पितचेतसां ॥७॥

तेषामिति । तेषां मृत्युमसनेकपराणामन्माश्वर समुद्धर्ता । कुत
इत्याह, मृत्युमसारसागरात्, मृत्युमुक्त सगारे मृत्युमसार स एव नागर
इय नागरो दुस्तस्तत्रात् तस्मात्मृत्युमसारसागरादन् तसं समुद्धर्ता भवामि
न चिरात्, किं तर्हि, क्षिप्रमेव, हे पाथ । मय्यर्पितचेतसा मयि विश्वरूपे
आश्रितान् समारित प्रवेनित चेत्ये तेषां त मय्यर्पितचेतसं तेषाम् ॥७॥

यत् एव तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥

निवर्त्तयामि मय्येव अत उच्यं न संशयः ॥८॥

मय्येवेति । मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मन सन्त्पावत्पात्मनमाधत्स्व
स्थापय । मय्येवाधत्स्वाय उर्गतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । तस्मै किं
स्यादिति शृणु, निवर्त्तयामि निवर्त्तयामि निश्चयेन मदात्मना मयि निश्चय
परिपश्येत्तत् शरीरपादादुच्यम् । न संशयः संशयोऽन न संशयः ॥८॥

अथ वित्त मयाधानु न शक्नोति मयि हिंसरम् ॥

अभ्यासयोगेन तवो मासिञ्छाप्नु धनस्य ॥९॥

अथेति । अथैव यथावच्च तथा मयि वित्त मयाधानु मयापयितु

स्थिरमचल न शक्नोति चेतनः पश्चादभ्यासयोगेन, नित्तस्यैतस्मिन्नाल्लघने
मरत. समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः, तत्पूर्वमेव योगः समाधानलक्षण-
स्तेनाभ्यासयोगेन मा विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्व आप्तु प्राप्नु हे धनञ्जय ॥९॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यासि ॥१०॥

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि, तर्हि मत्कर्मपरमो
भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मपरम. मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्या-
सेन विना मदर्थमपि कर्माणि केन कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वगुदियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणा-
वाप्स्यसि ॥१०॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमम्, तत्कर्तुंमशक्तोऽसि,
मद्योगमाश्रितो मयि नियमाणानि कर्माणि सन्त्यस्य यत्करण तेरामनुष्ठान
स मद्योगः, तस्माश्रितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेण कर्मणा फलमयास
सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् सत्त्वचित्तः साधेय्यर्थः ॥११॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाऽज्ञानाद्विद्यानं विशिष्यते ॥

ध्यानात्कर्मफलत्यागरूप्यागान्तिरन्तरम् ॥१२॥

श्रेय इति ॥ श्रेयो हि प्रशस्ततरं ज्ञानं, इत्थमात् विवेकसूत्रादभ्यासात् ।
तस्मादपि ज्ञानाऽज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफल-
त्यागो, विशिष्यते इत्यनुपपद्यते । एव कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणतः शान्ति-
रुपशमः सहेतुस्य ससारस्थानतरमेव स्यात् न तु कालांतरमपेक्षते ॥

अशस्य कर्माणि प्रउत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणा
फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपदिष्टं न प्रथममेव । अतश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासा-
दित्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः सूच्यते सपञ्चताधनानुष्ठाना-

नतावनुष्ठेयमेव श्रुत्वात् । केन म.प.प्येण स्तुतिन्व ? “यदा सर्वे प्रमु-
च्यन्ते” [कठ.६.१४] इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं, तत्प्रतिदम् ।
अमाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तकर्मणा पन्थानि । तस्यागे च विदुषो ध्याननिष्ठ-
स्यानन्तरेव शान्तिरिति सर्वसामान्यासामान्यमहकर्मफलभागस्यास्तीति तत्सा-
मान्यात्मवैकर्म्यव्यापारवृत्तिरेव प्रगेचनार्था । यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद-
र्पात इति दृष्टानीतना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात्सूयन्ते, एव कर्म-
फलयागात्कर्मयोगस्य भेदःसाधनत्वमभिहितम् ॥१२॥

अत्र च आभेदभेदगामिन्य विश्वरूपे ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो
योग उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । ‘अथैतदप्यथावदिति’ [गी.१२.११]
द्वयगानसार्थवृत्तानामभेददर्शिनः अ.गोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति
दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽधरोपासनानुष्ठापतिं दर्शयति भगवान् ‘तं
प्राप्नुयान्ति मामेव’ [गी.१२.४] इति अधरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ त्वात-
व्यमुक्त्वा, इतरेषा पारतन्यात् ईश्वरार्थीनता दर्शितवान् ‘नेयामह समुदन्ता’
[गी.१२.७] इति । यदि हि ईश्वरस्यात्ममृतास्ते मता अभेददर्शित्वात्, अधररूपा
पथ ते इति समुद्धरणकर्मवचन तत्राप्यपेक्षाल्ल स्यात् । गरमाधारुणस्याल-
तमेव हितैषी भगवास्तस्य सम्यग्दर्शनानन्विन कर्मयोग भेदद्वयेमन्तमेवोपदि-
शति । न चात्मानमीश्वर प्रमाप्यते शुद्धा वस्यचिद्गुणभाय जिगमिषति
चक्षित्, विरीधात् । तस्मादधरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां मन्यासिनां
तन्मर्मवेपथानां ‘अद्रेष्टा सर्वभूतानाम्’ इत्यादिधर्मैः साध्यादमृतत्वगण-
पश्यामीति प्रवर्तते—

अद्रेष्टा सर्वभूतानां भैत्रः करुण एव च ॥

निर्ममो निरदंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

अद्रेष्टेति । अद्रेष्टा सर्वभूतानां न द्रेष्टा आत्मनो दुःखहेतुमपि ॥
किञ्चिन् द्रेष्टुं, सर्वाणि भूतान्यात्मेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री
‘मित्रतया वर्तते’ इति मैत्रः । करुण एव च, करुणा बृहद् दुःखितेषु दश

तद्वान् कृष्ण , सर्वभूतामयप्रद , सदासत्यर्थ । निमग्नो ममप्रत्ययवर्णित ।
निरहकारो निर्गताहप्रयय । समदुःखसुख समे दुःखसुखे द्वेषरागयोः प्रव
र्तके यस्य न समदुःखसुख । धर्मी धर्मावान् आरुणेऽभिहतो वा अतिक्रिय
प्राप्तः ॥१३॥

संतुष्टः सतत योगी यतारमा दृढनिश्चय ॥

मन्यर्पितमनोऽनुद्धिर्द्यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥१४॥

संतुष्ट इति । संतुष्टः सतत नित्य देहास्थितिसारणस्य लाभेऽलाभे च
उपनाशप्रयय । तथा गुणबलान्ने विपर्यये च संतुष्ट । सतत योगी समा
हितचित्त । यतारमा सततस्यभाव । दृढनिश्चया दृढ स्थिरा निश्चयोऽभ्यस
सायो यस्यासत्तत्त्वविषय न दृढनिश्चय । मन्यर्पितमनोऽनुद्धि सरूपमिन्द्रिया
त्मर मन , अव्ययमायान्मुखा बुद्धि , ते मन्येर्वापिते स्थापिते यस्य मया
सित न मन्यर्पितमनोऽनुद्धि । य ईदृशो मद्भक्त स मे प्रिय । 'प्रिया
हि जानिनोऽनधमा न च मम प्रिय' [गी ७, १७] इति सततऽयाय
मूचित तादृह उपपद्यते ॥१४॥

यस्मात्प्रोद्धितते लोको लोकोऽप्रोद्धितते च य ॥

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रिय ॥१५॥

यस्मादित । यस्मात्प्रोद्धितते लोको लोकोऽप्रोद्धितते च य ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगै
न मुक्त्यात् नोक्त । तथा लोकोऽप्रोद्धितते च य । हर्षामर्षभयोद्वेगै
रपधामर्षभय नोद्वेगैश्च तद्विषयमर्षभयोद्वेगैर्मुक्त । हर्षं प्रियलाभे अत
स्वरूपस्यान्वयः शमाऽनाधुनातादिलिङ्ग , अमर्षोऽस्तिशुभा , भय धान ,
उद्वेगः उद्विगता , नमुक्तो य स च मे प्रिय ॥१५॥

अनपेक्षः शुचिर्दृष्ट उदासीनो गतन्यथ ॥

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥१६॥

अनपेक्ष इति । देहादिविषयसखादिष्वपेक्षाविषयानपेक्षो नि स्त
शुचिः शोधेनाभ्यतरेण च शौचेन सपन्न । दृष्टः प्रत्युपज्ञेयुः वायुः सशो

यथावत्प्रतिरुत्तु समर्थः । उदासीनो न कम्पचिन्मिनादेः फलं भजते यः स
उदासीनो यतिः । गतव्यथो गतमयः । सर्वारम्भपरित्यागी, आरम्भन्त इत्या-
रम्भा इदमुपफलभोगार्थान्न कामहेतुमि नर्माणि सर्वारम्भाः तात्परित्यक्तु शील-
मस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्वक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

किञ्च—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांश्चति ॥

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

य इति । यो न हृष्यतिद्वेष्टासौ, न द्वेष्टयनिद्वेष्टासौ, न शोचति
प्रियविद्येयो, न चाप्राप्त काश्चित्, शुभाशुभे कर्मणो परित्यक्तु दीप्तमस्येति
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ॥

क्षीणोष्णसुरदुःखेषु समः संगविचर्जितः ॥१८॥

मम इति । समः शत्रौ च मित्रे च, तथा मानापमानयो पृत्रापरि-
भक्तयोः, क्षीणोष्णसुरदुःखेषु समः, संगे च मगविचर्जितः ॥१८॥

किञ्च—

तुल्यनिदास्तुतिर्मैत्री संतुष्टो येन केनचित् ॥

अनिष्टैः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

तुल्येति । तुल्यनिदास्तुतिः निरा च स्तुतिश्च निरास्तुती ने तुल्ये
यस्य स तुल्यनिदास्तुतिः । मौनी मौनवाक्यवतया । भुवुष्टो येन केनचित्
रीरस्थितितेनुमात्रेण । तथा चोक्तम्—“येन केनचित्वाच्यो येन केनचित्वाशितः
यन ऊच्येन शशी स्यात्त देवा ब्राह्मण रिदुः” [मृषा.आ.२४.१.२२] इति ।
किञ्च अनिष्टेनो निष्ठेन आश्रयो निरासं निरपेक्षं न विद्यते यस्य सोऽनिष्टेनो,
'नागारे' इत्यादिस्मृत्यनरात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थविषय मतिर्यस्य
स स्थिरमतिः । भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

‘अद्वेष्ट शत्रुमूत्रना’ [गी.१२.१३] इत्यादिना अश्वतोषासप्तनां

निवृत्तसंयोगाभा संन्यासिना परमार्थज्ञाननिष्ठाना धर्मज्ञात प्रकान्त-
मुपमहियते—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पश्युपासते ॥

अद्याना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमत्भारते ऋतमाहम्भ्या सहिताया वैशागिक्या भौमपराणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

ये गतिः । ये तु सन्यासिनो धर्म्यामृत धर्मादनन्तं धर्मं च तदमृतं च
तत् अनृतत्वे हेतुत्वात् इदं यथोक्तं 'अद्वेष्टा सर्वभूताना' [गी. १२. १७] इत्या-
दिना पश्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति भदधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहम्भारात्मा
परमो निरतिदाया गतिर्येषा ते मत्परमाः, मद्भक्ताश्चोत्तमा परमार्थज्ञानरूपा
भक्तिमाश्रिताः, तेऽतीव मे प्रियाः । 'प्रियो हि जानिनोऽत्यर्थः' [गी. ७. १७]
इति यन्मन्त्रितं तद्याध्यायेहोपसंहृतं 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः' इति । यस्मात्
धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्मगवतो यिणोः परमेश्वरस्यार्ताव प्रियो भवति,
तस्मादिदं धर्मश्रमं मुमुक्षुणा कर्तव्येऽनुष्ठेयं यिणोः प्रियं परं धाम जिग-
मिषुणा इति वाक्यार्थः ॥२०॥

इति श्रीमत्परमहंसशरिणाडकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यरादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽ-
ध्यायः ॥१२॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

मममेऽव्याप्ते मन्त्रिने द्वे प्रहृती ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिसाऽष्टधा भिन्ना
अनरा सप्तादेतुनात्; परा चान्या जीवभूता क्षेत्रक्षेत्राणेश्वरात्मिसा ।
यान्या प्रहृतिभ्यार्भाश्वरो जगदुत्पत्तिमिच्छन्निवृत्तेतुत्वं प्राणिपश्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञानाप्रहृतिद्वयानुपपन्नक्षेत्रेण तद्वतः ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय

आरभ्यते । अतीतानतराध्याये च 'अद्वेष्टा सर्वमतानां' [गी. १२. १३] इत्यादिना वाचस्पत्यपरिसमाप्तिं तावन् तत्प्रमाणिना सन्धातिना निष्ठा यथा ते वर्तन्ते ह्येतदुक्तम् । केन पुनस्त्वे तत्प्रधानेन युक्ता यथोक्तवर्माचरणाद्भगवन् प्रिया भवतीति एवमर्थश्चायमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिना भवतारम्भविशेषकारेण परिणता पुण्यस्य भोगापवर्गार्थकृतेभ्यस्तथा देहेन्द्रियाद्यसरेण सन्व्यते । तेषां स्यात् इदं शरीरम् । तदेतन् भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥

एतद्यो वेत्ति स प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

इदमिति । इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय भगवन्वाच, अथाह, क्षणमाह, क्षेत्रज्ञ आत्मिकमर्मफलनिष्पत्ते क्षेत्रमिति । इतिग्रन्थ एतद्व्यपदार्थक । क्षेत्रमित्येव अभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीर क्षेत्र यो वेत्ति विजानाति, जापादत्तमस्तु ज्ञानेन विशीकरोति, दाम्नाविज्ञेन आपदेशिज्ञेन वा वेदनेन विशीकरोति विभागश्च, न वेदितार प्राहुः न पश्यन्ति क्षेत्रज्ञ इति ।—इतिग्रन्थ एतद्व्यपदार्थक एव प्रवृत्तम् । क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के तदिदं तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये । नदमि ते तद्विदः ॥१॥

एव क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्ता । किमेतद्व्यपदार्थेण ज्ञानेन भातव्यौ इति । नेत्युच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि मय्येतेषु भारत ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तच्छानं मतं मम ॥२॥

क्षेत्रमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तं क्षेत्रज्ञं चापि मां परमेश्वरमत्तत्परिण विद्धि जानाति । सर्वेक्षेत्रेषु य क्षेत्रज्ञो घटादिस्तत्पर्यतानेष्टेक्षेत्रोपाधिप्रविभक्त, न निरस्तसर्वोपाधिभेद सदसद्विद्यन्मयप्रत्यक्षागोचर निर्वीत्यभिप्राय । हे भारत, यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रक्षेत्रज्ञात्मात्मात्मातिरेकेण न ज्ञानसोचरमन्यदवशिष्टमस्ति, तस्मा-

तोऽत्र तत्राशयभूतयोऽज्ञानं श्रुत्वा तत्रैव येन ज्ञानं प्रियाप्रियेते तन्मानं
सम्यग्ज्ञानमिति मनसामिच्छायां ममेश्वरस्य विष्णो ॥

ननु सप्तत्रयं एतस्यै नान्यस्मद्व्यतिरेकिना भक्ता विद्यत चेत्,
तत इश्वरस्य समारिणं प्राप्तम्, ईश्वरव्यतिरेकेण च समारिणोऽन्यस्याभावात्
त्वमारामावप्रसंगः । तद्योनयमिति, यथमाभुतङ्गेनाज्ञानधन्यप्रसंगात्,
प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतडेनुरूपं ससार उप-
लभ्यत तद्गोचि-योपपन्नैश्च यमाधमानमिच्छां समारोऽनुमीयते । सप्तमतं
दनुपपत्तमा मेश्वरैक्यम् ॥

न ज्ञानाज्ञानयोरव्यवधानेनोपपत्तेः । “दूरमेतं विपरातं विदूषी अविद्या
या च विद्येति जाता” [कृ १४] । तथा च तत्पारिग्रहाविद्याविषययो-
रुत्पत्तेर्दोषो विरुद्धो निर्दिष्टः “श्रेयश्च प्रेयश्च” [कृ २०] इति । विद्या
विषयः श्रेयः, प्रेयस्य विद्यानायमिति । तथा च व्यासः — “द्वारिमावध
पथानौ” [मभा शा २४० ६] इत्यादि, “इमौ द्वारेण पथानौ” इत्यादि च ।
इह च द्वे निष्ठे उक्ते । आवाद्या तं स तं रावय तत्रैव हातयेति श्रुतस्मृति-
यायेभ्याऽऽगम्यते । भुतप्रस्तावत् — “इह च द्वेदेर्द्वेदथ मन्यमस्ति न चेदि-
द्वेदेर्दे मनी विनष्टि” [रुन १ -], “तमेव विद्वाननृत इह भवति, नान्य-
पथा विद्यत इत्यन्ताय” [श्व १८], “विद्वज्जिमेति पुनश्चन” [तै १९] ।
परिदुस्तु — “अथ तस्य भव भगतिः” [ने २०], “अविद्यायामतरे-
यतमाना” [कृ २०], “त्रय वेद त्रैलोक्य भगतिः” [मु ३२०], “अ-
ग्नौऽमात्र योऽहमस्माति च स वेद यथा पशुष्वेव स देवानाम्” [बृ १४ १०],
जामात्रया “म इह सप्तमरुते” [बृ १४ १०], “यदा चर्मवत्” [श्व ६.
२०], इत्याद्या मह्यशः । स्मृतयश्च — “अज्ञाननाशकं ज्ञानं तेन मुच्यते तत्र”
[गी ५ १५], “इह तैर्लोक्यैः सगो येषां साध्ये स्थितं मनः” [गी. ५ १९],
‘समं पश्यहि सत्तम’ [गी २ २८] इत्याद्या । न्यायतश्च — “सर्वाङ्कुशा-
ग्राणि तथोदपान आत्रा मनुया परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तव पतन्ति केचि-

अविद्याव्याप्तेन सत्त्वस्य सत्सारित्वमिति चेत् न, अविद्यायास्तामसत्वात् । तामसा हि प्रत्यक्ष आवरणरूपकत्वादाविद्या विपरीतप्रादुर्भूत, सदाप्यवस्थापनो वा, अग्रहणात्मको वा । विवेकप्रज्ञाशमाये तदभावात्, तामसे चावराणात्मके तिमिसादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यानवस्थोपलब्धे ॥

अत्राह— एव तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या । न, करणे चक्षुरिति तैमिरिकत्वादित्येवोपलब्धे । यत्तु मन्यते ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदंशं चाविद्याधर्मवत्त्वं धेनुरात्मनः सत्सारित्वम् । नत्र यदुक्त ईश्वर एव धेनुरो न सत्सारित्वेतददुत्तमिति, तत्र, यथा करणे चक्षुरिति विपरीतप्रादुर्भावादित्येव दर्शनात् । न विपरीतादिग्रहणं तर्क्षमिच्छो वा तैमिरिकत्वादित्येवोपलब्धे, चक्षुरः सत्कारेण तिमिरेऽपनीति प्रदीपदर्शनान्न प्रदीपधर्मो यथा, तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतमवायप्रत्ययात्मभिर्मत्ता करणमैव कस्यचिद्वितुमर्हन्ति, न ज्ञातृ धेनुरात्मनः । सवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रज्ञाशयत्र ज्ञातृधर्मत्वम् । सवेद्यत्वादेव स्यात्त्वस्य निरिक्तसवेद्यत्वम् । ननु करणविधेगे च कैयन्ने सर्वत्रादिभिरविद्यादित्येव सत्त्वा नभ्युपगमात् । आत्मनो यदि धेनुरात्मन्युपगमस्यो धर्मस्ततो न कदाचिद्विद्यतेन नियोगः स्यात् । अविद्यास्य च व्योमनन्तर्वर्गात्तस्यामूर्तस्यात्मनः केनचित्त्वयोगादियोगानुरसते, मिदं धेनुरात्मनः नित्यमेवेश्वरत्वम् । ‘अनादित्वात्तिगुणत्वात्’ [सं. १३.३१] इत्यादीश्वरवचनाच्च ॥

ननु एव मतिः सत्सारणत्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादित्येव स्यादिति चेत् न, सर्वत्रयुगलत्वात् । सर्वत्रात्मवादिभिरभ्युपगमो दोषो नेहेन परिहृतव्यो भवति । यथमभ्युपगम इति, मुक्तात्मना हि सत्सारमगारित्वव्यवहारभावात् सर्वत्रैवात्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादित्येव सत्त्वात्तिरभ्युपगता । तथा न धेनुरात्मनो धर्मस्येव सति शास्त्रानर्थक्यं भवति । अविद्यास्यैव चार्थवत्त्वम् । यथा द्वैतिनां सर्वत्रा वधानस्यायामेव शास्त्रानर्थक्यं, न मुक्तावस्थायां, एवम् ॥

ननु आत्मनो यथमुक्तावस्थे परमार्थ एव वस्तुमूले द्वैतिना सर्वत्रैवम् ।

अतो हेयोपादेयतन्ताधनसद्भावे शास्त्रार्थवर्चस्त्वं स्यात् । अद्वैतिना पुनः द्वैत-
स्थापरमार्थत्वात् विद्याकृतत्वाद्विधावस्थायाश्चात्मनोऽपरमार्थत्वे निर्दिश्यत्वात्
शास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेत् न, आत्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावदा-
त्मनो बधमुक्तावस्थे युगपत्स्याता क्रमेण वा । युगपत्तावद्दिशेधान्न सम्भवतः
स्थितिरती ह्यैस्मिन् । क्रममावित्ये च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मांशप्रसङ्गः, अन्य-
निमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यमुपगमहानि ।
किञ्च बधमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यानेरुपपादाया बधावस्था पूर्वं प्रकल्प्या अनादि-
मत्यन्तरती च, तच्च प्रमाणविरुद्धम् । तथा मोक्षावस्था आदिमती अनन्ता
च प्रमाणविद्भेदाभ्युपगम्यते । न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यस्व-
मुपपादयितुं शक्यम् । अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बधमुक्तावस्थामेव न क-
ल्प्यते, अतो द्वैतिनामपि शास्त्रनर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एव, इति समानत्वा-
द्वाद्वैतयादिना परिहर्तव्यो दोषः ॥

न च शास्त्रानर्थक्यं, बधाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविरयत्वाच्छास्त्रस्य । अवि-
दुषा हि फलहेत्वोरनात्मनोरान्तादर्शनं न विदुषा, विदुषा हि फलहेतुभ्यामा-
त्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्म-
त्तादिरपि जलान्नयोऽजयाप्रमाशयोर्बैकल्यं पश्याते, किमुत विवेकी । तस्मान्न
विधिप्रतिषेधश्चात्र तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति । न हि देव-
दत्त त्वमिदं कुरु इति करिर्मशित्कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्रः अहं नियुक्त इति
तत्रस्थो नियोगं शृण्वद्यपि प्रतिपद्यते । वियोगविषयवियोगेऽप्यहंनानु उपपद्यते
प्रतिपदिः तथा फलहेत्वोरपि ॥

ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्या-
मन्यात्मत्वदर्शनेऽपि सति इष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मि, अनिष्टफलहेतोश्च निव-
र्तिनोऽस्मीति, यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि
अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न, व्यक्तिरेखात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव
फलहेत्वोरनाभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्या-

मात्मनोऽन्यत्वं प्रातिपद्यते, न पृथम् । तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्रं अविद्वद्धि-
पयमिति सिद्धम् ॥

ननु स्वर्गकामो यजेत, कलज्ज न भक्षयेत् इत्यादौ आत्मव्यातिरेकद-
र्शिनामप्रवृत्तौ, केवलदेहाद्यात्महृद्योना च । अतः कर्तुरभावाच्च आत्मानर्थक्यमिति
चेत् न, यथाप्रसिद्धित एष प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरधेवैकैकतदर्शी ब्रह्म-
विज्ञावन्न प्रवर्तते । तथा नैरुत्तम्यस्यापि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते ।
यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रभरणान्वधानुपपत्त्या अनुमितारमास्ति न,
आत्मविशेषानभेदः कर्मफलमजातनृप्यः भ्रष्टानतया च प्रवर्तते, इति सर्वेण
न प्रत्यक्षम् । अतः न शास्त्रानर्थक्यम् ॥

विशेषेकेनामप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति
चेत् न, कस्याचिदेव विशेषोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कालेदेव विशेषो
स्यात्, यथेदानीम् । न च विशेषेणमनुरतन्ते मूढा, रगादिदोषतत्कशात्प्रवृत्तेः,
अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते'
[गी.५.१४] इति श्रुतम् ॥

तस्मात् अविद्यामानं ससारो यथादृग्गिरस एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्य
अविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याशब्दं परमार्थस्तु दूषयितुं समर्थम् । न
हि ऊपरदेश स्नेहेन पराकृतिं शक्नोति मरीच्युदरम् । तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य
न निचिन्कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्त- 'क्षेत्रज्ञं च पि मा विदि' [गी.१३.२]
'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' [गी.५.१५] इति च ॥

अथ शिमिद ससारिणामिव अहमेव, ममैवेद, इति पठितानामपि ।
शृणु, इदं तत्तद्विषयं कल्पेनैव एवात्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमधिक्रिय
पश्येत्, ततो न भोगं कर्म वा आकल्लेपः मम रथात् इति । चित्रेनैव
भोगकर्मणो । अथैव सति, पञ्चार्थित्वाद्योवेदान्तप्रवर्तते । त्रिदुषः पुनरपि क्रिया-
त्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे
निवृत्तिरूपचर्यते ॥

इदं चान्यस्यादित्य केनाचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव । क्षेत्र चान्यल्लोत्रज-
स्यैव विषयः । अहं तु सतारी सुखी दुःखी च । सत्तातेपरमश्व मम कर्तव्यः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन चेश्वर क्षेत्रज्ञ साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपारूपध्यानेनेति ।
यश्चैव बुध्यते, यश्च बोधयति, नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एव मन्वानो यः स
पङ्क्तिपसदः, ससारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति, आत्महा ह्ययं
मूढोऽन्याश्च ध्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायवहितत्वात् श्रुतहानिमिश्रुतकल्पना च
बुधैर्न । तस्मादसंप्रदायवितर्कैश्चान्यविशेषे मूर्खरज्ज्वेगेभ्यः शृणोयः ॥

अक्षर-ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे सत्तारित्य प्राप्नोति क्षेत्रज्ञाना चेश्वरैकत्वे
सत्तारिणोऽभावात्सत्ताराभावप्रसङ्ग- इति । एतौ दोषौ प्रशुक्लौ- विशाविशयो-
चैकक्षप्याभ्युपगमात्- इति । कथम् । अविशापारेकत्वित्येवमेव तद्विषय पस्तु
पारमार्थिक न बुध्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो- मरीच्यभवा ऊपरदेशो
न पक्षीक्रियते इति । सत्तारिणोऽभावात्सत्ताराभावप्रसङ्गदोषोऽपि सत्तारतत्तारि-
णोरविद्याकल्पितचोपपत्त्या प्रशुक्लः ॥

ननु अविद्यायत्नमेव क्षेत्रज्ञस्य सत्तारित्वदोषः । तन्मृतं च दुःखितत्वादि
प्रत्यक्षमुपलभ्यते इति चेत्, न, ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वात्, शत्रु क्षेत्रज्ञस्य
तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यात्रादिचिन्नेवज्ञस्य दोषज्यतमविश्रमानमात्रजपसि,
तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रज्ञधर्मत्वमेव, न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो
बुध्यति, ज्ञेयेन शत्रुः सत्तारानुपपत्तेः । यदि हि कस्यैः स्यात्, ज्ञेयत्वमेव
नोपपद्येत । यत्रात्मनो धर्मोऽविद्यायत्नः दुःखितत्वादिव च कथं भोः प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यते, कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । 'ज्ञेयं च सर्वज्ञं शतैव क्षेत्रज्ञ' इत्यवधारिते,
'अविद्यादुःखितत्वादिः क्षेत्रज्ञविशेषात् क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्व'
इति विस्मयमुत्पन्नेऽविद्यामानावष्टभास्तेनलम् ॥

अज्ञाह सा अविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य
दृश्यते इति । अज्ञेय्यते- अविद्या कस्य दृश्यते इति प्रश्नो निरर्थकः ।
कथं, दृश्यते चैदविद्या, तदन्तर्मपि पश्यसि । न च तद्वत्पुलभ्यमाने

सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्तुपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्भवेत् । ननु विद्यमो दृष्टान्तः । गवा तद्वत्तश्च 'प्रत्यक्षत्वात्सबधोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथा अविद्या तद्वाश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेणाविद्यावता अविद्यासबधे ज्ञाते, किं तव स्यात् । अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या स ता परिहरिष्यति । ननु मयैवाविद्या । जानासि तर्ह्यविद्या तद्वन्त चात्मानम् । जानामि, न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि, कथं तद्वत्प्रहणम् । न हि तव ज्ञातुर्हेतुभूतया आविद्यया तत्काले समश्नो ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरप्युक्तत्वात् । न च ज्ञातुरविद्यायाश्च सबधस्य यो ग्रहीता, ज्ञान चान्यत्तद्विषय समग्रति अनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञानापि ज्ञेयसमश्नो ज्ञायते, अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्याप्यन्यः, तस्याप्यन्य इत्यनवस्था अपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया अन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव । तथा ज्ञाता अपि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति । यदा चैव, अविद्यादु स्तितत्वाच्चैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य विंचित् दुष्यति ।

न तु अयमेव दोषो, यद्विषयवत्क्षेत्रज्ञज्ञातृत्वम् । नच विज्ञानस्वरूप-स्यैवाधिनियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्ने सति क्रियोपचारस्तद्वत् । यथात्र भगवता त्रियाकारककल्पकमत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितो अविद्याध्यारोपितैरेव त्रियाकारकादि आत्मन्युपचर्यते, तथा तत्र तत्र 'य एन वोसि हन्तार' [गी.२.१९], 'प्रकृतेः', क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्व-शः' [गी.३.२७], 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' [गी.५.१५] इत्यादि-प्रकरणेषु दर्शितः । तथैव च व्याख्यातमस्माभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्श-यिष्यामः ॥

एतत् तर्हि आत्मनि त्रियाकारकमत्वाभावात् स्वतोऽभावे अविद्याया चाध्यारोपितत्वे, कर्मण्यविद्वत्तत्वात्तान्येन, न विदुषामिति प्राप्तम् । सत्यमेवं प्राप्तम् । एतदेव च 'न हि देहभता शक्य' [गी.१८.११] इत्यत्र दर्श-

यिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा शान्त्य-
चापरा' [गो.१८.५०], इत्यन विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिदं बहु-
प्रपञ्चेन इत्युपसाहिष्यते ॥२॥

'इदं शरीरं' इत्यादिस्त्रेकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संप्रहस्तोकोऽयमु-
पन्यस्यते 'तल्लेखं यच्च' इत्यादि, व्याखिल्यासितस्य ह्यर्थस्य संप्रहोपन्यासो
न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यत्तच्च यत् ॥

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

तदिति । यन्निर्दिष्ट इदं शरीरं इति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चेद-
निर्दिष्ट क्षेत्रं तत्रादृष्ट्यादृश स्वसौवर्धर्मैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि
यो विकारो यस्य तत्राद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्, कार्यमुत्पद्यते इति वाक्य-
शेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावी ये प्रभावा उपाधिकृताः
शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भावात्म्यं यथाविशेषितं समासेन
संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु, श्रुत्वा अवधारयेत्यर्थः ॥३॥

तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञाभावात् विगृहीतं स्तौति भोक्तुमुद्दिष्टप्रयोजनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥

ब्रह्मसूत्रपदैश्च हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

ऋषिमिति । ऋषिभिर्वांसेष्टादोभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितं,
छन्दोभिरेवंदासि ऋषादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नामाप्रकारैः पृथग्व्येकतो
गीतम् । किञ्च, ब्रह्मसूत्रपदैश्च, ब्रह्मणः सूत्राणि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः
पश्यते गम्यते शक्यते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भा-
वात्म्यं गीतं इत्यनुवर्तते । "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यादिभिः ब्रह्मसूत्रपदैः
आत्मा शक्यते । हेतुमद्भिर्बुद्धियुतैर्विनिश्चितैः निःसंशयव्यर्थैर्निश्चिन्नप्रत्ययोत्पाद-
कैरित्यर्थः ॥४॥

स्तुत्या अभिमुखीभूतयार्जुनाय आह भगवान्—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरप्युक्तमेव च ॥

-इन्द्रियाणि द्वाकं च पञ्च चन्द्रियगोचराः ॥५॥

महभूतानीति । महभूतानि महन्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वात्
भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरसन्देनाभिधापियन्ते । अह-
कारो महभूतसारणमहप्रत्ययलक्षणः । अहसारकारण बुद्धिरप्यसत्प्रलङ्घना ।
साकारणमप्युक्तमेव च, न व्यक्तमव्यक्त अन्याहृतमीश्वरसत्तिः 'मम माया दुर-
त्यया' [गी.७.१४], इत्युक्तम् । एवमशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्ये-
वाष्ट्या भिन्ना प्रकृतिः । चक्षुःश्रोत्रं भेदसमुपकार्यं । इन्द्रियाणि दृश, श्रोत्रादीनि
पञ्च बुद्ध्युपादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्यार्थादीनि पञ्च कर्मानिर्गन्तव्या-
न्तमिन्द्रियाणि, तानि दश । एकं च, किं तत् मन एकादश सकलव्यापकम् ।
पञ्च च इन्द्रियगोचराः शब्दादयो विभक्ताः । तान्येतानि सात्विकाश्चतुर्विंशति-
हत्वान्याचक्षते ॥५॥

अधेशनीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव
न तु क्षेत्रहस्येत्याह भगवान्—

इच्छा द्वेषः सुख दुःख सपातध्वेतना धृतिः ॥

एतल्लेन समासेन सधिकारमुदाहृतम् ॥६॥

इच्छेति । इच्छा, यज्जातीय सुखहेतुमर्थमुपलब्धयन्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुप-
लभमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति, सेवमिच्छा अतःकरणधर्मो ज्ञेयत्वा-
त्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतगन्धानुवस्तज्जातीयमर्थमुपल-
भमानस्त द्वेषि, सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वाल्लेख्यमेव । तथा सुखमनुभूतं प्रसन्न-
सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वाल्लेख्यमेव । दुःखं प्रतिकूलत्मकं, ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् ।
गुणानो देहैन्द्रियाणां सहतिः । तस्यामाभिषक्त्य अन्तःकरणवृत्तिः, तत्र इव
ल्लेख्येन्द्रियैः आत्मचेतयामाश्रयविद्धा चेतना, सा च क्षेत्रज्ञेयत्वात् । धृति-
र्यथा अस्वादिप्राप्तानि देहैन्द्रियाणि त्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वाल्लेख्यम् । एतान्तः-
करणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणम् । यत उक्तं उपसहस्रति— एतल्लेन समा-

संन सविकार सह विकारेण महदादिनादाहृतमुत्तम् ॥६॥

यस्य क्षेत्रभेदज्ञातस्य सहनि. 'इदं शरीरं क्षेत्रं' इत्युक्तं तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदधित्र धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविदोऽग्नो यस्य संप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिशानादमृतत्वं भवति त 'जिह्वं यत्तत्प्रवक्ष्यमि' [गो. १३. १२] इत्यादिना सविषेण स्वयमेव वक्ष्यति भगवान् । अधुना तु तज्ज्ञानसाधन-
गणममानित्वादिलक्षणं, यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति,
यत्परः सन्पासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनस्वाज्ञान-
शब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदंभित्वमर्हिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥

अमानित्वमिति । अमानित्वं मानिनो भावो मानिरमात्मनः श्लाघनं, तदभावोऽमानित्वम् । अदंभित्वं, स्वधर्मप्रकटीकरणं दंभित्वं, तदभावोऽदंभि-
त्वम् । अर्हिंसा अर्हिंसनं प्राणिना स्पीडनम् । क्षान्तिरप्यपराधप्राप्तावविमि-
या । आर्जवमनुभावोऽपनयनम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुः आचार्यस्य
शुश्रूषादिप्रयोजेण भेदनम् । शौचं क्लृप्तमलना मृत्कलना प्रक्षालनम्, अतश्च
मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो,
मोक्षमार्गं एव वृत्तान्वयसाधनम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनोऽपस्वरस्य आत्म-
शब्दवाच्यस्य कार्यकरणतयातस्य विनिग्रहः स्वभावेन रागैः मृत्तस्य
सम्भाग एव निरीध आत्मविनिग्रहः ॥७॥

किञ्च—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

इन्द्रियार्थेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टारंथेषु भोगेषु निरागभावो
वैराग्यम्, अनहंकारोऽहंकारभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषा-
नुदर्शनं, जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुः-

खान्तेषु प्रत्येक दोषानुदर्शनम् । जमनि गर्भज्ञस्योनिद्वारा नि तरण दोष
तस्यानुदर्शनमात्रोचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जलयां मज्जा-
शक्तिरजोनिरोधदोषानुदर्शन परिभूवता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु
दोषानुदर्शनम् । तथा दुःखेन्द्रियात्माभिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अपरा दुःखान्येव
दोषे दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम्— दुःख जम, दुःख मृत्यु,
दुःख जल, दुःख व्याधय । दुःखानिमित्तवात्रमादयो दुःख, न पुन
स्वरूपेणैव दुःखमिति । एव जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनान् देशेन्द्रियविषय
भोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्ति करणानामनुदर्शनम् ।
एव शानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिषु दोषानुदर्शनम् ॥८॥

किंच—

असत्तिरनभिध्वंग पुनदारगृहादिषु ॥

नित्य च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

असत्तिरिति । असत्ति, सत्ति सगतिमित्तेषु विद्येयुः प्रीतिमात्र,
तदभावोऽसत्ति । अनभिध्वंगोऽभिध्वंगाभाय । अभिध्वंगो नाम आसत्ति
विधेय एव अनन्यामभावनात्पण, यथाऽन्यरिमन्मुखिनि दुःखिनि वा 'अह
मेव मुक्ती दुःखो च,' जीवति मृते वा 'अहमेव जीवामि मरिष्यामि च'
इति । केन्याह— पुनदारगृहादिषु । पुनेषु दारेषु गृहेष्वदिगृहादन्येऽन्य यतेषु
द्यातर्गादिषु । तथोभय ज्ञानार्थवाज्ज्ञानमुच्यते । नित्य च समचित्तत्व
मुच्यचित्ता । अ, इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः सप्तातय
ताम्बिगानिष्टोपपत्तिषु निमित्तैः मुच्यचित्ता । इष्टोपपत्तिषु न दृश्यति, न
मुच्यति चानिष्टोपपत्तिषु । तच्चैतन्नित्य समचित्तज्ञानम् ॥९॥

किंच—

माये खानन्ययोगेन भक्तिरज्यभिवारिणी ॥

निनिष्ठदेशसेवित्यमरनिर्वनसंमदि ॥१०॥

मयीति । मायि चेश्वरेऽनन्ययोगनापृथग्यमाधिना नाचो भगवतो

यामुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येव निश्चिता अव्यभिचारिणी बुद्धिः
 अनन्ययोगः तेन भजनं भक्तिर्नैव व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च
 ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्, विविक्तः स्वभावतः सत्कारेण वा अशुच्यादिभिः
 सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितं अरण्यनदीषुलिन्देभ्यश्चादिभिर्विनिर्गते देशः, त
 सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवा, तद्भावे विविक्तदेशसेवित्वम् । विवि-
 क्त्यु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत्र भात्मादिभाषणा विविक्ते उपजायते ।
 अतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिः अरमणं जनपददि, जनानां
 प्राकृतानां सत्कारशून्यानामाशेनीकानां सत्तत्त्वमयाणो जनसत्तत्त्वं न सत्कार-
 यता विनीतानां सत्तत्त्वं, तस्याः शानोपशानकत्वात् । अतः प्राकृतजनसत्तत्त्व-
 इति शानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥१०॥

किंच —

अध्यात्मज्ञानमित्यस्य तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

अप्यामेति । अध्यात्मज्ञानमित्यस्य भात्मादिवेष्यं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं
 तस्मिन्नित्यभाषो नियत्यम् । अमानित्वाशीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिष्कारमि-
 मित्तं तत्तत्तान्, तत्तत्तार्थं मोक्षं सत्तापेवम्, तस्याल्लेचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
 तत्त्वज्ञानमल्लालेचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिरित्यादिति । एतत् अमानि-
 त्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनात्तत्त्वज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यदतोऽ-
 न्यथायथायथा यथा नियमयोगेण । मानित्वं दाभेन हिंसा अज्ञातं अनार्ज-
 इत्याग्रज्ञानं विशेषं परिहरणाय ससारप्रवृत्तिप्रकारणत्वादिति ॥११॥

ययोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किं इत्याशङ्कयामाह—‘ज्ञेयं यच्चत्’ इत्यादि ।
 ननु यथा नियमाध्यामानित्यादयः । न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते । न ह्यमानित्वादि कस्य-
 चिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृश्यम् । सर्वत्रैव च याद्वेष्यं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य
 परिच्छेदकं दृश्यते । न ह्य-याद्वेष्येण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते । यथा घटाद्वेष्येण
 ज्ञानेनाग्निः । नैव दोषो, ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञानमुच्यते इति ह्यवेवाहम् ।

ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

ज्ञेयमिति । ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकरणेन यथावद्वक्ष्यामि । किञ्चल तदिति प्ररोचनेन धोतुरभिमुत्तीकरणायाह यज्ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतममृत-
त्वमश्नुते न पुनर्निवृत्ते इत्यर्थः । अनादिमदादिरस्यास्तीत्यादिमत् । न आदि-
मदनादिमत् । किं तन्परं निवृत्तिनायं ब्रह्म, ज्ञेयमिति प्रकृतम् ॥

अत्र केचित् 'अनादि मत्परं' इति पदं टिन्वन्ति, यदुन्नीहिणोक्तेऽर्थे
मनुष्य आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति— अहं वामुदेयात्वा
परां द्यात्तं यस्य तन्मत्परमिति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यात् अर्थश्चेत्सुभवति, न त्वर्थः
समवति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिरोधेनैव विजिज्ञापयिष्यितत्वात्, 'न सत्तन्नासदु-
च्यते' इति । निशिष्टद्वान्निमित्त्यप्रदर्शनं विशेषप्रतिरोधेति निप्रतिपिडम् । तस्मा-
न्मनुषो यदुन्नीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लेषदूरणार्थः ॥

अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यते इति प्ररोचनेनाभिमुत्तीकृत्याह— न सत्त-
त्त्वमोच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते ॥

ननु महता परिकरवधेन कठरवेणोद्घुष्य 'ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि' इति, अननु-
रूपमुक्तं 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं ? सर्वासु
सुवनिपत्सु ज्ञेयं ब्रह्म "नेति नेति" "अस्थूलमनणु" इत्यादिविशेषप्रतिरोधेनैव
निर्दिश्यते, न 'इदं तत्' इति वाचोऽगोचरत्वात् ॥

ननु न तदस्ति, यद्वस्तु अतिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते,
नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रातिपिडं च 'ज्ञेयं तत्' 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति
च । न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्धयविरक्त्यात् ॥

ननु सर्वा बुद्ध्योऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्रैव सति ज्ञेयमप्यस्ति-
बुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविरक्त्यं वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविरक्त्यं वा स्यात् । न,
अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविरक्त्यात् । यदीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं,

तदस्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात्, नास्तिबुद्धयनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात् ।
इदं तु श्रेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैरुपमाणगम्यत्वात् न धर्मादिवबुद्धयनुद्बुधनुगतप्रत्यय-
विषयम्, इत्यतो 'न सत्तनासत्' इत्युच्यते ॥

यत्तत्—विरुद्धमुच्यते 'सैव तत्' 'न सत्तनासदुच्यते' इति न विरु-
द्धम्, "अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि" [वेन १.३] इति श्रुते ।
श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेत्, यथा यत्राय शालामारम्य 'यन्मुनिर्मलोरुऽस्ति वा
न वेति' इत्येवमिति चेत् । न, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं श्रुतेरवश्यविशेषार्थमिति
पादनपरत्वात् 'यन्भूमिन्' इत्यादि तु धिषिदेशपोऽर्थवाद । उपपत्तेश्च सद-
सदादिशब्दैर्द्रष्टुं नो यते इति सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रसन्ननाय प्रयुक्तः, भूय-
माणश्च भौतमि, जातिक्रियागुणसंघद्वारेण संकेतगृहणं सव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याय-
यति, नायथा अदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरश्च इति वा जातितः, पक्षति
पठतीति वा त्रियात्, शुक्लं कृष्णं इति वा गुणतः, धनी गोमानिति वा
सम्पत्तः । न तु प्रसन्न जातिमत् अतो न सदादिशब्दवाच्यम् । नापि गुण-
वन्नेन गुणवन्नेनोच्येत निर्गुणत्वात् । नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात्
"निष्कलं निष्क्रियं द्यातम्" [श्वे ६.१९] इति श्रुते । न च सर्वधी-
एकत्वात् । अद्वयत्वादावियमत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं,
"यतो वाचो निरर्गन्ते" [तैत्ति २.९] इत्यादिभूतिभ्यश्च ॥१२॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वादाकाया श्रेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण
तद्वस्तित्वं प्रतिपादयस्तदाशानिर्गुणत्वमह—

सर्वतः पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षिश्रेयोमुखम् ॥

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

सर्वत इति । सर्वतः पाणिपाद सर्वतः पाणयः पादाभ्यासेति सर्वतः —
पाणिपाद तन्त्रेणम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्र-
ज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यत । क्षेत्रं च पाणिपादादिभेदजनकश्च मित्रम् । क्षेत्रो-
पाधिभेदकृतं विशेषत्वात् मिथैव क्षेत्रज्ञस्य, इति तदपनयनेन क्षेत्रत्वमुक्तं

“न सत्तन्नासदुच्यते” इति । उपाधिकृत मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय शेष-
धर्मवत्परिकस्योच्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादि । तथाहि संप्रदाय-
विदा वचनम्— “अध्यारोपापनादप्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्चते” इति । सर्वत्र
सर्गदेहावयवत्वेन सम्प्रमानाः पाणिपादादयो शेषशक्तिमद्भावनिमित्तस्वकार्या
इति शेषसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्यैतुषचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् ।
सर्वतःपाणिपाद तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिदिशेमुखं सर्वतः अक्षीणि दिरासि
मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिदिशेमुखम् । सर्वतः भुतिमत् श्रुतः भ्रवर्णेन्द्रियं,
तत्सर्व तत् भुतिमत्, त्येके प्राणिनिकाये सर्वमाहृत्य संख्याप्य तिष्ठति स्थितिं
लभते ॥१३॥

उपाधिमृतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्तावन्न मा भूदित्ये-
वमप्येः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥

असकं सर्वमृन्वैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तर्नीन्द्रियाणि भोत्रादीनि
बुद्धीन्द्रियकर्माद्रियावशानि, अतःकरणे च बुद्धिमनसौ, शेषोपाधित्वस्य तुल्य-
त्वात्, सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यते । अपि च अतःकरणोपाधिद्वारेण भोत्रादी-
नामप्युपाधित्वमित्यतः अतःकरणमिहोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरप्यवता-
यवत्तुपभ्रमणवचनादिभिरवनासते इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारै-
र्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः, “व्यापतीव लेख्यतोव” [बृ.४.१.७] इति
श्रुतेः । कस्मात्पुनः कारणाच्च व्यापृतमेवेति गृह्यते इत्यत आह— सर्वेन्द्रियाविव-
र्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न कारणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् ।
यस्मात्तत्र मन्त्रः— “असाणिशब्दो जवनो ग्रहीता पश्यत्यन्त्रः स शृणोत्यन्त्रः”
[श्वे.३.१९] इत्यादिः, स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमि-
त्यवप्रदर्शनायां, न तु साक्षादेन जवनोपाधिगुणप्रदर्शनायः । “अधो
मणिर्मवेष्ट” इत्यादिमन्त्रवचनस्य मन्त्रसाध्यः । यस्मात्तत्र कारणवर्जितं

ज्ञेय, तस्मादसत् सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येव तथापि सर्वभूतैव । सदा-
स्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्ब्रह्मनुगमात् । न हि मृगवृण्णिकादयोऽपि निरास्पदा
भवन्ति । अतः सर्वभूतसर्वं विभक्त्येति । स्यादिदं चायज्ञेयस्य सत्त्वाधिगम-
श्च निरुक्तं सत्परजस्तमासि गुणास्तेर्वर्जितं तज्ज्ञेय, तथापि गुणभोक्तुं च
गुणानां सत्परजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तुं
चोपलब्धुं च तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥१४॥

किंच—

यहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चातिके च तत् ॥१५॥

यहिरिति । यहिस्त्वचर्भ्येत देहमात्मत्वेनाविग्रहस्थितमपेक्ष्य तमेवावधिं
कृत्वा यहिच्यते । तथा प्रात्यगात्मानमपेक्ष्य देहमवावधिं कृत्वा अतच्यते ।
यहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्ते इदमुच्यते अचरं चरमेव च, यद्यचरं
देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः । यदि अचरं चरमेव च स्यात्
व्यवहारविषये सर्वं ज्ञेयं, किमर्थमिदमिति सर्वेर्न विज्ञेयमिति । उच्यते,
सत्यं सर्पाभासं तत्, तथापि व्योमजत्सूक्ष्मम् । अतः सूक्ष्मत्वात्त्वेन रूपेण
तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमपिदुःशम् । विदुषा तु 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं'
इत्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञानम् । विज्ञाततया दूरस्थं वासं हस्तनोन्मथ्य
विदुषामप्राप्यत्वात् । अतिके च तदात्मत्वाद्बिदुषाम् ॥१५॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं प्रसिन्धुं प्रमविष्णुं च ॥१६॥

अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकम् । भूतेषु
सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तृ च
भूतानि विभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले प्रसिन्धुं
प्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रमविष्णुं च प्रमवनशीलं यथा रज्ज्वादि सर्पा-

देर्भिध्याकल्पितस्य ॥१६॥

किंच सर्वत्र विद्यमानमपि सन्नोपलभ्यते चेत्, ज्ञेयं तमस्तर्हि । न,
किं तर्हि—

ज्योतिषामपि तज्ज्योनेस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानमन्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥१७॥

ज्योतिषमिति । ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्ञोतिः । आत्म-
चैतन्यज्योतिरा इदानीं ह्यादित्यादीनि ज्योतीर्नपि दीप्यन्ते, “येन सूर्यस्तर्जति
तेजस्रेऽः” [], “तस्य माता सूर्यमिदं विभाति” [श्वे. ६.१४]
इत्यादिभूतिभ्यः । स्मृत्येवैव ‘यद्रादित्यगत तेजः’ [गी. १५.१२] इत्यादेः ।
तमसोऽज्ञानात्परमसूत्रमुच्यते । ज्ञानादेर्दुःखद्वन्द्वदुःखं प्राप्तायसादस्योत्त-
भनार्थमाह ज्ञानं अमानित्यादि । ज्ञेयं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तम् । ज्ञान-
गम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज्ज्ञानफलमिति ज्ञानमन्यमुच्यते । नायमानं तु ज्ञेयम् ।
तदेतत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विहितं विशेषेण स्थितम् ।
तत्रैव हि त्वय विभाव्यते ॥१७॥

यथोक्तार्थोपसहायार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते—

इति ज्ञेयं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समाप्तम् ॥

मद्भक्त एतद्विषयं मद्भाषायोपपद्यते ॥१८॥

इति क्षेत्रमीति । इत्येवं ज्ञेयं महानृत्तादि भूतत, तथा ज्ञानममा-
नित्यादि सत्त्वजानार्थदर्शनपर्यंत, ज्ञेयं च ‘ज्ञेयं यत्तत्’ इत्यादि ‘तमसः
परमुच्यते’ इत्येवमतमुक्तं समाप्तं संप्रवृत्तम् । एतावान्तरं हि वैश्वार्थं
गीतार्थं शेषमद्वैतीयम् । आत्मस्तम्भ्यदर्शने कोऽर्थिक्रमते इत्युच्यते—मद्भक्तो
मयीधरे सर्वे परमगुरौ वामुदेवे समर्पितस्तत्त्वज्ञानमात्रे, यत्पश्यति धृष्टोति
रुद्रोति वा सर्वमेव भगवान्वासुदेव इत्येवमद्वैतविशुद्धिर्गमनः स एतदर्थोक्तं
सम्भगदर्शनं विहाय, मद्भाषाय मम भावो मद्भाष. परमात्मभावस्तस्मै
मद्भाषायोपपद्यते मोक्षं वच्छति ॥१८॥

तत्र सतमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपपद्यते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्भवे ।
 'एतन्नानानि भूतानि' [गी. ७.६] इति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयमेतत्त्व
 कथं भूतानामिदमयमयोऽधुनोच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपि ॥

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पुरुषं चैव ईश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषौ
 उभावप्यनादी विद्धि । न विद्यते आदिर्योस्तौ अनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य
 तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वर
 त्वम् । बाह्या प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी
 सत्त्वौ सत्तारस्य कारणम् ॥

न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासः केचिद्व्यवस्थितिः । तेन हि किञ्च
 ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषयोः निरपेक्षं स्यात् तत्र
 तमेव जगत् ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वम् । तद्वत्, प्रकृतिपुरुषयोरप्यपेक्षे
 शित्वाभावादीश्वरशान्तिश्वरत्वप्रसङ्गात् । सत्तारस्य निर्निमित्तत्वं न अनिमित्त
 प्रसङ्गात्तन्मार्गस्यप्रसङ्गाद्बोधोक्तमावप्रसङ्गाच्च । नियमे पुनरीश्वरस्य प्रकृ
 त्यो सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् । कथं, विकारांश्च गुणांश्चैव यन्ममाणाग्निकारा
 न्मुह्यन्नादिदेहेन्द्रियाता गुणश्च मुच्यन्ते तस्यैवकारणत्वाविद्धि जानीहि
 प्रकृतिसम्भवान्, प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया, सा
 समयो येषां विकाराणां गुणानां च तावन्मरागुणाश्च विद्धि प्रकृतिसम्भवा
 न्प्रकृतिपरिणामान् ॥१९॥

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवा —

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कर्णेति । कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं कर्णानि तत्स्थानि त्रयोदश ।
 देहस्थारमन्त्राणि भूतानि पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा विकारा पूर्वाक्ता इह

कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसमन्ताः सुखदुःखमोहात्मनाः करणाध्व-
त्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरण-
कर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारभकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एव-
म्कार्यकरणकर्तृत्वेन ससारस्य कारणं प्रकृतिः । कार्यकरणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि
पाठे, कार्यं यत्तस्य परिणामस्तत्तस्य कार्यं विज्ञाते विकारि कारणं तयोर्वि-
कारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे इति । अथवा, योऽयं विकाराः
कार्यं, सतः प्रकृतिविकृतयः कारणं, तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां
कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च ससारस्य कारणं यथा
स्यात्तदुच्यते—पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेतिपर्यायः, सुखदुःखानां भोग्यानां
भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते ॥

कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृति-
पुरुषयोः ससारकारणत्वमुच्यते इति । अबोध्यते । कार्यकरणसुखदुःखरूपेण
हेतुफलरूपेण प्रकृते परिणामाभावे, पुरुषस्य च चेतनस्यासत्तत् तदुपलब्धत्वे,
कुतः ससारः स्यात् । यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलरूपेण
परिणतया प्रकृत्या भोग्या पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूपः
संयोगः स्यात्, तदा ससारः स्यादिति । अतो यद्वद्विपरीतयोः कार्यकरण-
कर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च ससारकारणत्वमुक्तं तदुक्तम् । कः पुनरयं
ससारो नाम । सुखदुःखसंयोगः ससारः, पुरुषस्य च सुखदुःखानां सभोक्तृत्वं
ससारित्वमिति ॥२०॥

पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं ससारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किनि-
मित्तमित्युच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि मुंक्ते प्रकृतिज्ञान्गुणान् ॥

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः, प्रकृतौ अविद्यालक्षणाया कार्य-
करणरूपेण परिणतायां स्थितः, प्रकृतिस्थः, प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत्,

दि यस्मात्, तस्मात् मुक्ते उपलभते इत्यर्थः । प्रवृत्तिज्ञानप्रवृत्तितो जातान् सुखदुःखमोहान्तराभिषक्तान्गुणान् सुखं दुःखं मूढः षडितोऽहमित्येवम् । सत्यमप्यविद्याया सुखदुःखमोहेषु गुणेषु मुख्यमानेषु यः सग आत्मभावः ससारस्य न प्रधान कारण जन्मनः, “स यथासमो भवति तत्त्वगुर्भवति” [बृ. ४.४.५] इत्यादिश्रुतेः । तदेतदाह-कारण हेतुगुणसगो गुणेषु सगोऽस्य पुच्छस्य भोक्तुः, सदस्योनिजन्मसु सत्यश्चासत्यश्च योनयः सदस्योनिजन्मसु सदस्योनिषु जन्मानि सदस्योनिजन्मानि तेषु सदस्योनिजन्मसु विद्यमानेषु कारण गुण-सगः । भगवा सदस्योनिजन्मसु अस्य ससारस्य कारण गुणसग इति ससारपदमध्याहार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयः, असद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सदस्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा ब्रह्मण्याः ॥

उत्तुक्तः भवति- प्रवृत्तिस्थित्याख्या अविना, गुणेषु च समाः कामः, ससारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायोज्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्यं सप्तन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञान्वयम् 'यज्ज्ञात्याऽमृतमश्नुते' [गी. १३. १२] इति । उक्तं चान्यापोहनं भतङ्गमाध्यायेण च ॥ २१ ॥

तस्यैव पुनः साक्षाद्भिदंशः क्रियते—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

उपद्रष्टेति । उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमव्यावृत्तः । यथात्विन्वज-
मानेषु यशस्वरम्यापृतेषु तदस्योऽन्योऽन्यपृतो यथाविद्याकुशल ऋत्विज्यमान-
व्यापारगुणद्रोषाणामीक्षिता, तद्वत्कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यो सद्विलक्ष-
णस्तेषां कार्यरक्षणानां सव्यापाराणां समीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देह-
चक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारः, तेषां बाह्ये द्रष्टा देहः, तत आरम्यातरतमश्च
प्रत्यक्समीपे आत्मा द्रष्टा । यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशय-
समीप्येन द्रष्टृशब्दपद्रष्टा स्यात् । यत्रोपद्रष्टृवद्वा सर्वविपर्ययकारणादुपद्रष्टा ।

अनुमन्ता च, अनुमोदनमनुमननं कुर्वन् तत्किंयाम् परितोषः तत्कृतोऽनुमन्ता च । अथवा अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूले विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वयापारेषु तत्साधिमृतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहाद्रेषमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मशरण्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभावात्तायत्नरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकमेवेति भर्ता आत्मेत्युच्यते । भोक्ता, अभ्युष्णाद्यधिन्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वादिपययिषयाधैतन्यात्मप्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभक्त्यन्ते इति भोक्ता आत्मा उच्यते । भर्तेश्वरः, सर्वात्मतात्त्वतंत्रगाद्य मष्टान् ईश्वरश्चेति भर्तेश्वरः । परमात्मा, देहादीनां बुद्धयतानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलज्ज आत्मेति परमात्म । सोऽतः परमात्मा इत्यनेन 'शब्देन चाप्युक्तः कथितः भूतो । वस्तु अस्मिन्देहे पुरः परोऽव्यक्तान् । 'उत्तमः पुरःस्त्वन्मयः परमात्मैव्युदाहृतः' [गी.१५.१७] इति यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञो मां शिष्टि' [गी.१३.२] इत्युच्यन्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च । २२॥

तमेत यथोक्तलक्षणमात्मान—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

य एयमिति । य एव यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादहमेति प्रकृतिं च यथोक्तमविशालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निरर्तितमभावमापादितान् विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि न भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहान्तरं नाभिजायते नैत्यप्रते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशब्दात्किमुक्तव्यं स्ववृत्तयो ॥ जायते इत्यभिप्रायः ॥

ननु यत्रापि जनोत्पत्त्यनंतरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभावितां च, यानि चातिबालानेकजन्मकृतानि तेषां च, जन्मदत्ता नाशो न युक्त इति, स्युर्वाणि जन्मानि कृत्वा प्रगाशो

हि न युक्त इति, यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मना कर्मणाम् । न च कर्मणा विशेषोऽवगम्यते । तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जमान्या-
 रभेरन् महतानि वा सर्वाण्येक जन्मारभेरन् । अन्यथा कृतविनाशे मति
 मन्त्रानांश्चासप्रमग्नं शान्त्वा नयैकं च दशात् । इत्यत इदमयुक्तमुक्तं 'न स
 मूयोऽभिजायते' इति । न । "धीयन्ते चास्य कर्माणि" [मु. २. २८],
 "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मु. ३. २९], "तस्य तावदेव चिरं" [छ. ६.
 १४. २], "ईरिषात्पुनस्तर्ककर्माणि प्रदूयन्ते" [छ. ५. २४. ३] इत्यादिभूति-
 शनेभ्य उक्तं विदुः सत्यकर्मदाह । इहापि चोक्तो 'ययैधामि' [गी ४. ३७]
 इत्यादिना सर्वकर्मदाहः स्याति च । उपपत्तेभ्य भविष्यानामहेतुजीज-
 नेमिभूतानि हि कर्माणि जमान्तराकुरमारभन्ते । इहापि च सादृश्याभिसर्धानि
 कर्माणि फलरभक्ताणि नेतृण्य इति तत्र तत्र भगवतोऽयम् । "श्रीकृष्ण-
 ऋषिपदस्थानि न शेहन्ति यथा पुन । ज्ञानदग्धैस्तथा द्वैतैर्नात्मा सपद्यते
 पुन" [मभा सा ११. १. २७, यन. ११. २. ७] इति च ॥ अन्यु ताव-
 दज्ञानोत्पत्त्युत्तरशक्तृत्वानां कर्मणा ज्ञानेन दाहे ज्ञानसहभावित्वात् । न नृह
 जन्मानि ज्ञानोत्पत्ते प्रावृत्तानां कर्मणा ज्ञानेन न मृत्त्वानां च दाह युक्त ।
 न, 'मर्दकर्मणि' इति विशेषणात् । ज्ञानोत्तरसत्त्वविनाशेव सब्रह्मणामित
 चेत् । न, मर्दं च कारणानुश्रुते । यत्तु न - यथा दत्तमानजमारभक्ताणि
 कर्माणि न धायन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सद्यपि ज्ञाने, तथा जन्मारभकत्वा-
 नामपि कर्मणा धयो न युक्त - इति, तदसत् । कथं, तेषां युक्तं न प्रवृत्त
 फलदात् । यथा पूर्वं लब्धवेधाय युक्तं इत्थं नृयो लब्धवेधोत्तरसत्त्वविनाश-
 रोगोऽप्याव्यतनेनैव निवर्तते एव शरीररमकं स्मं शरीरस्थितिप्रयोजने
 निवृत्तेऽपि आसस्वरवेगसत्त्वानुबन्धने एव । ॥ एव इत्थं प्रवृत्तिनिमि-
 त्तानारब्धवेगस्तु ज्ञानो पशुपि प्रत्युक्तोऽयुक्तसहिते, तथा जन्मारब्धफलानि
 कर्माणि स्वाभ्यस्तथान्येन ज्ञानेन निर्बीजानिवन्ते इति, पतितेऽस्मिन्निदं चोदरे
 'न स मूयोऽभिजायते' इति युक्तमेवमित्येति सिद्धम् ॥ २३ ॥

यावत्सजायते किञ्चित्सत्त्वं स्यात्परजंगमम् ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥

यावदिनि । यावत्परिचित्तज्जायते समुपपत्ते मध्य वन्तु, किमिदंक्षेत्रेण
नेत्याह स्यात्परजंगम स्यात्पर जंगम च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायते इत्येव विद्धि
जानीहि हे भरतर्षभ ॥

कः पुनरस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः । न तावदप्यनेन षट्स्था-
वयसस्क्षेत्रदातृकः सरूपविदेशः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवति आकाश-
वक्षिरस्यवत्त्वात् । नापि समन्ययलक्षणः तदुत्पत्त्योरपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः इतरे-
तरकर्मकारणभावात्तन्मुपपन्नमिति उच्यते, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विपर्ययिणोर्भिन्न-
रत्नभावयोरितरेतरतद्वन्मेव्यालक्षण्यः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावादि-
भनो रञ्जुपुत्तिस्मदीना मोदयेकजाभावात्तदव्याधिपित्कर्तृगजनादिसंयोगवन् ।
सोऽयमभ्यासरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो भिन्न्यामानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञसंभोगभेदपरिच्छेदपूर्वकं प्राप्तंशितम्पात्वेनात् मुष्णश्च ईर्ष्याका यथोक्त-
लक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य 'न सन्नमामदुच्यते' [गी.१३.१२] इत्यनेन निर-
स्तम्भगोत्राधिविदेशेन भेष ब्रह्म चक्षुरेण यः पश्यति, क्षेत्र च मायानिर्मितरसि-
त्त्वमदृष्ट्यस्तुगधर्वेनमरादिनत् अमदेन सदिनावभासने इत्येव निश्चितविज्ञानो
यः, सत्य यथोक्तमभ्युदयनविशेषादप्यव्यति भिन्नाशनम् । तस्य जन्महे-
तोरपगमात् 'य एव वेति पुनर ग्रहति च गुणैः सह' [गी.१३.२३] इत्य-
नेन 'विद्वान्मूयो नाभिजायते' इति यदुक्तं तदुपरधमुत्तम् ॥२६॥

'न स भूयोऽभिजायते' [गी.१३.२३] इति संप्रत्यक्षदर्शनफलमविद्या-
दिभमारगीजनिप्रतिद्वारेण जन्ममाय उक्तः । जन्मकारणं आविद्यानिमित्तकः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः । अतस्तस्य आविद्याया निमित्तकं संप्रत्यक्षदर्शनमुक्तमपि
युनः शब्दान्तरेणोच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

सममिति । सम निर्विशेष तिष्ठन्त स्थितिं कुर्वन्त, क सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु, क परमेश्वर देहेंद्रियमनोबुद्धयव्यक्तप्रत्मनोऽपेक्ष्य परमेश्वर त सर्वेषु भूतेषु सम तिष्ठन्तम् । तानि विशिनाष्टि विनश्यत्स्त्विति, त च परमेश्वरमाधिनश्यन्तमिति, मृतानां परमेश्वरस्य चात्यतवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं, सर्वेषां हि भावविकारणा जनित्वाणो भावविकारो मूल, जन्मोत्तरभाविनोऽप्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ताः । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्ति । अतः अन्यभावविकाराभावानुशदेन पूर्वभाविन सर्वे भावविकारा प्रतियिद्धा भवन्ति सहकार्ये । तस्मात्सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यतमेव परमेश्वरस्य सिद्ध निर्विशेषत्वमेकत्वं च । य एव यथोक्त परमेश्वर पश्यति स पश्यति ॥

ननु सर्वाऽपि श्रेष्ठः पश्यति, किं विशेषणेनेति । सत्यं पश्यति, किंतु विपरीतं पश्यति । अतो विशिनाष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिरनेक चद्र पश्यति, तमपेक्ष्यैकचद्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति, तथैवेहाप्येकमविभक्त यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिन्यो विशिष्यते स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्ताऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वादेनेकचद्रदर्शिवदित्यर्थः ॥२७॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवच्चेन स्तुतिं कर्तुंयेति श्लोक आरभ्यते—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परं गतिम् ॥२८॥

सममिति । समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं नुत्यतया अवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्रेष्ठोत्कृष्टलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन्किं, न हिनस्ति हिमां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानम् । ततस्तद्विस्तनायाति परं प्रकृष्य गतिं मोक्षाख्याम् ॥

ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति । कथमुच्यतेऽप्राप्तं 'न

‘हिनस्ति’ इति । यथा न ‘शृण्व्याममिभेतव्यो नान्तरिमे’ इत्यादि । नैव दोषः, अमानामा मतिरस्तरणोपपत्तेः । सर्वे ह्यथाऽन्यत्र प्राप्तं साक्षादपरो धादामान तिरस्त्रय अनामानमा मवेन परिग्रह्य, तमपि धमाधर्मी कृत्वा-
पात्तमा मान ह्यथा अन्यमा मानमुपदत्ते, न त त्वेव ह्यथा-यमत्र तमाप ह्यथाऽन्यमि-ययुपात्तमुपात्तमा मान ह्यथा-यमत्र सर्वो-ज । यस्तु परमार्थात्मा अनाचार मर्दना अविवक्षा इत इव, विद्यमानसन्भावान्, इति सर्व जातमहं एव विद्वान् । कस्मिन्तरे यथातामर्दार्थं स उभयपक्षप्यामनामान न हिनस्ति न हति । तन्नो यानि परा गति यथोक्तं च नस्य भर्त्सनीयम् ॥

सनन्तरपमाश्चर सम पश्यन् हिनस्त्वामनामानामित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मैव त्वभेदाभिन्नव्यात्मसु इयेतदसत्स्याह —

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वदा ॥

य पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

प्र-यति । प्र-रथा प्र-तिभगवतो भाषा त्रिगुणा मया, ‘मया तु प्र-ति वि-त् [अधे ११०] इति मन्त्रेण तु, तथा प्र-त्न्यैव य नाचन मदादिद्वार्य कारणाशरपरतया कर्माणि कृच्छ्रं सारसम्भाण क्रियमाणानि निरुपमा नानि मया सचप्रनरे- पश्यतुपलभते तथा मान धनममन्तर मर्तोपा शिष्यपतिन न पश्यति, न परमायदक्षीत्यभिप्राय । त्रिगुणव्यक्तकर्तृनिर्दिष्टेप स्यात्ताम्यत्र भेद प्रमाणानुपपत्तिरित्यथ ॥२९॥

पुनराप तदेव सम्यग्दयन शब्दान्तरण प्रपन्नवान्—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति ॥

तत एव च विस्वारं ज्ञानं संपश्यते तदा ॥३०॥

यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भाव भूतना पृथग्भाव पृथक्त्वमे करममेनामन्त्राभनि स्थितमेकरूप, अनुपश्यति शास्त्राचार्यापदेशे अनु आमान प्रत्यक्षेण पश्यति आत्मैवेद सर्वमिति । तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुपपत्तिं विनास ‘आमत प्रण आत्मव आना आमत म्मर आत्मव

आज्ञाया आत्मतस्तेन आत्मत आप आत्मत आविर्भावनिरोधभावौ आत्म-
तोऽन्न' इत्येवमादिप्रतीतिवन्तार यदा पश्यते, ब्रह्म संपन्नते ब्रह्मर भवति
तदा तस्मिन्माले इत्यर्थः ॥३०॥

एवमन्नात्मन सर्वदेहात्मन्ये तदोपसंग्रहे प्राप्ते इदमुच्यते—

अनादित्वाभिर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥

अनादित्वादिति । अनादित्वादेनादेर्भावोऽनादित्व, आदि कारण, तत्राग्न्य
नास्ति तदनादि । यदि आदिमत्तस्त्वेनात्मना ज्येति, अयं स्वनादित्वाभिर्गुणव्यय
इति कृत्वा न ज्येति । तथा निर्गुणत्वात् । सगुणो हि गुणव्ययात् ज्येति,
अयं तु निर्गुणत्वात् न ज्येति इति परमात्मायमव्ययो, नास्ति व्यया विनश्यत
इत्यव्यय । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वामन उपन्यस्य भवतीति
शरीरस्थ उच्यते तथापि न करोति, तद्व्यवस्थादेव तन्त्रात्मन न लिप्यते ।
यो हि कर्ता स कर्मफलं लिप्यते, अयं स्वकर्ता अतो न फलं लिप्यते
इत्यर्थः ॥

क पुनरेतेषु करोति लिप्यते च' यदि तावदन्य परमात्मनो दर्श
करोति लिप्यते च, तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेभिरुक्तं 'क्षेत्रज्ञं चापि मा
यिद्धि' [गी.१३.२] इत्यादि । अथ नास्तीत्युक्तं दश, न करोति
लिप्यते च, इति वाच्य, पश्ये वा नास्तीति मर्यादा दुर्योधनेन दुष्यत्युक्तं
भगवत्प्रोक्तमपि नित्यं दर्शनं परित्यज्य वैशेषिकैः माय्याहृत्यैर्दृष्टं । तत्राय
परिहाये भगवता स्वनेत्युक्तं 'समायस्य प्रवर्तते' [गी.१३.६] इति ।
अविश्रामात्स्वभावो हि करोति लिप्यते इति व्यवहारे भवति, न तु पर
मार्थेन एकस्मिन्परमात्मनि तद्विज्ञेन । अत एव तस्मिन्परमार्थमात्मव्यवस्थेन स्थितानां
शान्तिनिष्ठानां परमहंसपरिव्रजकानां तिरस्कृताविश्राव्यग्रहाराणां कमाधिकारे
नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥३१॥

किमिव न करोति न लिप्यते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्मादाकाशं नोपलिप्यते ॥

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

यमेति । यथा सर्वगतं व्याप्यपि सत् सौक्ष्मात्सूक्ष्मभावादाकाशं नोपलिप्यते न भक्ष्यते, सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

किंच—

यथा प्रकाशस्त्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रश्मिं ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥३३॥

यवेति । यथा प्रकाशस्त्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रश्मिं, रश्मि-
ताऽऽदित्यः, तथा तद्वन्महाभूतादि धृत्वत क्षेत्रमेकः स-प्रकाशयति । कः
क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः । गविरहन्तोऽथात्मन उमयाधोऽपि भवति रश्मिन्सर्व-
क्षेत्रेभ्यः आत्मा अलेपरक्षेति ॥३३॥

ममताभ्यासाद्योपसहाराद्योऽयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

इति श्रीमद्भगवत्पुनः शतसाहस्रं महितायां वेद्यामिदं श्रीमत्पर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मसिद्धान्तसु योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिपुरुषविशेषयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥३३॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा, यथाप्रदर्शितप्रकारेण
क्षेत्रमितरेतरवैश्वानरादिशेषं ज्ञानचक्षुषा, शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्म-
प्रत्यक्षं ज्ञानं चक्षुः तेन ज्ञानचक्षुषा, भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिवि-
द्यालक्षणं अध्यक्षात्म्यात्म्यं भूतप्रकृतिमोक्षप्रमाद्यवामनं च ये विदुर्यान्ति,
यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देहमादत्ते इत्यर्थः ॥३४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनाजराचार्यस्य श्रीयोगबिदमगकपूज्यपादशिर्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥३३॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वमुत्पन्नमान क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पन्नते इत्युक्तम् । तत्कथमिति तत्र-
दर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादिरध्याय आरम्भ्यते । अयत्र ईश्वरपरतत्त्वयोः क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोजनान्तरागत्यं, न तु सांख्यानमित्र इतत्त्वयोरित्येवमर्थम् । प्रकृति-
रूपत्व गुणेषु च सगः ससारकारणमित्युक्तम् । कस्मिन्गुणे कथं सगः, के वा
गुणाः, कथं या ने व्यभिचरन्तीति, गुणेष्वथ मोक्षणं कथं स्यात्, मुक्तस्य च
लक्षणं यत्तत्त्व, इत्येवमर्थं च भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

परं भूय इति । परं ज्ञान इति व्याहृतेन सन्धः । भूय पुनः
पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वमङ्गुलमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवन्मुक्तिरित्याह ।
किं तत्, ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमं उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति न अमा-
नित्यादीनां, किं तर्हि यथादिज्ञेयवस्तुविशेषाणामिति । तानि न मोक्षाय इदं तु
मोक्षाय, इति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृषुदिरुच्युत्पादनार्थम् । यज्ज्ञात्वा
यज्ज्ञानं ज्ञानं प्राप्य मुनयः सन्प्राप्तिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षमप्या-
हृतोऽस्माद्देहनधनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥१॥

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकं च दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च ॥२॥

इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य, ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत्,
मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः न तु समानधर्मता
साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदान्मुपगमाद्रीतामागते । पल्लवादध्यायं स्तुत्यर्थमुच्यते ।
सर्वेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते, प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाश-
काले न व्ययन्ति च व्यथां नापद्यन्ते न व्ययन्तीत्यर्थः ॥२॥

धेनवेवजसयोग ईदृशः मृतारणमित्याह—

मम योनिर्महद्भक्ष्यं तस्मिन्नामै दधाम्यहम् ॥

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥

समेते । मम स्तभूता मर्त्यया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतियोंनिः
सर्वभूतानां शरणम् । सर्वशेषेष्वे महत्पाश्र्वाक्ष्यं स्वविशारणा, महद्भक्षेति
योनिरेव विज्ञायते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो
वीजं सर्वभूतजन्मशरणं बीजं दधामि निमित्तमि धेनवेवजसप्रकृतिवशात्तैर्माना-
श्वरैः ॥३॥ अधिपान्नामममोपाधिस्वरूपानुविधानेन धेनवेवजसयोगजयामीत्यर्थः ।
संभवः उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण तत्तन्मत्प्राप्तमाधा-तज्जनति
हे भारत ॥३॥

सर्वयोनिषु मैम्वेव मूर्त्यः सभरन्ति या. ॥

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदं पिता ॥४॥

मर्त्ययोनिर्वाति । देवपितृमनुष्यपशुनगादिमर्त्ययोनिषु मैम्वेव, मूर्त्यो
देहसंस्थानलक्षणा मूर्तिनामावयवा मूर्त्यः सभरन्ते या, तान्ता मूर्तीनां ब्रह्म
महत्सर्वोत्पत्त्योनिः कारणं अहमीक्ष्य बीजप्रदो समन्धानरश्च कर्ता पिता ॥४॥

ते गुणा वयं बध्न्तीत्युच्यन्ते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिर्संभवा ॥

निदधन्मिह महाप्रहो देहं देहिनमज्ययम् ॥५॥

सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येतास्मान्तां, गुणा इति पारिभाषिकः
शब्दो, न रूपादियम् द्रव्यश्रितः गुणाः । न च गुणगुणिनोरन्वयमत्र
विचार्यतम् । नस्यात् गुणा इत्यन्वयमत्राः सत्त्वं रजस्तम इति पारिभाषिक-
त्वमत्र निरञ्जनीयम् । तस्मात्पञ्चगव्यात्मानं प्रातिष्ठन्ते इति निरञ्जनीय-
व्यते । ते च प्रकृतिमयका भगवन्मायासमञ्जसं निरञ्जनीयं हे महाबाहो,
महान्तो समर्थतरो जाजानुप्रसूतौ बाहू कस्य न महाबाहूः, हे महाबाहो, देहे
शरीरे देहिनं देहान्तमव्ययं, अव्ययत्वं चोक्तं 'अनादित्वात्' [गी. १२. २१]

इत्यादिश्रोमन् । ननु 'देश न लिखते' [गी १३ ३२] इत्युक्तं, तत्स्थ
मिह 'निरध्नाति' इत्यन्यथोच्यत, पारेहुतमस्माभि इव गन्धेन निरध्न
नैवेति ॥५॥

तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव नावन् लक्षणमुच्यते—

तत्र सत्त्व निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥

सुरसगेन चध्नाति आनसगेन चानघ ॥६॥

तत्र सत्त्वमिति । निमग्न्यास्तत्रिकमणिरिर प्रकाशक अनामय
निरपद्रव सत्त्व तन्निरध्नाति । कथं सुरसगेन सायनामान विषयभूतस्य
सुरस्य विषयिण्यामान मत्क्षेपापादन स्रग्धं सुरे वचनमिति । सैवा अविद्या ।
न हि विषयधर्मो विषयेणो भवति । इच्छादि च धृत्यत भवत्यैव निरयस्य
धर्म इत्युक्तं भगवता । अत आरिष्यैव स्वीयधर्मभूतया विषयविषय
विषयकलक्षणया ज्ञानमभूते सुरे सजयताव, आसन्नमिर कराति, असग
सत्त्वमिव करोत, असग्निर मुग्धमिव । तथा ज्ञानमगेन च । ज्ञानमिति
सुरसाहचर्यात्क्षेत्रस्यैव विरक्त्य अत करणस्य धमा, नामन, आत्म-
धर्मत्वे सगानुपपत्तौ धानुपपत्तेश्च । सुरे इव जानाटी मगो भन्तयो हेऽन
घाव्यसन ॥६॥

रजो रागात्मक विद्धि तृणाऽऽसगसमुद्भवम् ॥

तन्निरध्नानि कौन्तेय कर्ममगेन देहिनम् ॥७॥

रज इति । रज तृणमममिति । रजो रागात्मक रचनाद्रागा रैरि
कादिवत् रागात्मक विद्धि जानीहि । तृणामगसमुद्भव तृणा अप्राप्ताभिलष्य,
आसग प्राप्ते विषये मनस प्रीतिलक्षण सत्त्वैव, तृणाऽऽसगयो
समुद्भव तृणाऽऽसगसमुद्भवम् । तन्निरध्नाति तद्वत् निरध्नाति कौन्तेय
कर्मसगेन दृष्टादृष्टेषु कर्मसु सन्न तत्परता कर्मसग, तेन निरध्नाति रजो
देहिनम् । ७॥

तमस्त्वज्ञानज विद्धि मोहन सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवृत्ताति भारत ॥८॥

तमस्तिवति । तमस्तन्निवृत्तौ गुण अज्ञानज अज्ञानाज्ञानप्रज्ञानज विद्धि मोहन मोहश्च अविद्येश्चर तस्मैहिना सज्जं देवताम् । प्रमादालस्यनिद्राभि प्रमादश्च अलस्य च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रा ताभि प्रमादालस्यनिद्राभि-
तत्तमो निवृत्ताति भारत ॥८॥

पुनर्गुणाना व्यापार संप्रपत् उच्यते—

सत्त्व सुप्ते सज्जयति रज कर्मणि भारत ॥

ज्ञानमापृच्छ तु तम प्रमादे सज्जयत्युत ॥९॥

सज्जयति । सत्त्व सुप्ते सज्जयति सस्तेययति, रज कर्मणि हे भारत सज्जयतीति अनुयतने । ज्ञान सज्जयति विवेक आहृत्यास्थाप तु तम स्येन जादवणात्मना प्रमादे सज्जयत्युत प्रमादे नाम प्रातकन्याकरणम् ॥९॥

उक्तं त्वं कदा कुर्यान्ति गुणा इत्युच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्व भवति भारत ॥

रज सत्त्वं तमश्चैन तम सत्त्व रजस्वया ॥१०॥

रजस्तम इति । रजस्तमश्च उभाप्यभिभूय सत्त्व भवत्युज्जयति वर्धते यदा, तदा लब्धत्माक सत्त्वं रजस्तमं ज्ञानसुराश्रयते हे भारत । तथा रजोगुण सत्त्व तमश्चैव उभाप्यभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म कृष्यादि स्वार्थपरमारभते । तमश्चाहो गुण सत्त्व रजश्च उभाप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावणादि स्वार्थपरारभते ॥१०॥

यदा वै गुण उद्भूतौ भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥

ज्ञान यदा तदा विद्याद्विवृद्ध सत्त्वमित्युत ॥११॥

सर्वद्वारेष्विति । सर्वद्वारेषु आत्मन उपलब्धिद्वाराणि भोगादीनि सर्वाणि करणानि, तेषु सर्वद्वारेषु अंत करणस्य बुद्धेर्ज्ञाने प्रकाशो देहेऽस्मिन् उपजायते । नदीय ज्ञानम् । यदेव प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते, तदा

ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युक्तापि ॥११॥

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नम्—

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्मृहा ॥

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥

लोभ इति । लोभः परद्वेषादिभ्यां, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरंभः, कर्म, कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्मृहा सर्वसामान्यबलविपर्यया मृणा, रजसे गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥१२॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेको, अत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः, तन्कार्षं प्रमादो मोह एव च अविवेको भूदतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥१३॥

मरणद्वारेणापि यन्ममं प्राप्यते नश्यति मंगरागहेतुरु मरं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—

यदा सत्ये प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥

तद्गोचरमविशं लोकानमलान्प्रतिपश्यते ॥१४॥

यदेति । यदा सत्ये प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपश्यते देहभृत्तत्मा, तद्गोचरमविशं महदादिमत्तविद्यामित्येतत् । लोकानमलान्प्रतिपश्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥१४॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥

तथा प्रलीनस्त्वमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

रजसीति । रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु कर्मासंगिषुनेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्देव प्रलीनो भूतस्त्वमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पक्षादियोनिषु जायते ॥१५॥

अतीतलोककार्यस्यैव संक्षेप उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

कर्मणं इति । कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः, आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं रजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिशरात्कर्मणि दुःखमेव कारणानुबन्धाद्वाजसमेत । तथा अज्ञानं तम-
सरतामसस्य कर्मणो अधर्मस्य पूर्ववत् ॥१६॥

किंच गुणैर्म्यो भवति—

मत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

मत्वादिति । सत्त्वाल्लब्धात्मनात्पञ्चायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ
एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥१७॥

नित्य—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति मनसस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवर्षेणादित्यग्नौ सत्त्वस्था सत्त्व-
गुणवृत्तस्था । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्यैर्यजन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्था
जघन्यक्षाणां गुणश्च जघन्यगुणस्तमः तस्य वृत्तं निद्राएत्यादि तारेमन्निधता जघ-
न्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्यादियुपगन्ते तामसाः ॥१८॥

पुरुषस्य प्रकृतिरयत्नरूपेण मिथ्याज्ञानेन युजस्व भोग्येषु गुणेषु तुल्य-
दुःखभोग्यत्वेण—सुखी दुःखी मूढोऽहमस्मि—इत्येवमसौ यः सगः तत्कारण
पुरुषस्य सदस्योनिजन्मप्राप्तिरक्षणस्य ससारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं
तदिदं 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिरभवाः' [गी.१४.५५] इत्यतः
आगम्य, गुणस्वरूप, गुणवृत्त, रजःतेजो च गुणानां बधस्त्व, गुणवृत्तनिषेधस्य
च पुरुषस्य वा गतिः, इत्येतत्पर्यं मिथ्याज्ञानमूलं नपकारणं विस्तरेणोक्त्वा,

अबुना मय्यद्देशेनाग्नोक्षो वक्तव्य इत्यत आह भगवान्--

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ॥

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

नान्यमिति । नान्य कार्यरक्षणविरथाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमर्थं यदा द्रष्टुं विद्वान्द्रष्टानुपश्यति, गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणाः कर्तारः इत्येव पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारणाभिभूतं वेत्ति, मद्भावं मम भावं न द्रष्टुं अधिगच्छति ॥१९॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते--

गुणानेतानतीत्य ग्रीन्नेही देहसमुद्भवान् ॥

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

गुणानिति । गुणानेतान्यथोक्तान् अतीत्य जीवन्नेवातिप्रम्य मायोपाधिभूतान् ग्रीन् देही देहसमुद्भवान्देहेत्यतिग्रीन्मृतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि तैर्जावन्नेव विमुक्तः सन्धिज्ञानमृतमश्नुते । एव मद्भावंमधिगच्छतीत्यर्थः ॥२०॥

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुते इति प्रभरीज प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच--

अर्जुन उवाच ।

कैलिगैर्हीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥

किमाचारः कथं चैतांहीन्गुणानतिवर्तेते ॥२१॥

कैलिगैरिति । कैलिगैर्भिर्हः श्रीनेतान्याग्न्यात्तान्गुणानतीतोऽतिप्रान्तो भवति प्रभो । किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रसारेण एतान् हीन्गुणानतिवर्तेते अतीत्य वर्तेते ॥२१॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतचोपायं चार्जुनेन पृथोऽभिभन्त्येके प्रभद्वयार्थं प्रतिरचनं भगवान् उवाच--

श्रीभगवानुवाच ।

यत्तावत्सैर्लिंगैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—

‘प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव’ ॥

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काकति ॥२२॥

प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वगुणं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यं इत्येतानि । न , द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सन्ध्याम्बुधामादेन उद्भूतानि । मम तामस प्रत्ययो जातस्तेनाह मूढः, तथा राज्ञी प्रवृत्तिर्ममोत्पत्त्या दुःखानि तेनाह रजसा प्रवृत्तित्वा प्रचलितं स्वरूपात्, वष्टु मम वर्तते योऽयं मत्तन्ममवस्थानात् ब्रह्म, तथा काश्चित्ते गुणः प्रकाशत्वा मा विदेदित्वमापादयन्मुने च सज्जन्वध्नाति इति तानि द्वेष्ट्यसम्पदार्थत्वेन । तदेव गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकदिपुरुषः सत्त्वादि-कार्यान्मात्मानं प्रति प्रसादयति निवृत्तानि कथञ्चित्, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि नाभतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिंगं, किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वा-दात्मनिरयमेवैतच्छ्रवणम् । न हि स्वात्मगुणस्य द्वेषताकांक्षा वा परः पश्यति ॥२२॥

अधेदानीं ‘गुणातीतः क्रिमाचारः’ इति प्रभस्य प्रतिवचनमाह—

उदासीनयदासीनो गुणैर्यो न विचारयते ॥

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेगते ॥२३॥

उदासीनयदिति । उदासीनवत् यथोदासीनो न कस्यचिन्मम भजते, तथाय गुणातीतत्वापयमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मवित् गुणैर्यं सन्धासी न विचारयते विवेकदर्शनायस्यातः । तदेतत्स्फुटीकरोति— गुणाः कार्यकरण-नियमासारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्ते इति योऽवतिष्ठति । छदोभगमवा-त्परस्मैपदप्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । नेगते न चलति, स्वरूपादम्भ एव भवतीत्यर्थः ॥२३॥

किञ्च—

ममदुःखमुगः स्वस्थः समलोष्टाश्मर्कचनः ॥

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

समदुःखेति । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः, स्वस्थः स्वे आत्मानि स्थितः प्रसन्नः, समलोष्टाश्मकाचनो लोष्ट चाश्मा च काचन च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाचनः, तुल्यप्रियाप्रियः प्रिय च अप्रिय च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः, धीरो धीमान्, तुल्यनिंदात्मसंस्तुति निंदा च आत्मसंस्तुतिश्च निंदात्मसंस्तुती, तुल्ये निंदात्मसंस्तुती यस्य यते. स तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

किंच—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥

सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

मानेति । मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः, तुल्यो मित्रारि-
पक्षयोः, यद्यप्युदात्तानां भवन्ति केचित्स्वाभिप्रायेण तथापि पराभिप्रायेण
मित्रारिपक्षयोरिष भवन्तीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारंभपरित्यागी
दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारम्भ्यन्ते हृत्कारमा. सर्वानारंभान्परित्यज्य शीलमस्थेति
सर्वारंभपरित्यागी, देहधारणमाननिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यज्यार्थः ।
गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

‘उदासीनकृत्’ इत्यादि ‘गुणातीतः स उच्यते’ इत्येतदनुन या-
द्यत्नसाध्यं साध्यतन्वाप्तिनः अनुप्रेष्य गुणातीतवमाधनं मुमुक्षोः स्थिरी-
कृतं नृस्वसंवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेल्लक्षणं भवतीति । अधुना ‘कथं च
श्रीनृगुणानतिर्गते’ [गी.१४.२१] इति प्रश्नस्य प्रविशचनमाह—

मां च योऽयमिचारेण भक्तियोगेन मेवते ॥

स गुणान्समतीत्यैतां ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

भामिति । मां चिद्धर नायकं सर्वभूतहृदयाभित यो यति कर्म
वा अप्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भवन् भक्तिः मेव
योग्यतेन भक्तियोगेन मेवते, स गुणान्समतीत्यैतान्यभोक्तान् ब्रह्मभूयाय,

भजनं भूयो, ब्रह्मभूषाय ब्रह्मभजनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥२६॥
 कुत एतादित्युच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रपा राहेताया वैशाखिका भीष्मपर्वणि
 श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 गुणनयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

ब्रह्मण इति । ब्रह्मण परमात्मनो हि यन्मात्प्रतिष्ठाह, प्राप्तीतिष्ठत्यास्मि
 न्निति प्रतिष्ठा, अहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मण ? अनृतस्याविनाशिनोऽ-
 व्ययस्याधिकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्म
 प्राप्यस्य सुखस्य आनन्दरूपस्यैकान्तिकस्यान्वधिधारिणः अमृतादिद्वन्द्वमानस्य
 परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्पत्मानेन परमात्मतया
 निश्चीयते । तदेतत् ‘ब्रह्मभूषाय कल्पते’ [गी १४ २६] इत्युक्तम् । यया
 चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनार्थं ब्रह्म प्रतिष्ठत प्रवर्तते, सा शक्तिर्वैष्ण-
 याह, शक्तिशक्तिमनोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मण्यद्वयत्वात्म-
 निरूपकं ब्रह्म, तस्य ब्रह्मणो निर्दिष्टपक्षेऽहमेव नान्यं प्रतिष्ठा आश्रयः ।
 पिबेदिति अमृतस्यामरणधर्मस्य अव्ययस्य व्ययगहितस्य । किञ्च शाश्वतस्य
 च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिर्गन्धस्य सुखस्य तन्निर्गन्धैकान्तिकस्य एका-
 न्तनित्यतस्य च ‘प्रतिष्ठा’ इति वक्तव्यं ॥२७॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजब्रह्मचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादाशेषस्य
 श्रीमच्छंकरभगवतः कृते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणनयविभागयोगो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥

अथ पंचदशोऽध्यायः ।

यस्मात् मदर्शीन कर्मिणा कर्मफल ज्ञानिना च ज्ञानफलं, अतो भक्तियोगेन मा ये सेवन्ते ते मत्पसादाज्ज्ञानप्राप्तिमेव गुणातीता मोक्ष गच्छन्ति । किमु यत्तत्त्वमात्मनस्तत्त्वमेव सम्पत्तिर्ज्ञानन्त इत्यतो भगवान् अर्जुनेनावृष्टोऽपि आत्मनस्तत्त्व विवक्षुस्त्वाच— उर्ध्वमूलमित्यादिना । तत्र तावत् वृत्त्यपक्रयनया पैराग्यहेतोः ससारस्वरूप वर्णयति, विरक्तस्य हि ससारद्रव्यतत्त्वज्ञानेऽविकारो, नान्यस्येति—

भभिगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमथ शास्त्रमन्वत्यं प्राहुरव्ययम् ॥

छंशंसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वाभित्यत्वात्मह-
त्याद्योने, उच्यते ब्रह्म अव्यय मायाशक्तिमत्, तन्मूलमस्येति सोऽयं ससार-
रूप ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च— “ऊर्ध्वमूलेऽवकाशात् एषोऽश्वत्वः सनातनः”
[कठ.६.१] इति । पुराणे च— “अव्यक्तमूलप्रभरस्तस्यैवानुग्रहेच्छ्रुतः ।
युक्तिरधमयश्चैव इन्द्रियातरनेष्टः ॥ महाभूतविज्ञाग्रश्च विगये पञ्चवारतथा ।
धर्माधर्ममुपपन्नश्च मुग्धदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वमूलानां ब्रह्मरूपः
सनातनः । एतद्ब्रह्मणश्चैव ब्रह्माचरति निर्व्यग्रः ॥ एतच्छ्रित्वा च भित्वा च
ज्ञानेन परमाग्निना । ततश्चात्मरतिं प्राप्य तस्मात्प्राप्यते पुनः” [मभा.अश्व.
४७.१२-१५] इत्यादि । तमूर्ध्वमूलं ससार मायामय वृक्षमधःशाखं महद-
कारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवतीति सोऽयमधःसारस्तमधःशाखः,
न श्रोऽपि स्थिता इत्यभ्यस्त क्षणप्रव्यतिनमन्वत्यं प्राहुः कथयन्ति अव्यय
ससारमायायाः अनादिस्मरप्रवृत्तत्वा सोऽयं संसारवृक्षोऽव्ययो अनाद्यन-
तरेणादिसत्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धः, तमव्ययम् । तस्यैव ससारवृक्षस्येदम-
न्यद्विशेषणं त्रैदासि यस्य पर्णानि छदासि छादनात् नृग्यनु सामत्त-
णानि यस्य ससारवृक्षस्य पर्णानि पर्णानीव । यथा वृक्षस्य पारिस्ताणधीनि

पर्णानि, तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्थं, धर्माधर्मतद्वेतुफलप्रदर्शनार्थ-
त्वात् । यथाध्याग्यात संसारवृक्ष समूल यस्त वेद ॥ वेदवित् वेदार्थविदि-
त्यर्थः । नहि समूलात् संसारवृक्षादस्माज्ज्योऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽ-
स्त्यतः सर्वज्ञः सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्तोति ॥१॥

तस्यैतस्य संसारवृक्षस्यापरा अवयवरूपनोच्यते—

अधश्चोच्च प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥

अधश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अधश्चेति । अधो मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरमूर्त्यै च यावत् ब्रह्मणः
विश्वत्सृजो धाम इत्येतदत यथाकर्म यथाभुज ज्ञानकर्मफलानि, तस्य वृक्षस्य
शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्राप्ताः, गुणप्रवृद्धा गुणैः सम्पन्नजन्तुभ्योः
प्रवृद्धाः स्थूलवृक्ष उपादानमूर्तेः, विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्र-
वाला इव देहादिकर्मफलैः आगन्तव्यः अद्वितीयवन्नीव, तेन विषयप्र-
वालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं कारणं पूर्वमुक्तम् ।
अवेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवारिणाः मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिरक्षणानि
अयान्तरमाधीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुसंततान्यनुमृष्टिदानि कर्मा-
नुवर्त्तनीनि कर्म धर्माधर्मलक्षण अनुबन्धः पश्चाद्भावी, यैरामुद्भूतिमनुद्भूति
तानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां कर्माधि-
कारः प्रसिद्धः ॥२॥

यस्त्वय वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते ।

नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसंगक्षेत्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥

न रूपमिति । न रूपमस्येह यथा उपवर्णितं तथा नैवोपलभ्यते,
स्वप्नमरीच्युदकमायागर्भजनगरसमावात्, दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यत एव
नातो न पर्वतो निष्ठा परिसमातिर्था विद्यते । तथा न चादिः, इत
आरम्भायं प्रवृत्त इति न केनचिद्विद्यते । न च संप्रतिश्च स्थितिर्मैत्र्यं अथ
न केनचिदुपलभ्यते । अभ्युपगमेन यथोक्तं सुविस्मृदमूलं सुषु विन्दमानि
विरोह गतानि मुहृदानी मूलानि यस्य तमेन सुविस्मृदमूलं, असग्राह्येण
असगः पुत्रावेच्छेकैरणादिभ्यो व्युत्पन्नं तेनातगतग्राह्येण दृढेन परमात्मा-
भिमुख्यनिश्चयदृढाकृतेन पुनःपुनर्विवेकान्यात्तादृशनिर्दिष्टेन स्थित्वा सनात्तु
सवीजमुद्धृत्य ॥३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितञ्च

यस्मिन्नाता न निवर्तन्ति भूयः ॥

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रमृता पुराणी ॥४॥

तत इति । ततः पश्चात् पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितञ्च, परिमार्ग-
मन्वेष्टनं, शतव्यमित्यर्थः । यस्मिन्वादे यताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाव-
र्तन्ते भूयः पुनः ससत्ताव । कथं परिमार्गितञ्चमित्याह— तमेव च यः पद-
शब्देनोक्तः आत्मादी मयं पुरुषं प्रपद्ये इत्येव परिमार्गितञ्च तच्छरणतये-
त्यर्थः । कोऽमी पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात्पुरुषात्मसारमायादृष्टप्रवृत्ति-
प्रमृता निःसृता, ऐन्द्रजालिकादिर माया, पुराणी चिरस्तनी ॥४॥

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीत्युच्यते—

निर्मानमोहा त्रितसंगक्षोपा

अध्यात्मनिश्चया विनिवृत्तक्रमाः ॥

द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

गच्छन्त्यमूढाः पदमग्र्यं तत् ॥५॥

निर्मानमोहा इति । निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोही तौ

निर्गतौ येभ्यस्तं निर्माणमोहा मानमोहवर्जिताः, जितसगदोषाः सग एव
दोषः सगदोषो जितः सगदोषो यस्मै जितसगदोषाः, अध्यात्मनित्याः
परमात्मदृग्गुणलब्धेननित्यास्तपसा विनिवृत्तक्रमाः निदोषतो निर्लेणेन
निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तक्रमाः यतयः सव्यामिनो द्वंद्वैः प्रिया-
प्रियादिभिर्विदुकाः सुगुह्यगमजैः परित्यक्ता गच्छन्ति अमूढा मोहवर्जिताः
पदमव्ययं तदुत्तमम् ॥५॥

तदेव पद पुनार्थोदितम्—

न तद्भासयते सूर्यो न ज्ञातांको न पावकः ॥

यद्गत्या न निवर्तन्ते तद्वाम परमं मम ॥६॥

न तदिति । तदामेति व्यवहितेन धाम्ना संबध्यते । तत् धाम
नेजोत्पन्नं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति ।
तथा न ज्ञाताः चन्द्रो, न पावको नागिरपि । यद्वाम वैष्णवं पदं गत्या
प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च गुर्यादिर्न भासयते, तद्वाम पदं परमं मम विष्णोः
यद्गत्या न निवर्तन्ते इत्युक्तम् ॥६॥

ननु सर्वा हि गतिरागम्यन्ता 'सयोगा विप्रयोगान्ता' इति हि शब्दे-
द्धम् । रुधमुच्यते तद्वामगताना नास्ति निवृत्तिरिति, शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांगो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥

मनःपटानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

ममेति । ममैव परमात्मनः नाशकमस्य, अद्यो भागोऽवयव एतद्देश
इत्यनर्थान्तर जीवलोके जीवानां श्रेके संज्ञाये जीवभूतो र्गो-भोक्ता इति
प्रसिद्धः सनातनः चिरस्तनः । यथा जलमूर्यकः सूर्याशो जलनिमित्तापाये
सूर्यमेव गत्या न निवर्तन्ते तेनैवात्मना समच्छ्वेदमेव; यथा वा घटादुपापि-
परिच्छिद्यो घटश्चासदा आकाशाशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाश
प्राप्य न निवर्तन्ते । अनः उपपन्नमुक्तं 'यद्गत्या न निवर्तन्ते' [गी.१५.६]
इति । ननु निरयथमस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एतद्देशोऽद्य इति ।

साययत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽवयवविभागात् । नैष तापोऽविद्याज्ज्ञानोपाधि
परिच्छिन्न एकदेशोऽस्य इव वल्पितो यतः । दर्शनश्चायमर्थः धेवाप्यामे
विस्तरात् । स च जावो मदशब्देन वल्पितः कथं मसत्युन्नामति च
इत्युच्यते— मनः पञ्चानाद्रियाणि श्रोत्रादानि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णान्तु
स्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्णस्थास्मरन्ते ॥७॥

वस्मिन्काले—

शरीरं यदवाप्नोति यन्चाप्युत्क्रामतीश्वर ॥

गृह्णैवैतानि सयाति वायुर्गन्धानिनाशयान् ॥८॥

शरीरमिति । यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामति ईश्वरो देहादिमपानस्यामा
जाय तदा कर्णताति श्रोत्रस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन मर्यप्यतः । यदा
च गृह्णैवैतानि मनः पञ्चानाद्रियाणि सयाति सम्यग्याति गच्छति । मिमिनेत्याह वायुः परमा गन्धनिघ्नः जादा
यात्पुत्रादे ॥८॥

कानि पुनस्तानीति—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥

अधिप्राय मनश्चायं विद्यानुपसेवते ॥९॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वर्गिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च
मनश्च पठ मन्वेर्गमिन्द्रियेण सह अधिप्राय देहस्थो विद्यान्दाव्यादीनुपसेवते ॥९॥

एव देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं चापि भुजानं वा गुणान्वितम् ॥

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहं शृङ्खलां च परित्यजतं स्थितं
चापि देहे तिष्ठन्तं भुजानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणादितं सुखदुःखमो
हाद्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं सयुक्तमित्यर्थः । एवमूनमप्येन अन्यतदर्शनोचर
प्रातः विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगमूलकं चेत्तस्या अनेकधा मूढा नानुपश्यन्ति,

अहो वष्ट वर्तते त्व्यनुनोदति च मया । ये पुनः प्रमाणजनित-
ज्ञानचक्षुरः ते एन पश्यन्ति ज्ञानचक्षुरो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥१०॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

यतन्त इति । यतन्त प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एन
प्रज्ञयमात्मानं पश्यन्ति ज्ञयमहमस्मित्युपलभते आत्मनि स्वस्या बुद्धौ अव-
स्थितम् । यत तोऽपि शास्त्रादिग्रन्थैः, अकृतात्मानोऽमरुतात्मानस्तत्परोन्द्रिय-
जयेन च, दुश्चरितादनुपेक्षा, भगवन्दर्शना, प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्य-
चेतरोऽचिरेन ॥११॥

यद्यद सर्वस्यावभासरूपव्याप्यादित्यादिकं ज्योतिर्नामभाषयते, यन्प्राप्ताश्च
मुमुक्षुः पुनः 'ससारमिमुषा न निर्वर्तते, वक्ष्य च पदस्योपाधिभेदमनु-
विधीयमाना जीवा- पञ्चकलाशय द्वासाशयश्च- 'अज्ञा', तस्य पदस्य सर्वात्मत्व
सर्वव्यवहारव्यप्यं च विष्णुश्रुतिं श्रीकैवेर्बभूतिमक्षयमाह भगवान् —

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

यदादित्येति । यदादित्यगतमादित्याश्रय, किं तत्तेजो वेति प्रश्नात्
जगद्भासयते प्रकाशय यन्निष्ठ ममन्त, यद्यद्रमसि चन्द्रभूति तेजोऽयमासक
वर्तते, यच्चाग्नौ हुतगदे, तत्तेजो विद्धि विज्ञानीहि मामक मदीय मम विष्णोस्त-
ज्ज्योतिः । अथवा आदित्यगत तेजश्चैतम्यात्मकं ज्योतिः, यद्यद्रमसि यच्चाग्नौ
वर्तते तत्तेजो विद्धि मामक मदीय मम विष्णोस्तज्ज्योतिः ॥

ननु म्याखरेषु जगमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः । तत्र
अयमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि । नैनं दोषः, सत्ताधिक्यादाविस्तर-
रूपवर्तते । आदित्यादिषु हि सत्तामत्यतप्रकाशमत्यतमास्वर अतस्तत्रैव आ-
विस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु तत्रैव तदाधिक्यमिति । यथा हि लोके
तुल्येऽपि सुखसत्त्वाने न माष्टकुड्यादौ मुखमाधिर्भवति, आदर्शादौ नु स्वच्छे

स्वच्छतरे च तारतम्येनाविर्भसति तद्वन् ॥१२॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥

पुण्यामि चौपधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

गामिति । गा पृथिव्यामाविश्य आविश्य धारयामि भूतानि जगदहमो-
जसा यत्नेन, यहल कामरागविर्वर्जितमैश्वर रूप जगद्विधारणाय पृथिव्या
आविष्ट येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रार्णः—
“येन शौरुद्रा पृथिवी च दृढा” [ते.स.४.१.८] इति, “म दाधार पृथिवीम्”
[ते.स.४.१.८] इत्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चरचरणि
धारयामीति युक्तमुत्तम् । किंच पृथिव्या जाता ओषधीः सर्वाः त्रीदिव्यान्नाः
पुण्यामि पुष्टिमर्ता. रसत्वाद्भुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः
सन् रसात्मको रसत्वभावः । सर्वरसानामाकरः शोमः, ॥ द्वि सर्वा ओषधीः
स्वात्मरमानुप्रवेशयन् पुण्याति ॥१३॥

किंच—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अहमिति । अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्मुखा “अयमग्निर्वैश्वानरो
योऽयमन्नं पुरो देवेदमन्नं पच्यते” [व.५.९] इत्यादिभूतेर्वैश्वानरः
सन्प्राणिना प्राणरता देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्या
समायुक्तः सयुक्तः पचामि पाके करोमि अन्नं अशनं चतुर्विधं चतुर्भारं
भोज्यं भक्ष्यं चोप्यं लेखं च । भोज्यं वैश्वानरोऽग्निः, भोज्यमन्नं सोमः, तदे-
तदुभयमग्नीशोमौ सर्वे इति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥१४॥

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिभूतस्य ह्यमात्मा सन् इति बुद्धौ तत्रैव विष्टः । अतो मत्त आत्मनः सर्वप्राणिना स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं अपगमनं च । येषां यथा पुण्यकर्मणा पुण्यकर्मानुपेक्षेन जानन्मृती मयतः, तथा अपकर्मणा पापकर्मनुरूपेण स्मृतिगानधोरपोहनं च ज्ञापयनमज्ञापनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः । वेदान्तकृद्वेदान्तार्थप्रदायक इत्यर्थः । वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥१५॥

भगवन् ईश्वरस्य नारायणस्य च निर्मृतिरूपेण उक्तं विशिष्टोपाधि कृता 'यदादित्यगतं तेन' [गी.१०.१०] इत्यादिना । अपाधुना तत्त्वैव शेषशरीराधिपतिभक्त्या निरुपाधिस्त्वैव कर्मस्य स्वरूपनिर्दिधारक इति वा उत्तरे श्रेया आरब्धते । तत्र सप्तेन अन्वितानागनाध्यायार्थज्ञानं निष्पत्तीकृत्या —

द्राविमौ पुरुषौ छेने क्षरश्चाक्षर एव च ॥

क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

द्राविमिति । द्राविमौ प्रथमाक्षरौ पुरुषाविभुव्येने लोके सत्तरे । क्षरश्च क्षरतीति श्रेय विनाशीति एवो राज्ञि, अपरः पुण्योऽक्षरस्तद्विपर्ययो, भगवन्तो मायाशक्तिः, श्रवणश्च पुराणशक्तिश्च । अनेनमन्तारिजतुनाम-
कर्मादित्तराश्रयः अक्षरः पुरुष उच्यते । यौ तौ पुरुषाविवाह स्वयमेव भगवान्—क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नं निरक्षरः सत्तमिन्विष । कृत्स्नश्च कृद्वेदो राज्ञि राज्ञिरित्ति स्थितः । अथवा कृद्वेदो माया यचना जिज्ञासा कुटिलोति पर्याया, अनेनमायावचनादिप्रसरेण स्थितः कृत्स्नश्च, समारम्भजानत्यान व्यतीत्यक्षर उच्यते ॥१६॥

आम्ना क्षरक्षरान्या अन्यो विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयोपेणारूढो नित्यगुडगुडमुनस्वभावः —

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यत्रय ईश्वरः ॥१७॥

उत्तम इति । उत्तम उत्कृष्टतम. पुरुषस्त्वन्योऽन्यतद्विद्वान् आभ्या,
परमात्मेति, परमश्रमौ देहाद्यावत्तावता मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्य-
क्षचेतनः, इत्यतः परमा मेत्युदाहृत उत्तो चेदन्तेषु । स एव विशेष्यते यो
लोकत्रयं मूर्धुवःस्तरात् स्थवीयया चैतन्यकल्याणया आविश्य प्रविश्य विभर्ते
म्यरूपसद्भायमात्रेण विभर्ति धारयति, अन्यो नास्य व्ययो विद्यते इत्यययः ।
क, ईश्वरः सर्वज्ञो नाशयणाभ्य ईश्वरशीलः ॥१७॥

यथाप्याह्वानम्येश्वरस्य पुरोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धम् । तस्य नामनि-
वेचनप्रसिद्ध्या अर्थसत्त्वं नाहो दगंयन् निरुतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मानं दर्श-
यति भगवान्—

यस्मात्परमतीतोऽहमभिरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरोत्तमः ॥१८॥

यस्यादिति । यस्मात्परमतीतोऽहं सत्तारमायाह्वानमभिरादपि चोत्तम-
प्रान्तोऽहमभिरादपि अमारमायाह्वानमभिरादपि चोत्तमः उत्कृष्टतम. ऊर्ज-
समो वा, अतः ताभ्या अराभ्यामुत्तमत्वादस्मि लोके वेदे च प्रथितः
प्रख्यातः । पुरोत्तम इत्येवं मा भनञ्जना विदुः । कश्य. कात्यादिषु च
इदं नाम निबन्धन्ति, पुरोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिरादपि ॥१८॥

अपेदानां यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तम्येदं फलमुच्यते—

यो मामेयमसंमूढो जानाति पुरोत्तमम् ॥

म सर्वविद्रजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

य इति । यो मामीश्वरं यथोक्तप्रत्येक्षणमेव यथोक्तेन प्रकारेण भ्रम-
मूढः समोहवर्जितः सन् जानात्येयमहमस्मीति पुरोत्तम, म सर्वविद्वत्सर्व-
रमना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थ भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मतया
हे भारत ॥१९॥

आस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञान मोक्षफलमुक्त्वा अथेदानीं तत्सूचीति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनन ॥

एतन् बुद्ध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमहाभारते दशमोऽध्यायः सहिमाया वैशाखिक्या भीष्मपदीणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिष्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

इतीति । इत्येतन् गुह्यतमं गोप्यतमं अन्यतद्दृश्यमित्येतत् । किं
तत् ? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्य ममस्तु शास्त्रमुच्यते, तथापि अयमेवाभ्यास
इह शास्त्रमिदमुच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये
समामेतेन न त्रेकल गीताशास्त्रार्थ एव, किंतु सर्वश्च वेदार्थः इह परि-
समाप्तः । ‘यस्त वेद स वेदवित्’ [गी.१५.१], ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदः’
[गी.१५.१५] इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघापप । एत-
च्छास्त्रं यथादृग्गितार्थं बुद्ध्या बुद्धिमान्स्याद्भवेदान्यथा, कृतकृत्यश्च भारत, कृतं
कृत्य कर्तव्यं येन स कृतकृत्यो, विदितेष्टजन्मग्रन्थेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं त-
त्तत्त्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते
कस्यचिदित्यभिप्रायः । ‘सर्वं कर्माणि ल पार्थ जाने परिसमाप्यते’ [गी.
४.१०] इति चोक्तम् । “एतादृि जन्मस्य तस्य शास्त्रस्य विशेषतः ।
प्रार्थितकृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा” [मनु.१२.१३], इति च
मानव वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवानसि, अतः कृतार्थस्तव
भारतेति ॥२०॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजभचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमन्ऽननभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पुरोत्तमयोगो नाम पञ्च-
दशोऽध्यायः ॥१५॥

भिजातस्येत्यर्थः ॥४॥

अनयोः सपदोः कार्यमुच्यते—

देवी संपद्धिमोक्षाय निन्धायामुरी मता ॥

मा शुचः सपद् देवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥

दंशीति । देवी सगता सा विमोक्षाय सत्सारनधनात् । निन्धाय नियतो
दधो निन्धः तदर्थमासुरी सन्मताभिप्रेता । तथा राक्षसां च । तत्रैवमुक्तेऽ-
र्जुनस्यान्तर्गतं भाष 'विमहमासुरसपत्न्युत्त' । निन्धा देवसपत्न्युत्त' इत्येवमालो-
चनारूपमालम्ब्याह भगवान्—मा शुचः शोक मा कपीः, सपद् देवीमभिजातोऽ-
स्यभिलष्य जातोऽसि, भाविकस्याणस्त्यमसीत्यर्थां, हे पांडव ॥५॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥

देवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

द्वाविति । द्वौ द्विसंख्यायौ भूतसर्गौ भूताना मनुष्याणा सर्गौ सृष्टौ
भूतसर्गौ मृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि देवासुरसपद्द्वयपुत्तानि द्वौ
भूतसर्गावित्युच्येते "द्वया इ वै प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च" [बृ.१.१.१] इति
भुतेः । लोकेऽस्मिन्सारे इत्यर्थः सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः । यौ तौ भूत-
सर्गावित्युच्येते प्रकृतावेव देव आसुर एव च । उत्तयोरेव पुनरनुवादे
प्रयोजनमाह देवो भूतमर्गः 'अमय सत्त्वमशुद्धिः' [गी.१६.१] इत्यादिना
विस्तरशो विस्तारप्रकारे प्रोक्तः कथितो, न त्वामुरो विस्तरशः, अतस्त-
द्वरिवर्जनार्थमासुर पार्थ मे मम वचनादुच्यमान विस्तरशः शृण्वरधारय ॥६॥

आ अप्यायपरिस्त्रमात्तेरामुरी सपत्त्राणिविशोणत्वने प्रदश्यते प्रत्यक्षी-
करणेन च शक्यते तस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरामुराः ॥

न शीघ्रं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृ-
त्तिरता, निवृत्तिं च एतदिपरीता यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिरता

च, जना आसुग न विदुर्न जानन्ते । न केवल प्रशुचिनिवृत्ता एव ते न विदुः, न शौच नापि चाचारे न सत्य तेषु विप्रते । अशौचा अनाचारा मायाविनः अनृतगादिनो हासुराः ॥७॥

किंच—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुरुक्तम् ॥८॥

असत्यामिति । असत्य यथा चयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्य, अप्रतिष्ठं च नारय धर्माधर्मौ प्रविष्टा अतोऽप्रतिष्ठं च, इति ते आसुग जना जगदाहुः, अनीश्वर न च धर्माधर्मसंश्लेषोऽस्य शासितेश्वरो विप्रते इत्यतोऽनीश्वर जगदाहुः । किंच अपरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषोरन्योन्ययोगजगत्सर्वं संभूतम् । किमन्यत्कामहेतुरुक्तं कामहेतुरुक्तं कामहेतुरुक्तम् । किमन्यजगत् कारणं ? न किंचिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणाग्निरविप्रते जगतः काम एव प्राणिना कारणमिति लोकायतिरुद्धाणिरियम् ॥८॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मनोऽत्युद्वेगः ॥

प्रमत्तस्त्युप्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्यात् नष्टात्मनो नष्टरभावा विभ्रष्टपरलोक्षधना अत्युद्वेगो विषमश्रिया अत्येव बुद्धिर्येना तेऽत्युद्वेगः प्रमत्तस्त्युप्रकर्माणः कूर्त्तमात्रो हिंसात्मकाः । अष्टमं जगत प्रमत्ततीति सद्यः । जगतोऽहिताः क्षय इत्यर्थः ॥९॥

ते च—

काममाश्रित्य दुःपूरं दममानमदमन्विताः ॥

मोहाद्गुह्येताऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिन्ता ॥१०॥

काममिति । कामभेदविशेषमात्रिषावष्टभ्य दुःपूरमदमन्विता दममानमदमन्विता दमश्च मानश्च मदश्च दममानमदमन्विता दममानमदमन्विता मोहादविनेकतो दृष्टान्तेषां दाय असद्ग्राहान्शुभानिश्चयान्प्रवर्तन्ते

ल्लेके अशुचिक्ता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिक्ताः ॥१०॥

किंच—

चिंतामगरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥१४॥

चिंतामिति । चिंतामगरिमेया च, न परिमानु शक्यते यस्याश्रिताया इयत्ता मा अपरिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्ता मरणान्तामुपाश्रिताः, सदा चिंतापरा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमा, कल्पन्ते इति कामाः विरयाः शब्दादयस्त्रयदुपभोगपरमाः, अयमेव परमः पुरुषार्थो य. कामोपभोग इत्येव-
निश्चितात्मान, एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधरायणा ॥

ईदृशे कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

आशापाशेति । आशापाशशतैः अशा एव पाशास्तच्छतैरुपाशापाशशतैः बद्धा निश्रिताः. छन्त. सर्वत्र आहूयमाणाः, कामक्रोधरायणाः कामक्रोधौ परमयत्न पर आश्रयो येषां ते कामक्रोधरायणाः, ईदृशे चेदृशे कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनार्थं न धर्मार्थं, अर्थमन्वयनपरमवशान् वा पापेन पर-
स्वापहरणादिनेत्यर्थः ॥१२॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिति प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्थेनम् ॥१३॥

इदमेति । इदं द्रव्यमत्रेदानीं मया लब्धं, इदमन्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरं, इदं चास्तीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि स्वप्नरे पुनर्थेन तेनाह धनी विद्वानो भविष्यामि इति ॥१३॥

असौ मया हतः प्रतुर्द्विज्ये चापरानपि ॥

द्विषरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं वज्रान्मुखी ॥१४॥

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः राज्ञः, द्विज्ये

चापरानन्यान्वरकानपि किमेते करिष्यान्ति तपस्विनः, सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः । ईश्वरोऽहमहं भोगी । सर्वप्रसारेण च सिद्धोऽहं सपत्रः पुत्रैः पौत्रैर्नष्टभिः, न केवलं मानुषोऽहं बल्यान्सुरी चाहमेव, अन्ये तु भूमि-भारायावतीर्णाः ॥१४॥

आद्वयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आद्वय इति । आद्वयो धनेन, अभिजनवान्सप्तपुत्रश्च श्रोत्रियत्वादि-सपत्रः, तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् । कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया । किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानामभिभूयिष्यामि दास्यामि नद्यादिभ्यो, मोदिष्ये हर्षं चाति-शयं प्राप्स्यामि, इत्येव अज्ञानविमोहिता अज्ञानेन विमोहिता विविधमनिरैक-भावमापन्ताः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालममावृता ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अनेनेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारेणैकचित्तैर्विधेय भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ता, मोहजालममावृता मोहप्रवेशोऽज्ञानं तदेव जालमिव आवरणात्मकत्वात्, तेन समावृताः, प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निपण्याः सन्ति तेनोपचित्तरूपमया पतन्ति नरकेऽशुचौ तैरुत्थितादौ ॥१६॥

आत्मसंभारिताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दमेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आत्मेति । आत्मसंभारिताः सर्वगुणविशिष्टतया आत्मनैव संभारिता आत्मसंभारिता न माधुभिः, स्तब्धा अप्रणनात्मानो, धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च ताभ्यां धनमानमदान्नामन्विताः । यजन्ते नामयज्ञैः नाममायैर्यज्ञैस्ते दमेन धर्मयज्ञिततया अविधिपूर्वकं विधिविहितयोगितिकृत्यना-रहितम् ॥१७॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संप्रिता ॥

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयका ॥१८॥

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहङ्गरो, विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्म-
-व्याप्यारोपितै विविधप्रमात्मानमहमिति, मन्यते सोऽहमारोऽविद्याव्य वष्ट
तम्, सर्वदोषाणा मूल सञ्जनर्यप्रवृत्तिना च तम् । तथा धन पराभिमान-
निमित्त कामरागादित, दणं दणं नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रमति सोऽयम-
त करणाश्रयो दोषविशेष, काम श्रद्धादिविरय, शोधमनिश्विरय, एता-
नन्याश्च महतो दोषान् सञ्जिता । किंच ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे पर-
देहेषु च तद्गदिकर्मसांनिभूत मां प्राद्विरतो, मन्त्रसनातिनर्तित्य प्रद्वेषस्त
कुर्यन्तोऽभ्यसूयका समागंस्थाना गुणेष्वसहमाना ॥१८॥

तानह द्विषत क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजन्ममनुमानासुरीप्सव योनिषु ॥१९॥

तानहमिति । तानह सञ्जानन्मागंप्रतिरक्षमन्तान्ताधुद्रोषिणो द्विषतश्च
मा क्रूरान्संसारेषु अनेकनरकमसरणमार्गेषु नराधमान् अधर्मदोषरत्वाति-
पामि प्रक्षिपामि अत्र सततमनुमानमनुभूतमस्मात्कारिण आसुरीप्सव क्रूरम
प्रायासु व्याप्तिहादयोनिषु, क्षिपामीत्यनेन सञ्च ॥१९॥

आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कान्तेय ततो यान्त्यधमा गतिम् ॥२०॥

आसुरीमिति । आसुरा योनिमापन्ना प्रतिरक्षा मूढा अविवेकिन-
जन्मान् जन्मनि प्रतिजन्म तमोयदुल्लख्येय योनिषु जायमाना अपो गच्छन्तो
मूढा मामाश्रमप्राप्य अनासायैव हे नैन्तेय, ततस्तस्मादपि यान्त्यधमा निह-
ष्टतमा गतिम् । मामप्राप्यैवेति न मद्यामौ काचिदप्याशङ्कास्ति, अतो माच्छि-
ष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थ ॥२०॥

सर्वग्या आसुर्यां सपद सञ्जोऽयमुच्यते, यस्मिन्निविधे सर्व आसुर-
सर्वदेहोऽनलोऽप्यतर्मवृत्ति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूल सर्व-
स्यानर्थस्य, तदेतदुच्यते—

त्रिविधं नरकस्थेन द्वारं नाशनमात्मनः ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

त्रिविधमिति । त्रिविध निप्रकार नरकस्य प्राप्ति इदं द्वारं नाशनमात्मनः यत् द्वारं प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा, कस्मैचित्पुरुषार्थाय योष्ये न भवतीत्येतत्, अत उच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा लोभः । तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । यत् एतत् द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादिप्रयमे-
तत् त्यजेत् ॥२१॥

त्यागस्तुतिरियम्—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्य्वात्मनः श्रेयस्तप्ता याति परां गतिम् ॥२२॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुनिग्रति । किं ? आत्मनः श्रेयः । यत्प्रतिपद्यः पूर्वं नाश्वचार तदपगमश्च चरति । तत्तत्तदा-
चरणायाति परां गतिं मोक्षमपीति ॥२२॥

सर्वस्यैतस्य आसुरस्यपरिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारण,
शास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथा । अत —

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परा गतिम् ॥२३॥

य इति । यः शास्त्रविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारण विधिप्रतिरोधात्स्य
उत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्, न स सिद्धिं पुरुषार्थ-
योष्यतामवाप्नोति । नाप्यस्मिंह्योके सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं
मोक्षं वा ॥२३॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमहामारते शतसाहस्र्या सहितया वैयासिक्या भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवा-
सुरसपदिभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्र प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यव-
स्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् । अतो ज्ञात्वा बुद्ध्या शास्त्रविधानोक्तं, विधि-
विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं, तेनोक्तं स्व-
कर्म यत्तत्कुरुमिदं हर्षति । इहेति कर्माधिकारमूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥२४॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजशंकराचार्यस्य श्रीगौर्यिदमभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीतामाख्ये देवासुरसंघादिभागयोगो नाम
षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

‘तस्माच्छास्त्र प्रमाणं ते’ [गी.१६.२४] इति भगवद्वाक्यालङ्घन-
प्रभवीजः अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते भद्रयान्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्यमाहं रजस्तमः ॥१॥

ये इति । ये केचिदविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं भुतिस्मृति-
शास्त्रबोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति भद्रयान्विताः भद्रया
आरितस्यबुद्ध्या अन्विताः सयुक्ताः सन्तः, भुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कचि-
च्छास्त्रविधिमपश्यन्तो बृहद्व्यवहारदर्शनादेव भद्रधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति
ते इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते भद्रयान्विताः’ इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः
केचिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एष तमुत्सृज्य अयथाविधि देवादीन्पूजयन्ति ते
इह ‘ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते’ इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? भद्रया-
न्यतित्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्य
अभद्रधानतया तादृहितायां देवादिपूजायां भद्रया अन्विताः प्रवर्तन्ते इति न

शक्यं कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात्पूजायां एव 'ये शास्त्राग्निमुत्सृज्य यजन्ते
भद्रयान्तिता' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवमूतानां निश्चयं तु का कृष्ण सत्त्वमाहो
रजस्तम, किं सत्त्व निश्चयं अवस्थान, आहोस्त्रिद्वज, अथ वा तम इति ।
एतदुक्तं भवति— या तेषां देवादिविषया पूजा, या किं सात्त्विकी, आहोस्त्रि-
द्वजसी, उक्तं तामसीति ॥१॥

सामान्याविषयोऽयं प्रश्नो नाप्राथम्यं प्रतिबन्धनमर्हतीति—धीमगवानु-
वाच—

धीमगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिना सा स्वभावजा ॥

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति ता शृणु ॥२॥

त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारं भवति श्रद्धा, यस्यां निश्चयात् त्वं
पृच्छसि, देहिना सा स्वभावजा । जगन्तरज्जतो धर्मादिसंस्थायो मरणकालेऽ-
भिव्यक्तं स्वभाव उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्मुक्ता
देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्मुक्ता कथं पञ्चादिविषया, तामसी तमो-
निर्मुक्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया, एष त्रिविधा । तामच्यमाना श्रद्धा शृणु
अवधारय ॥२॥

सैव त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुत्पत्त्या सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धं स एव स ॥३॥

सत्त्वानुत्पत्तेति । सत्त्वानुत्पत्त्या त्रिदिग्गोचरेपेतात् करणानुत्पत्त्या स-
र्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत । यत्रैव तत किं स्यादित्युच्यते,
श्रद्धामयं श्रद्धाप्रयोऽयं पुरुष सतारी जीव । कथं यो यच्छ्रद्धो वा श्रद्धा
यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः ॥ एव तच्छ्रद्धानुत्पत्त्य एव स जीव ॥३॥

ततश्च कार्येण स्थितेन देवादपूजया सत्त्वादिनिश्चा अनुमेयेत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवान्यश्चरन्त्यासि राजसा ॥

प्रेतान्भूतगणाश्चान्ये यजन्ते तामसा जना ॥३॥

यजन्ते इति । यजन्ते पूजयन्ति सारिका सत्त्वनिष्ठा देवान्,
यक्षरक्षादि राजसा, प्रेतान्भूतगणाश्च सत्तमातृमार्दवाश्चान्ये यजन्ते तामसा
जना ॥४॥

एव कार्यतो निर्धाता सत्त्वादिनिष्ठा शास्त्रविष्णुसंगे । तत्र कश्चि-
देव सहस्रेषु देवदूजादिपर सत्त्वनिष्ठो मगते, गहन्येन तु रज्जेनिष्ठास्तमो-
निष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति । कथम्—

अशास्त्रनिहित घोरं तप्यन्ते ये तपो जना ॥

दमाहकारसंयुक्ता कामरागदलान्विता ॥५॥

अशास्त्रविहितमिति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहित
घोर पीडाकर प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्भयानि य जनास्ते च
दमाहकारसंयुक्ता दमश्चाहंकारश्च दमाहंकारौ ताभ्यां संयुक्ता दमाहंकारस-
युक्ता, कामरागदलान्विता कामश्च रागश्च नामरागौ तद्वन्त बल कामराग
बल तेनाविता कामरागदलान्विता ॥५॥

कर्शयन्त शरीरस्थ भूतप्राणमचेतस ॥

मा चैवान्त शरीरस्थ तान्निद्रासुरनिश्चयान् ॥६॥

कर्शयन्त इति । कर्शयन्त कृशीकुर्वन्त शरीरस्थ भूतप्राण कर्णस
मुदायमचेतसोऽविवेकिनो मा चैव तस्मै बुद्धिबलाभिमूढ अत शरीरस्थ ना
रायण कर्शयन्ता, मदनुदासनाकरणमेव मरुत्तमं, तान्निद्रासुरनिश्चयान्
आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चया तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेश ॥६॥

आहारणा च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण मित्रानां यथाश्रम सारिक
राजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनामह त्रियते रस्यस्निग्धादिप्याहारविशेषेणात्मन
प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकस्य राजसस्य तामसस्य च बुद्ध्या रजस्तमो-
लिङ्गानामाहारणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादनार्थम् । तथा यज्ञादी-
नामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधव्यतिपादन इह 'राजसतामसान्बुद्ध्या कथ

तु नाम परित्यजेत्, शालिकानेवानुतिष्ठेत्' इत्येकमपि आह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥

यश्चास्तपस्तवा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

आहार इति । आहारस्यपि सर्वस्य मोक्षदुः प्राणिनः त्रिविधो भवति प्रिय इष्टः, तथा यजः, तथा तपः, तथा दानम् । तेषामाहारादीनां भेद-
मिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥७॥

आयुःसत्त्वनलारोग्यसुखप्रतीतिविवर्धना ॥

रस्याः क्षिप्त्वाः स्थिरा हृत्वा आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

आयुरेति । आयुश्च स्वप्न च बल च आरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च
आयुःसत्त्वनलारोग्यसुखप्रतीत्यः तासां विवर्धना आयुःसत्त्वनलारोग्यसुखप्रती-
तिविवर्धनाः, ते च रस्या रसोपेताः, क्षिप्त्वा क्षेप्तव्यः, स्थिराश्चिरमाल-
स्थापेनो देहे, हृत्वा हृदयप्रियाः, आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्वेषाः ॥८॥

कङ्काललग्नास्तु गतीक्ष्णरूपविवादिनः ॥

आहारा राजस्येषा दुःखशोकमयप्रदा ॥९॥

कङ्कालि । कङ्काललग्नास्तु गतीक्ष्णरूपविवादिनः इत्यत्र अतिशब्दः
कङ्कालि सर्वत्र योज्योऽतिरुतितीक्ष्ण इत्येवम् । ते च आहारा राजस्येषा,
दुःखशोकमयप्रदा दुःखं च शोकं च आमयं च प्रवृत्त्यतीति दुःखशोका-
मयप्रदाः ॥९॥

यातयामं गतरसं पूति पुरुषितं च यत् ॥

उच्छिष्टमपि चापेक्ष्य भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

यातयाममिति । यातयामं मदपक्व, निर्जीर्यस्य गतरसेनोत्तयात् ।
गतरसं रसविमुक्तं, पूति दुर्गन्धं, पुरुषितं च पक्वं सद्राज्यनरितं च यत्,
उच्छिष्टमपि च मुतशिष्टमपि, अपेक्ष्यमयगर्हं, भोजनमीदृशं तामस-
प्रियम् ॥१०॥

अपेक्षणीं यक्षत्रिषि उच्यते—

अफलाकांक्षिर्मिर्यशो विधिदृष्टो य इज्यते ॥

यष्ट्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

अर्ह्यते । अफलाकांक्षिर्मिर्यशो विधिदृष्टः शास्त्रचोद-
नादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते, यष्ट्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्यतनमेव कार्य-
मिति मनः समाधाय, नानेन पुण्याणो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य, स
सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥११॥

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैत्र यन् ॥

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं निदि राजसम् ॥१२॥

अभिसंधायेति । अभिसंधायोदित्य फलं दंभार्थमपि चैत्र यदिज्यते,
भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं निदि राजसम् ॥१२॥

विधिहीनममृष्टान्नं भन्तहीनमन्नक्षिणम् ॥

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

विधिहीनमीति । विधिहीनं यथाचोदितविरहितम्, अमृष्टान्नं ब्राह्म-
णेभ्यो न सुष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्पक्षे शोऽमृष्टान्नस्तममृष्टान्नम्, भन्तहीनं भन्त-
स्वरतो वर्णतो वा वियुक्तं भन्तहीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं, श्रद्धा-
विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्जितं कथयन्ति ॥१३॥

अभेदानीं तपस्त्रिविधं उच्यते—

देव द्विजगुरुप्राशपूजनं शौचमार्जवम् ॥

भ्रतचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥१४॥

देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरुश्च प्राशाश्च देवद्विजगुरुप्राशाः तेषां
पूजनं देवद्विजगुरुप्राशपूजनं, शौचं, आर्जवमनुजं, ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीर-
निर्वर्त्यं शरीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्मादिभिः साध्यं शरीर-
तप उच्यते । ‘पचैते तस्य हेतवः’ [गी.१८.१५] इति हि वक्ष्यति ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियाहितं च यत् ॥

स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकर प्राणिनामदुःखकर वाक्य सत्य प्रियहित
 च यद्यपिहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्गन्धर्व विधेयते । विरो-
 दणधर्मसमुच्चयार्थः चक्षुः । परप्रत्ययार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सन्धप्रिय-
 हितानुद्वेगकरत्वानामन्वयतमेन द्वाभ्य निभिर्गा हीनता स्थाप्यदि, न तद्वा-
 च्यमप्यतः । तथा सन्धवाक्यस्येतरेणामन्वयतमेन द्वाभ्य निभिर्गा विहीनताया
 न वाङ्मयतत्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेणामन्वयतमेन द्वाभ्यां निभिर्गा
 विहीनस्य न वाङ्मयतत्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेणामन्वयतमेन द्वाभ्या
 निभिर्गा विहीनस्य न वाङ्मयतत्त्वम् । किं पुनस्ततः ? यत्तत्त्व वाक्यमनु-
 द्वेगकर प्रिय हित च, सन् तयो वाङ्मयम् । यथा 'शान्तो भव वत्स,
 स्वाध्याय योग चानुतिष्ठ, तथा ते भयो भविष्यति' इति । श्लाघ्याध्याय्यतन
 चैव यथाविधि शब्दजन तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादः सौख्यरजं मौनमात्मविनिग्रहः ॥

भाष्यसंशुद्धिरित्येतत्तमे मानसमुच्यते ॥१६॥

मन इति । मनःप्रसादो मनसः प्रसादः, स्वच्छतापादन प्रसादः,
 सौभ्यत्वं यन्मौनस्यमाहुः मुग्धादिप्रसादादिस्वायंभेया अतःकत्वस्य कृतिः,
 मौन वाक्संयमोऽपि मनःतपमपृरेको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनः-
 सयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्यरूप आत्म
 विनिग्रहो, आगिरयस्यैव मनसः सयमो मौनमिति विशेषः । भाष्यसंशुद्धिः
 परैर्निरुद्धरस्येतिमायावि न भाष्यसंशुद्धिः । इत्येतलमे मानसमुच्यते ॥१६॥

यथोक्त काविक चाभिर मानस च तस्मिन् नरैः मन्त्रादिभेदेन रूप
 निविध भवतीत्युच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥

अफलाकांक्षिभिर्भुक्तेः मात्स्विक परिचक्षते ॥१७॥

भक्ष्यते । श्रद्धया आस्तिक्यश्रद्धया परया यदृष्टया तत्तमनुष्ठित तप-
 रतप्रकृतं त्रिविध निष्कार स्वाध्यायन नैरनुष्ठानाभिरुच्यन्तस्त्रिभिः फला-

कांधारहितैः युक्तैः समाहितैः यदीदृशं तपस्तत्सात्त्विकं सत्तानिर्गुणं परिचक्षते
कथयन्ति शिष्याः ॥१७॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ॥

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

वत्कारेति । सत्कारः साधुकारः, साधुरय तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमर्थः,
मानो मानन प्रत्युत्थानाभिषादनादिस्तदर्थं, पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशायिभूत्वा-
दिस्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं, दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं
कथितं राजसं चल कादाचित्कफलत्वेन अध्रुवम् ॥१८॥

भूदग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढेति । मूढग्राहेणाप्येवमभ्येनात्मनः पीडया यत् क्रियते तपः
परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥१९॥

इदानीं दानत्रैविध्य उच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥

देने काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

दातव्यमिति । दातव्यमिन्नेव मनः कृया यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे
प्रत्युपकारासमर्थाय, श्रमार्थायापि निरपेक्षं दीयते, देने पुण्ये कुक्षेनादौ, काले
संप्रान्त्यादौ, पात्रे च पङ्गवविद्वेदपारग इत्यादौ, तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥

दीयते च परिशिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

यत्त्विति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपरिधिती-
त्येवमर्थः, फलं वास्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च
परिशिष्टं त्रिदशपुक्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अदेशेति । अदेशमले अदेशे अपुण्ये देशे म्लेच्छशुच्यादिसर्कणैः, अनले पुण्यहेतुत्वेनाप्रख्याते सत्रान्त्यादिविशेषादिते, अपात्रेभ्यश्च मूर्धतरकरादिभ्यो, देशादिसप्तै वा असत्कृत प्रियञ्जनगदप्रखालनभूजादिरहित अवगात पात्रपरिभ्यमुक्तं च यदानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां सादृश्यकारणायायमुपदेश उच्यते—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

ॐ इति । ॐ तत्सत् इत्येव निर्देशो, निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्धि । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥२३॥

तस्मात् ॐ इत्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रिया ॥

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवाणिनाम् ॥२४॥

तस्मादिति । तस्मात् ॐ इत्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादि स्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ता शास्त्रोदिता सततं सर्वदा ब्रह्मवादिना ब्रह्मयदनशीलानाम् ॥२४॥

तदित्यनभिसंवायं फलं यज्ञतपः क्रिया ॥

दानक्रियाश्च त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकारिणि ॥२५॥

तदिति । तदित्यनभिसंवायं तदिति ब्रह्मभोगानसमुच्चरानभिमन्त्राय च यज्ञादिकर्मणः फलं यज्ञतपः क्रिया यज्ञक्रियाश्च तपः क्रियाश्च यज्ञतपः क्रिया दानक्रियाश्च त्रिविधाः श्रेष्ठहेरण्यप्रदानादिल्लणाः त्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकारिणिमोक्षार्थभिर्मुमुक्षुभिः ॥२५॥

मौतच्छब्दयोगिनेयोग उक्तः । अथेदानीं सच्छब्दस्य विनिर्णयः कथ्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥

प्रशस्ते कर्माणि तया सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

सद्भावे इति । सद्भावे, असत् सद्भावे यथा आविद्यमानस्य पुनस्य जन्मनि, तथा साधुभावे च असद्भूतस्यासाधोः सद्भूतता साधुभावस्तस्मिन् साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते अभिधीयते । प्रदास्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते प्रयुज्यते इत्येतत् ॥२६॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सन्निति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येताभिधीयते ॥२७॥

यज्ञे इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः, तपसि च या स्थितिः, दाने च या स्थितिः, सा च सदित्युच्यते विज्ञाद्भि । कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदान-तपोर्धीयं अथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्धीयं ह्यध्वरधीयं मित्येतत् । सदित्येताभिधीयते । तदेतद्यज्ञदानतपसादिकर्मासांगिरक्तं त्रिगुणमपि भद्रापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेन सगुण सारिरक्तं स्यादितं भवति ॥२७॥

तत्र च सर्वं भद्राप्रधानतया सर्वं स्यात्तं यस्मात्तस्मान्—

अभद्रया हुनं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्तेप्रस्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते दानसाहस्ये साहेताया चैकादिकपा भाग्यप्रवर्णि श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मसिद्धान्तयोगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भद्रा-प्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥२७॥

अभद्रयेति । अभद्रया हुनं हवनं कृतं, अभद्रया दत्तं च ब्राह्मणेभ्यः, अभद्रया तप्तं तपमश्रुतेन, तथा अभद्रयेन कृतं यस्तुतेनमत्कर्यादि, तत्सर्वं मत्सदित्युच्यते, मत्स्यतिमाधेनमार्गशब्दात्पार्थ । न च तद्वद्भाषासमपि प्रेक्ष्य पण्यं, नो अर्थादर्थं, साधुभिर्निदित्वादिति ॥२८॥

इति श्रीमत्समस्तसर्वज्ञाजगत्पार्ष्ण्य श्रीगोविन्दमयस्तृप्तरपादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवत् कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये भद्राप्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥२७॥

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

मर्यादैव गीताशास्त्रस्याथोऽस्मिन्नध्याये उपसहस्य सर्वाश्च वेदाधो
यतः इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सद्यु ह्यनीतेष्वध्यायेषूतोऽर्थोऽ-
स्मिन्नध्यायेऽरभ्यते । अर्जुनस्य सन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषः शुभ-
स्तुतयश्च—

अर्जुन उवाच ।

सन्यासस्य महानाहो तत्प्रमिच्छामि वेदितुम् ॥

त्यागस्य च द्वयीकेश पृथजेरितिपूदन ॥१॥

सन्यासस्येति । सन्यासस्य सन्यासशब्दार्थस्येत्येवम्, हे महानाहो, तस्य
तस्य भावस्तत्र याथाऽर्थमिष्येत्, इच्छामि वेदितुं शक्नु, त्यागस्य च त्याग-
शब्दार्थस्येत्येवम्, द्वयीकेश पृथगितरेतरविभागतः कैश्चिनिपूदन कैश्चिनामा
इत्युक्त्वा असुरस्त निपूदितग्रन्थग्रन्थमुदेवस्तेन नवान्ना सजो-भ्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

सन्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ न निर्दिष्टाभ्यां पूर्वव्यख्यायेतु ।
अतोऽर्जुनाय वृष्टयै तन्निर्णयाय भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यपन्नं कर्मणा न्यासं मन्याम कथ्यो विदुः ॥

सपरुषकलस्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणः ॥२॥

शाम्यनामिति । काम्यपन्नमर्थमभादीनां कर्मणा न्यासं परित्यागः,
सन्यासं सन्यासशब्दार्थं, अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानं, कथ्यः पठिताः
कैचिद्विदुर्वैजान्ति । नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठयमानानां सपरुषकलस्याग-
धिनया प्राप्तस्य पण्य परित्यागं सपरुषकलस्यागः । त प्राहुः कथयन्ति
त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणः पठिताः । यदि काम्यकर्मपरित्यागः पण्यरि-
त्यागो वा अपो वक्तव्यः, सर्वथा परित्यागमात्रं सन्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थः
स्यात् न षट्पदशब्दविन जात्यतरभूतार्थो ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणा पण्यमेव नास्तीत्याहुः । कथमुच्यते

तेषां फलत्यागः, यथा वध्यायाः पुत्रत्यागः। नैव दोषः, नित्यानामपि कर्मणा भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात्। वक्ष्यति हि भगवान् 'आनेष्टमिष्ट मिश्र च,' इति, 'न तु सन्यासिना' [गी.१८.२] इति च। सन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलसम्पन्नं दर्शयन्नसन्यासिना नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्यत्यागिना प्रेत्य' [गी.१८.१२] इति दर्शयति ॥२॥

त्याज्यं दोषवन्मित्येकं कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥

यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

त्याज्यं दोषेति। त्याज्यं त्यक्तं यं दोषवद्दोषोऽस्यास्तीति दोषवत्। किं तत्, कर्म यथेष्टत्वात्सर्वमेव। अथयं दोषो यथा रागादिरूपयने तथा त्याज्यमित्येकं कर्म प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः साख्यादिदृष्टिमाभिज्ञाः, अधि-
कृतानां कर्मिणामपीति। तत्रैव यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥

कर्मिण एवाधिकृताः तानपेक्ष्यैते विरुद्धाः, न तु ज्ञाननिष्ठान्वयुत्था-
यिनः सन्यासिनोऽपेक्ष्य। 'ज्ञानयोगेन साख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता'
[गी.१.३] इति कर्माधिसारादपोद्धृता ये, न ताग्रति चिन्ता ॥

ननु 'कर्मयोगेण योगिना' [गी.३.३] इत्याधिकृताः एव विभक्तनिष्ठा
अरीह सर्वशस्त्रोपगमप्रकरणे यथा विचार्यन्ते, तथा सखशा अपि ज्ञान-
निष्ठा विचार्यन्तामिति ॥ न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुरपत्तेः। न काय-
क्लेशनिमित्तानि दुःखानि साख्या आत्मनि पश्यन्ति, इच्छादीनां क्षेत्रवर्मच-
नैव दर्शितत्वात्। अतस्ते न रूपकेशदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति। नापि
ते कर्मिणाम्मनि पश्यन्ति येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः। गुणानां
कर्म 'नैव निश्चिच्छोम' [गी.५.८], इति हि ते सन्दृशन्ति। 'सर्वकर्मणि
मनसा सन्धस्व' [गी.५.२३] इत्यादिभिर्हि तत्तत्तद्विदः सन्यासप्रकार उक्तः।
तस्माद्येऽप्येवाधिकृताः कर्मव्यनात्मविदो, येषां च मोहात्त्यागः सम्भवति काय-
क्लेशभयाच्च, त एव नामसत्यागिनो राज्ञाभेति निरूप्यते कर्मिणामनात्म-
ज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुल्यर्थम्। 'सर्वारम्भपरित्यागो' [गी.१२.१६], 'मौनी

सनुष्टो येन केनचिदतिक्रैतः स्थिरमतिः' [गी.१२.१९] इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थमन्यासिनो विशेषितत्वात् । यस्याति च 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा' [गी.१८.५] इति । तस्माज्ज्ञाननिष्ठः सन्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेभ्यः सन्यास उच्यते, न मुख्यः सर्वकर्मसन्यासः ॥

मरकर्मसंयामामभवे च 'न हि देहभूता' [गी.१८.११] इति हेतु-
वचनाभ्युत्पद्यते चेत् । न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा 'त्यागाच्छा-
न्तिग्नयस्य' [गी.१२.१२] इति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपञ्चासु
द्वानाशान्तिमन्त्रमर्जुनमथ प्रति विधानात्, तथेदमपि 'न हि देहभूता
शक्य' [गी.१८.११] इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न 'सर्वकर्मणि
मनसा सत्यस्य नैव दुर्बलं कारयन्नास्ते' [गी.५.१३] इत्यस्य पक्षस्यापवादः
केनचिर्ज्ञापितुं शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्मन्येवैव सन्यासत्यागविकल्पः ।
ये तु परमार्थदर्शिनः साध्याः, तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्यासल-
भगायामधिनाशे नान्यत्र, इति न ते विकल्पाः । तच्चोपपादितमस्माभिः
'वेदान्नाशिन' [गी.२.२१] इत्यस्मिन्प्रदेशे, तृतीयादौ च ॥३॥

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥

त्यागो हि पुरुषत्रयाय त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

निश्चयमिति । निश्चयं शृणुवधारय मे मम वचनात्; तत्र त्यागे त्याग-
सन्यासनिष्ठे यथावर्तिते भरतसत्तम भरतना साधुतम । त्यागो हि, त्याग-
सन्यासशब्दाभ्यां हि योऽर्थः स एक एकेत्यभिप्रेत्याह त्यागो हीति । पुण्य-
व्याप्तं, विविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्प्रहित-
यत्मात्तामसादिभेदेन त्यागसन्यासशब्दाभ्यां योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मकस्य
निर्वाहः गमनति, न परमार्थदर्शिनः, इत्ययमर्थो दुर्जनः, तस्मादत्र तत्र
नान्यो वक्तुं समर्थः । तस्मान्निश्चयं परमार्थज्ञानार्थविषयमध्यवसायमेश्वरं मे

मतं शृणु ॥४॥

५ पुनरसौ निश्चय इत्यत आह—

यशो दान तप कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यशो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

यज्ञ इति । यशो दान तप इत्येतन् श्रित्व कर्म न त्याज्य न त्यक्तव्य, कार्यं करणीयमेव तत् । कस्मात् ? यशो दान तपश्चैव पावनानि विपुद्भिरुपाणि मनीषिणां पलानभिस्तथीनामित्येतन् ॥५॥

एतान्यपि तु कर्माणि संग त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपोऽसि पावनान्युत्तानि समासासि तेऽतु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

‘निश्चयं शृणु मे तत्र’ [गी.१८.४] इति प्रतिज्ञाय, पावनत्वं च हेतु-
मुक्त्या ‘एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमं’ इति
प्रतिज्ञाताभाषणद्वारा एव नापूर्वांश्च वचनं ‘एतान्यपि’ इति प्रकृतमनिर्हणार्थ-
त्वापरत्वे । साधुसम्यक् पन्थार्थिनो बधहेतुः एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षो कर्त-
व्यानि इत्यपि शब्दस्यार्थः । न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इत्युच्यते ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति— नित्यानां कर्मणां फलभावात् ‘संग त्यक्त्वा
फलानि च’ इति नोपपत्तये । अतः ‘एतान्यपि’ शब्दे यानि साम्यानि
कर्माणि निश्चेष्ट्योऽन्यानि, एतान्यपि कर्तव्यानि, विमुक्तं यज्ञदानतपोऽसि
निरसनीति । नदमन्, नित्यानामपि कर्मणां दृष्टं पञ्चस्वरस्यापवादितत्वात्
‘यशो दान तपश्चैव पावनानि’ [गी.१८.५] इत्यादिवचनेन । नित्यान्यपि
कर्माणि यथेष्टं कश्चन विज्ञातोर्मुमुक्षोः कुत क्षम्येषु प्रथमं ? ‘दूरेण
द्वारं वामे’ [गी.२.३९] इति च निदिश्यात्, ‘यज्ञाथान्तरमणोऽन्यत्र’
[गी.२.९] इति च क्षम्यकर्मणां बधहेतुत्वं निश्चितत्वात् । ‘प्रेगुण्य-

विषया वेदाः' [गी.२.४५], 'त्रिविधा मा सोमपाः' [गी.१.२०], 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विवर्ति' [गी.१.२१], इति च दूरव्यवहितत्वान्न, न काम्येषु 'एतान्यपि' इति व्यपदेशः ॥६॥

तस्यादत्तस्याविद्वत्तस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥

मोहादत्तस्य परित्यागस्यामसः परिकीर्तितः ॥७॥

नियतस्येति । नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते, अत्राप्यवधानस्त्येष्टत्वात् । मोहादत्तानात्तस्य नियतस्य परित्यागः— नियतं चावश्यं कर्तव्यं, त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धं, अतो मोहनिमित्तः परित्यागः— तामसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥७॥

किंच—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायकेशभवाद्यजेत् ॥

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

दुःखमिति । दुःखमित्येव यत्कर्म कायकेशभवाद्यजेत् तमयात्यजेत् स कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्य त्यागं नैव त्यागफलं शानपूर्वस्त्वसर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षस्य न लभेन्न लभेत् ॥८॥

क. पुनः सात्त्विकस्त्यागः इत्याह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं नियतं हि यत्तु ॥

संगं त्यक्त्वा फलं चैनं स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं त्रिषते निर्वर्तते हेर्जुन, संगं त्यक्त्वा फलं चैनं । एतत् नित्यानां कर्मणा फलरूपे भाग्यं द्रव्यं प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फलं न भूयते नित्यस्य कर्मणः, तथापि नित्यं कर्म कृतं जातमसत्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मनः इति कल्पयत्येवाशः । ततः सामपि नित्यना निवारयति— 'फलं त्यक्तत्वा' इत्यनेन । अतः साधूनां 'संगं त्यक्तं च फलं च' इति । स त्यागो नित्यकर्मसु

सगफलपरित्याग सात्त्विक सत्त्वनिवृत्ते मतोऽभिमत ॥

ननु कर्मपरित्यागत्रिविधः सत्यास इति च प्रवृत्त । तत्र तामसे राजसध्वोक्तस्याग । कथमिह सगफलस्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते । यथा त्रयो ब्राह्मणा आगता, तत्र षड्गाविदौ द्वौ, क्षत्रियस्तृताय इति तद्वत् । नैत्र द्वेय त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थयात् । अस्ति हि कर्मसत्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागः समान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्म-फलाभिसंधित्याग सात्त्विकत्वेन स्तुयते 'स त्याग सात्त्विको मत' इति ॥९॥

यस्तु अधिकृत सग त्यक्त्या पञ्चभिसंधि च नित्यं कर्म करोति, तस्य फलश्रगादिना अकृत्याक्रियमाणमतं करणं नित्यैश्च कर्मभिः सत्क्रियमाणं विगुह्यति । विगुह्य प्रसन्नमात्मालोचनं भवति । तस्यैव निन्दकमार्गानुष्ठानेन विगुहात् करणस्य आत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात् तद्वत्त्वमित्याह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुपज्यते ॥

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी च्छिन्नसंशयः ॥१०॥

न द्वेष्टीति । न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म, क्षीरसारभद्वारेण सत्तारकारणं, 'किमनेन' इयम् । कुशले शोभने नित्ये कर्माणं सत्त्व-द्विज्ञानोत्पत्तिभिर्वाहेतुत्वेन 'मोक्षसारणमिदं' इत्येव नानुपज्यते अनुपगमं प्रीतिं न करातीत्येतत् । कः पुनरसी ? त्यागी पूर्वोक्तं सगफलत्यागेन तदास्यागी, यः कर्मणि सग त्यक्त्या तत्फलं च नित्यकर्ममनुष्ठाप्य स त्यागी । यदा पुनरसी अकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशलं च नानुपज्यत इति, उच्यते— सत्त्व समाविष्टः यदा मत्त्वेन आमानात्मविवेकविशानहेतुना समाविष्टः मग्न्यात् मयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेधया आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया मयुक्तः तदा मेधावा । मेधावित्वादेव च्छिन्नसंशयः छिन्नो अविद्याकृत-गुणा यस्य 'आत्मस्वरूपारत्यानमेव परं निश्चेयमसाधनं नान्यत्किञ्चित्' इत्येव निश्चयेन च्छिन्नसंशयः ॥

योऽधिकृतः पुरुषः प्वात्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण सत्सृतात्मा सन् जन्मादिविजियारहितत्वेन निश्चिन्मात्मानमात्मत्वेन सन्नुदः, न सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुत्रचि कारयन्नासीनो नेष्कर्म्यलक्षणा ज्ञान-निशमश्नुते इत्येतत्प्राक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् ॥१०॥

यः पुनरधिकृतः सन्नेहात्माभिमानित्वेन देहभृताऽऽश्रित्वात्मकर्तृ-त्वविज्ञानतया अहं एतति निश्चितबुद्धिः तस्याशेषसंस्पर्शत्यागस्याश्रयत्या-त्मफलन्यासेन चोदितकर्मानुष्ठाने एवाधिरागे, न तन्नामे इत्येतमर्थं दर्श-यितुमाह—

न हि देहभृता ज्ञस्य त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

न हीति । न हि यस्मादेहभृता, देहं रिमर्तीति देहभृत्, देहात्मा-भिमानवान्देहभृदुच्यते, न हि धियेकी, स हि 'ब्रह्मविनाशिन' [गी.२.२१] इत्यादिना कर्तृत्वाधिकाराभिप्रेतितः । अतस्तेन देहभृता अनेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माण्यशेषतो नि शेषेण । तस्माद्यस्त्यगोऽधिकृत्वा नित्यानि कर्माणि कुर्यात्कर्मफलत्यागी कर्मफलभित्तिप्रमादमन्यासी न त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शिनैव देहभृता देहात्ममावराहितेन अशेषसंन्यासः शक्यते इति ॥११॥

किं पुनस्तत्रयोजनं यन्मर्कसंन्यासात्तत्पादितुच्यते —

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥

भजत्यत्यागितां प्रेत्य न तु संन्यासिना कश्चित् ॥१२॥

अनिष्टमिति । अनिष्टं नरसतिर्यगादित्युक्तं, इष्टं देवादित्युक्तं, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च, एव त्रिविधं विप्रसत्तरं वर्मणो धर्माधर्म-लक्षणस्य फलं बाह्यानिष्कारकव्यापारनिष्पन्नं सत् अविद्यावृत्तामिद्रजालमायो-पमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पिं हर-फलवृत्त्या लयमदर्शनं गच्छतीति फल-निर्वचनं— तदेतदेतलक्षणं फलं भजति अत्यागिनामजानां चर्मिणामपरमार्थ-

मन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम् । न तु सन्यासिना परमार्थसन्यासिना पर-
महमशरीराजसूनां केवलज्ञाननिष्ठानां वचित् । न हि केवलसम्पददर्शननिष्ठ
अविद्यादिसारराजं नोन्मूच्यति कदाचिदित्यर्थः । अतः परमार्थदर्शिनः
एवाशेषकर्मसन्यासित्वं समवर्ति, अविद्याप्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारक-
पन्थनां, न त्वशस्याविद्यानाशे नि क्रियाकर्तृकारकाप्यात्मत्वेनैव पदपतः
अग्रेष्वकुर्मन्मन्यासः समवर्ति ॥१२॥

“ तदेतदुत्तरे श्लोकैर्दर्शयति—

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥

साख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

पचेति । पंचैतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो कारणानि निर्गमकानि ।
निबोध मे ममेति उत्तरपंचैतःसमाधानार्थं, यस्तु वैराग्यप्रदर्शनार्थं च ।
तानि च कारणानि शतव्यतया स्तोति— साख्ये शतव्याः पदार्थाः सख्या-
यन्ते यस्मिंश्चाख्ये तत्साख्यं वेदान्तः । कृतान्ते इति तस्यैव विशेषणम् ।
कृतमिति कर्मोच्यते, तस्या अतः परिसमाप्तिर्यथ स कृतान्तः, कर्मान्त
इत्येतत् । ‘यावानर्थं उदपाने’ [गी.२.४६], ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते’ [गी.४.३३] इत्यात्मज्ञाने सजाते सर्वकर्मणा निवृत्तिं
दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थं साख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि पापित्तानि
सिद्धये निमित्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

कानि तानात्युच्यन्ते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥

विविधाश्च पृथक्चेष्टा देव चैवात्र पचमम् ॥१४॥

अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेरा-
भयोऽधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता उपाधिलक्षणो मोक्षः, करणं च धोत्रादिकं
गन्दासुगन्धध्वे पृथग्विधं नानाप्रकारं तत् दादशमुख्यं, विविधाश्च पृथक्चेष्टा
वायवीयाः प्रणापानाद्याः, देवं चैव देवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पचमं पंचाना

परणमादित्यादि चक्षुषाचक्षुषादकम् ॥१४॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥

न्याय्यं वा विपरीतं वा पचैते तस्य हेतवः ॥१५॥

शरीरोते । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरो, न्याय्यं वा धर्म्यं शान्तीयं, विपरीतं वा अद्यान्मैषमधर्म्यम् । यद्यापि निर्मितचेष्टितादि जीवमहेतुः नदपि पूर्ववृत्तधर्मधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्य-विपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पचैते यद्योत्तात्पर्यं सर्वस्य न रमणो हेतवः कारणानि ॥

ननु एतानि अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा निर्वर्तयन्ति, कथमुच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिः कर्म प्रारभते' इति । नैव दोषः, किञ्चिद्विपरिधत्तत्त्वं सर्वं कर्म शरीरवाङ्मनप्रधानं, तद्व्यतिरिक्तं दर्शनधर्मादि च जीवनलक्षण विधेयं शरीरवृत्तमुच्यते शरीरादिभिरारभ्यते इति । पञ्चमहेतुषु तत्त्वधानैः साधनैः भुज्यते इति पञ्चममेव हेतुव्य न विद्व्यते ॥१५॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥

पश्यत्यकृतशुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्रेति । तत्रेति प्रवृत्तेन मरव्यते । एव सति, एव यद्येतत् पञ्च-भिरुभिर्निर्वर्त्य सति कर्मणि । तत्रैव मतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सव्यते । तत्र एतेनात्मानमन्वत्वेन अविद्यया परिरुपिते क्रियमाणस्य रमणोऽहमेव कर्तते 'कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान् ; कस्मात्' वेदान्ता-चार्योपदेशान्मार्गैरकृतशुद्धित्वादमस्तुतुष्टिरित्यतः ; योऽपि देहादिध्यातिरिक्तात्मवार्दी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यननुद्धिः, अतोऽकृतशुद्धित्वाच्च स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वा दृश्यः । अतः दुर्मतिः कुल्लिता विपरीता दुष्टाऽज्ञा अननमरणप्रतिपत्तिहेतुमुना मति अस्वेति दुर्मतिः । न पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चद्र, यथा वाऽग्नेषु धावन्तु चद्र धावन्त, यथा वा चाहने उपविष्टोऽन्येषु धावन्तमात्रं धावन्तम् ॥१६॥

न्यायतश्च— निस्स्वयं अपरतन्मविनिर्भयमात्मतत्त्वमेति यज्जगत्सर्वम् । विक्रिया-
वत्तात्पुण्यमप्युक्तमन्य स्वरीत्यैव निरुद्धा ह्यस्य भवितुमर्हति, नाधिष्ठाना-
दीनां कर्माण्यात्मकर्तृताणि स्युः । नहि परस्य कर्मे परेणाश्रयमागतुमर्हति ।
यत्प्रविश्या गगित, न तत्तस्य । यथा रूपतत्त्वं न श्रुतिभाषा, यथा वा
तन्मन्त्रित्वात्वात्संगमितमविश्या, नासाक्ष्यं, तथाधिष्ठानादिविनिर्भयापि तेषां
मेव नात्मनः । तस्मात्पुण्यमुच्यते अहंकारमुक्तिप्राभावादिद्वारा हति न निर-
प्यते इति । 'नाय इति न ह्यस्यते' [श्रु. २.१०] इति प्रतिज्ञाय 'न
जायते' [गी. २.२०] इत्यादिहेतुवचनेनाग्निनिर्भयमात्मन उक्त्वा, 'वेदा-
दिनाशिन' [गी. २.२१] इति विदुषः कर्माधिसारनिवृत्तिं शास्त्रादी-
सुपरत उक्त्वा, मय्य प्रसारिता च तत्र तत्र प्रसादा कृत्वहोपसृज्यति शास्त्रा-
थर्विर्निरूपणाय विद्वान्न हति न निरप्यते इति । एव च सात देहान्याभि-
मानानुरक्तं अवित्राहनादोपसर्गमयाशोपपत्तेः सवासिनामभिप्रादि त्रिविध-
व्यमण एव न भवतीत्युपपन्नं, तद्विषयकाच्चेतेषां भवतीत्येतच्च अपरिहृत्य-
मियं भाताशास्त्रार्थ उपसंहृत । स एव सर्ववेदापसाधे निपुणमतिभि-
पाटनविचार्य प्रतिपन्नस्य इति तत्र तत्र प्ररूपविभवेन दशितोऽस्माभि-
शास्त्रन्यायानुसारण ॥ १७ ॥

अथदानीं कर्मणा प्रयत्नमुच्यते—

ज्ञान हेतु परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥

करण कर्म कर्तेति त्रिविध कर्मसप्रद ॥ १८ ॥

ज्ञानमिति । ज्ञान ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषणोच्यते । तथा
ज्ञं ज्ञातव्यं, तद्यपि सामान्येनैव उक्तमुच्यते । तथा परिज्यन्ता उपाधिलक्षणो
अवित्राहणितो भाषा । इत्येतत् त्रयमविशेषेण सर्वकर्मणा प्रकर्तृता
त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सनिपाते हानोपादानादि
प्रयोजनं सर्वसर्गसंभवं स्यात् । तत्र पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरवरब्धं पाञ्चजन-
काद्याप्रयमेदनं त्रिधा यदीदृशं त्रिषु करणादिषु तद्वद्वते इत्येतदुच्यते— करण

क्रियतेऽनेनेति बाह्य भोत्रादि, अत एव बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततम कर्तुः
क्रियया व्याप्यमान, कर्ता करणाना व्यापारयिता उपाधिरश्रवणः इति त्रिवि-
धस्त्रिप्रकारः कर्मसमूहः, सगृह्यतेऽस्मिन्निति समूहः कर्मणः समूहः कर्मसमूहः ।
कर्म एषु हि त्रिषु समवेति तेनाय त्रिविधः कर्मसमूहः ॥१८॥

अपेक्षानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुण-
भेदतन्निविधो भेदो यत्तस्य इत्यारम्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥

प्रोच्यते गुणसह्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

ज्ञानमिति । ज्ञान कर्म च कर्म क्रिया, न कारक पारिभाषिकमी-
प्सिततम कर्म, कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैव, अवधारण गुणव्यतिरिक्त-
जात्यतराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते
गुणसह्याने कापिले ज्ञाने तदपि गुणसह्याने ज्ञानं गुणभोक्तृविरये प्रमा-
णमेव । परमार्थब्रह्मकर्तृविरये यत्रापि विरुध्यते, तथापि ते हि कापिला
गुणगोणव्यापारनिरूपणेऽभिपुना इति तच्छ्रममपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेन
उपादीयते इति न विरोधः । यथावच्छृणुतान्यपि यथाज्ञानं शृणु तान्यपि
ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु, वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःसमाधि
सुर्वित्यर्थः ॥१९॥

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वमुच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥

अविमर्कं विमर्केषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्ययनादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं
भावं वस्तु भावशब्दो वस्तुवाची एकमात्मवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न व्येति
स्वात्मना स्वधर्मेण वा कृष्टमर्थमित्यर्थः । ईक्षते पश्यति येन ज्ञानेन,
तच्च भावमविमर्कं प्रतिदेह विमर्केषु देहभेदेषु न विमर्कं तदात्मरस्तु,
व्योमवभिरतरमित्यर्थः । तज्ज्ञानं साक्षात् सम्यग्दर्शनं अद्वैतात्मविरय

सात्त्विकं विद्मति ॥२०॥

यानि द्वैतदर्शनानि तानि अस्मद्भूतानि राजसानि नामसानि चेति न साक्षात्सारावेच्छित्तये भवन्ति—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं जानामावाप्तृयम्विधात् ।

योसि सर्वेषु भूतेषु यज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिष्ठारमन्यत्वेन यज्ज्ञानं जानामावाप्तृयम्विधात् । योसि विद्मति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु, ज्ञानस्य कर्तृत्वार्थभावात् न ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः, तज्ज्ञानं विद्धि राजसं राजयोगनिवृत्तम् ॥२१॥

यत्तु कृतस्त्वैकस्मिन्कार्ये सत्त्वमहेतुकम् ॥

अतन्वार्थवत्त्वं च तत्त्वमसमुदाहृतम् ॥२२॥

यथिति । यत् ज्ञानं कृत्यफलमस्तत्त्वमहेतुपरिपामिव एकस्मिन्कार्यं देहे बहिर्षा प्रतिमादौ सत्त्वं 'एतावानेवात्मेश्वरो वा नात्र परमस्ति' इति, यथा नम्रक्षपणनादीनां क्षरीरान्तर्बेदी 'देहपरिमाणं' जीवः ईश्वरो वा वाष्पाणदार्षादिमानः, इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सत्त्वमहेतुकं हेतुवज्जितं निर्युक्तिः, अतन्वार्थवत्त्वं अवधामुताधनत्वं यथासुतोऽप्येतेत्याद्यर्थः, सोऽस्य ज्ञेयमनोऽस्तीति सत्त्वार्थवत्त्वं, न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवत्त्वं; अहेतुत्वादेयात् च, अन्वयादिपद-
त्वात्पक्षेत्वाद्वा । तत्त्वमसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामी-
दृशं ज्ञानं दृश्यते ॥२२॥

अथेदानीं कर्मणोर्विषयमुच्यते—

नियतं संगरहितमराद्वेषतःकृतम् ॥

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियतमिति । नियतं नित्यं संगरहितमावृत्तिशब्दितं अरागद्वेषतःकृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतःकृतं तद्विपर्ययतः अरागद्वेषतःकृतं, अफलप्रेप्सुना फलं प्रेक्षतीति फलप्रेप्सुः फलनृणः तद्विपर्ययतेनाफलप्रेप्सुना

कर्ता कृत कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहचारेण वा पुनः ॥

त्रियते बहुलायास्तद्वाजसमुदाहृतम् ॥२४॥

रात्रिर्वात । यत्तु कामेप्सुना कर्मरूपेप्सुनेत्यर्थः, कर्म साहचारेण वा साहचारेणेति न तत्त्वशानांपत्त्या, किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहपारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहसार आत्मा जित्, न तस्य कामेप्सुत्यनुह्लायासक-
र्तृत्वप्रामिदम् । सात्त्विकस्यापि रमणोऽनात्मनिगाहसारः कर्ता, विमुक्त-
राजगतामसयोः । एवं भवान्मविदापि श्रोत्रियो निरहसार उच्यते निरह-
चारेऽप्यब्राह्मण इति । तन्मानदोषैर्येव गाहसारेण वा इत्युक्तम् । पुनः-
शब्दः पादपूरणार्थः । त्रियते बहुलायास्तु कर्ता महता आत्मानेन निरन्यते
तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अनुबंध श्रयं हिंसामनपेक्ष्य च पौष्पम् ॥

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अनुरधमिति । अनुरध पश्चाद्भावि यद्वन्तु मोऽनुरध उच्यते त-
च्चानुरध, धर यस्मिन्मणि त्रियमाणे इति श्रुतेऽर्थेभ्यो वा ग्यात्त श्रयः,
हिंसां प्राप्तिरीडा च अनपेक्ष्य च पौष्प पुरुषसार इकनोमीद रमं समाप-
यितु इत्येवमात्मामर्भ्यम्, इत्येतावन्नुपधादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहा-
दनिरेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

इदानीं कर्तृभेद उच्यते—

मुक्तमंगोऽनर्थाद् धृष्टुत्याहममन्वितः ॥

मिद्वन्मिद्वन्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

नूनिति । मुक्तमंगो मुक्तः पारित्यक्त मंगो येन न मुक्तमंगः, अन-
हर्षा नाहर्षदन्तात्ते, धृष्टुत्याहममन्वितो धृतिधारणमुत्पाद उत्तमरताम्ना
रामन्वितः शुद्धे धृष्टुत्याहममन्वितः, मिद्वन्मिद्वन्निर्विकारः त्रियमाणस्तु कर्मणः
पद्ममङ्गः असिद्धो च मिद्वन्मिद्वन्निर्विकारः, वेत्तु शास्त्रप्रमाणेन प्रयुक्ती

न फलप्राप्तिना यः स निर्विकार उच्यते । एतन्म कर्ता न । सात्त्विक-
उच्यते ॥२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हि सात्मनोऽशुचि ॥

हर्षोऽशोकान्वित कर्ता राजस परिकीर्तित ॥२७॥

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सु कर्मफलधी,
लुब्धः पदार्थेषु सञ्जातलुब्धः लोभादं स्वद्वन्द्व्याशङ्क्यानां वा, हिंसात्मक
परिपीडाहरत्तमाय, अशुचिर्गन्धान् शौचवर्जितो, हर्षोऽशोकान्वित इन्द्रियाणां
प्रतिनिष्प्राप्ता इन्द्रिययोगे च शोकस्तान्धा हर्षोऽशोकान्वितमस्ति अयुक्तं तस्यैव
च कर्मणः संपत्तिविषयेष्वपि हर्षोऽशौ व्यक्ता भाव्या संपुण्यो यः कर्ता स
राजस परिकीर्तित ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैवृत्तिकोऽलस ॥

विषादी दीर्घसूरी च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

अयुक्त इति । अयुक्तो असमाहितः, प्राकृतोऽत्यन्तसंस्कृतबुद्धिराल-
सः, स्तब्धो दृढबलः नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूढनकारी,
नैवृत्तिः परवृत्तिच्छेदनपरः, अलसोऽप्रगृह्यशीलः स्वत्येवमपि, विषादी
मर्षदाघस्तस्मात्, दीर्घसूरी च कर्तव्यानां दीपप्रसारणो संपदा मद-
स्वभावाः, यदत्र श्वो वा कर्तव्यं तमामेनापि न करोति, यश्चैनमृतं न
कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

बुद्धेर्भेदधृतेश्चैव गुणतन्निविधं दृष्टुं ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनत्रय ॥२९॥

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेदधृतेश्चैव भेदः गुणतः सत्त्वादिगुणतन्निविधं
दृष्टुमिति संप्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथ-
क्त्वेन निरुक्तो धनत्रयः । दिग्विजये मानुषः देवः च प्रभूतः धनः त्रितयान्
तेनार्त्ता धनत्रयोऽर्जुन ॥२९॥

प्रभृति च निवृत्ति च कार्याकार्ये भयाभये ॥

बंध मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बंधहेतुः कर्ममार्गः शास्त्र-
विहितविषयः, निवृत्तिं च निवृत्तिमोक्षहेतुः मन्यासमार्गः, बंधमोक्षसमानवा-
क्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्ममन्यासमार्गा इत्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितमति-
पिद्धे लौकिके धैरिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये करणकरणे इत्येतत् ;
कस्य, देशकालक्षेपेभ्यश्च दृष्टदृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये विभेद्यस्मादिति
भयं, न भयमभयं, भयं चाभयं च भयाभये, दृष्टदृष्टविषयौ भयामभयोः
कारणे इत्यर्थः । यथ सहेतुकं मोक्षं च सहेतुसं या वेत्ति विज्ञानानि बुद्धिः ;
सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्युक्तिः, बुद्धिस्तु वृत्तिमती । वृत्तिरपि
वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥३०॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

यथेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितं, अधर्मं च तत्प्रतिपिद्धं, कार्यं
चाकार्यमेव च पूर्वोक्तेष्वप्यकार्याकार्ये अयथावत् अयथावत्त्वस्य निर्णयेन न
प्रजानाति, बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ॥

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिपिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति
तमसा आवृता मती, सर्वार्थान्तरंगिनेन ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेष
विज्ञानानि, बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियात्रिधाः ॥

योगेनाव्यभिचारेण धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

धृत्येति । धृत्या यया, अव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन सवधः, धार-
यते, किं ? मनःप्राणेंद्रियात्रिधाः मनश्च प्राणाश्च इन्द्रियाणि च मनःप्राणेंद्रि-
याणि तेषां त्रियाधेष्टान् ताः उच्छास्वमार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति । धृत्या हि

धार्मिणा उच्छल्लमागविरिषा न भवन्ति । योगेन समाधिना, अव्यभिचारिण्या नित्यसमाप्यनुगतवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेंद्रियत्रिषा धार्मिणा योगेन धारयतीति । या एवलक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥

प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयते मनसि नित्यकृतव्यवधानवधारयति हेऽर्जुन, प्रसंगेन यस्य यस्य धर्मोद्धारणप्रसंगस्तेन तेन प्रसंगेन फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषः तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ॥३४॥

यया स्वर्गं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥

न विमुचति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥

ययेति । यया स्वप्न निद्रा मय त्रास शोक विषाद विषण्णता मद विषयतेदामात्मनो बहु मन्यमाना मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् न विमुचति धारयन्नेव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषे यः तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥३५॥

गुणभेदेन त्रियाणा कारकाणां च त्रिविधो भेद उक्तः । अधेदानीं पलस्य सुप्तस्य त्रिविधो भेद उच्यते—

सुप्तं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

सुषमिति । सुप्तं त्विदानीं त्रिविधं शृणु, समाधानं कुर्वित्येतत्, मे मम भरतर्षभ । अभ्यासात्परिचयादावृत्तेः रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र गस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥३६॥

यत्तदमे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥

तत्सुख सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

यदिति । यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते जानयैराध्ययानममाध्या-
रभेऽन्यतायासपूर्वकत्वादिषामिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे शान्तैराग्यादि-
परिपाकन सुखममृतोपमं, तत्सुख सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः, आत्मनो बुद्धि-
रात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलम्येन स्वच्छता, ततो जात-
मात्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्माविरया वा आत्मावलम्बना वा बुद्धिरात्मबुद्धिः,
तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत् । तस्मान्मात्त्विकं तत् ॥३७॥

विरयैन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥

परिणामे विरमिष तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

विरयेति । विरयैन्द्रियसंयोगाज्जायते यत्सुखं तत्सुखं अग्रे प्रथमसंनि-
पातेऽमृतोपमममृतसमं, परिणामे विरमिष, रज्ज्वर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतु-
त्वात् अधर्मतन्मनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगपरिणामान्ते विर-
मिष, तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

यदग्रे चानुनन्दे च सुखं मोहनमात्मनः ॥

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

यदग्रे चेति । यदग्रे च अनुरधे च अवसानौत्तरकाले सुखं मोहन-
मोहकरमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा च आलस्यं च प्रमादश्च तन्म-
ममुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थं श्लोका आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥

सत्त्वं प्रकृतिर्जन्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

नेति । न तदस्ति तच्चास्ति पृथिव्या वा मनुष्यादिषु मत्तं प्राणि-
जातमन्यद्वा अप्राणि, दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं, प्रकृतिर्न प्रकृतितो जातं
एभिर्भिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्यात्, न तदस्तीति पूर्वेषु
संख्ये ॥४०॥

मयं ससार क्रियानास्फललक्षण सत्त्वरजस्तमोगुणात्मको आविद्या-
परित्यक्त समूलेऽनर्थ उक्त, इत्यस्यरत्ननया च 'ऊर्ध्वमूल' [गी.१५.१]
इत्यादिना, 'त चासगद्यन्नेन हृदेन ठित्वा ततः पद तत्परिमार्गितव्य'
[गी.१५.३४] इति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य विगुणात्मन्यात्ससारकारण-
निवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्ताया, यथा तत्रितिति स्यात्तथा यन्त्य, सर्वश्च शीता
शास्त्रार्थ उपसहतेत्य, एतावानेव च सर्ववेदस्पृश्यं पुण्यार्थमिच्छन्तिर-
नुपेय इत्येवमर्थे ब्राह्मणभक्षिपक्षिणामित्यादिरुच्यते—

प्राक्पणक्षत्रियविद्या शूद्राणां च परंतप ॥

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥११॥

प्राक्पणेति । ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विद्यश्च ब्राह्मणक्षत्रियपिशा तेषां
प्राक्पणक्षत्रियविद्या शूद्राणां च— शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदा
नक्षिनात्— हे परतप, कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापि-
तानि । नैव ? स्वभावप्रभवैर्गुणैः, स्वभाव इक्ष्वरस्य प्रकृतिविगुणात्मिका
भावा गा प्रमत्ता येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवः ते समादीनि कर्माणि
प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण प्रभव-
नारण, तथा क्षत्रियस्वभावस्य रजोपसर्जनं रजः प्रभव, ईश्वरस्वभावस्य
समउपसर्जनं रजः प्रभव, शूद्रस्वभावस्य रजोपसर्जनं तमः प्रभव,
प्रदारयैश्वर्यामृतास्वभावदर्शनाच्छ्रुतं । अथवा, जन्मान्तरकृतसंस्कार-
प्राणिना वर्तमानजन्मनि स्वभावभिप्रायत्वेनाभिव्यक्त स्वभाव स प्रमत्तो
येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणा, गुणप्रादुर्भावस्थ निष्कारणत्वानुपपत्ते ।
स्वभाव कारणमिति च कारणविशेषोपादानम् । एव स्वभावप्रभवैः प्रकृति-
मयै न रजस्तमोगोभिर्गुणैः स्वस्वयानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां समादीनि
कर्माणि, कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानि । नैव दोष, शास्त्रेणापि
ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव समादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न

सहज कर्म कौन्तेय सदोपमपि न त्यजेत् ॥

सर्गारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवानृताः ॥४८॥

सहजमिति । सहज सह जन्मनैवोत्पन्न, किं तत् ? कर्म, कौन्तेय सदोपमपि त्रिगुणात्मकत्वात् त्यजेत् । सर्गारम्भा आरभ्यन्ते इत्यारम्भाः, सर्व-
कर्मणीत्येतत् प्रकरणम् । ये केचिद्वारम्भा, स्वधर्मा परधर्माश्च ते सर्वे हि
यस्मान्— त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः— त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्नि-
रिवानृताः । सहजस्य कर्मण स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि
दोषाग्नैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यते अक्षेपतस्त्यक्तुर्मतेन कर्म
यत् तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः ॥

निमक्षेपतस्त्यक्तुमशक्य कर्मेति न त्यजेत् ? किं सहजस्य कर्मण-
स्याग्रे दोषो भवतीति ? निश्चातः ? यदि तावदक्षेपतस्त्यक्तुमशक्यमिति न
त्याज्य सहज कर्म, एवं तदक्षेपतस्त्यागे गुण एव स्यादिति मिदं भवति ।
मन्यमेषम्, अक्षेपनस्त्याग एव नोपपद्यते इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः
पुण्यो यथा साध्यानां गुणाः ? किं नित्यैव कारकं यथा बौद्धानां द्रुधा
क्षणप्रध्वनिः ? उभयथापि कर्मणाऽक्षेपतस्त्यागो न सम्भवति । अथ नृती-
योऽपि पक्षः — यदा करोति तदा सक्रिय वस्तु । यदा न करोति तदा
निष्क्रिय वस्तु तदेष । तत्रैव सति शक्यं कर्म अक्षेपनस्त्यक्तुम् । अयं
त्वस्मिन्नुत्तीये पक्षे विशेषः — न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि नित्यैव कारकम् ।
किं तर्हि ? व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना क्रिया उत्पद्यते, विद्यमाना च
विनश्यति । शुद्धं तत् द्रव्यं क्षतिमदवतिष्ठते इत्येवमाहुः, काणादास्तदेव च
शरकमिति । आस्मिन्पक्षे को दोष इति । अयमेव ॥ दोषः — यतस्त्यक्ता-
वन मत्तमिदम् । कथं जायते, यत् आह भगवान् 'नासतो विद्यते भावः'
[गी.२.१६] इत्यादि । काणादानां हि असतो भावः, सतश्चाभावः, इतीदं
मत्तं अभाववत्तम् । अभाववत्त्वेऽपि न्यायवच्छेदो दोष इति चेत् ।
उच्यते, दोषवच्चिदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथं, यदि तावत् दध्नुर्मादि

द्रव्य प्रागुत्पत्तेः अन्यतमेवास्तु, उत्पन्नं च स्थितं कश्चित्कालं पुनरुत्पन्नमेव
अवतारमाप्नोते, तथा च सति, असदेव सञ्जायते, सदेव अस्त्येव आपद्यते,
अभावो भावो भवान्, भावश्चाभावो भवति । तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः
शश्विप्राणस्य समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारणमेवेत्युच्यते ॥ इति ।
न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं चापेक्षते इति शक्यं वक्तुं, अमृतां दश
विप्राणादानादमृतज्ञानात् । मायामकाश्चेत् घटादयः उत्पद्यमानाः, किञ्चिदभि-
व्यक्तिमाने कारणमेवेत्युच्यते इति घटस्य प्रतिपत्तुम् । किञ्च अवततश्च
भद्राने मतश्चासद्भावे न किञ्चिन्प्रमाणप्रमययनहारपु विश्वासः सत्याच्चित्यात्,
सत्यदेवामदमदधेनिनक्षयानुपपत्तेः ॥

किञ्च उत्पद्यते इति द्रव्यगुणदेवद्रव्यस्य स्वकारणमत्तासद्व्यमाहुः ।
प्रागुत्पत्तेर्भासत्, गन्धात्कारणव्यापारमेवेत्युच्यते परमाणुभिः सत्तया च
समवाय्यलक्षणेन सञ्चयेन सञ्चयते । सञ्चयः सत् कारणसमवेतः सत् भवति ।
तत्र वक्तव्यं कथमसत्तमं स्य कारणं भवेत्समवेतं वा नचिन्म्यात् । नहि
वध्यापुनरस्य स्व कारणं मन्यते वा केनचिन्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते ॥

ननु मैव वैश्वानरमावस्य सञ्चयः कल्प्यते । द्रव्यगुणादीनां हि द्रव्याणां
स्वकारणेन सञ्चयलक्षणं सञ्चयः सत्तामेवेत्युच्यते इति । न सञ्चयमावस्यता
ननुपगमात् । नहि वैश्वानरैः पुनरुद्भवचरादिष्वपि प्राग्व्यादीनामास्ति
त्यभिप्रेत्यते । न च मृद एव घटाग्राणाद्यामिदमिदमिति । नतश्च असत् एव
सञ्चयः पाणिनेरप्यदिष्टो भवति ॥

ननु अमृतोऽपि समवाय्यलक्षणः सञ्चयो न विवक्ष्यते । न, वध्यापुनादीनां
अदर्शनात् । यद्यदेव प्रागभावस्य स्वकारणसञ्चयो भवति न वध्यापुनादेः,
अभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषेण अभावस्य वक्तव्यं । एतस्याभावो, द्वयो-
रभावः, सञ्चयाभावः, प्रागभावः, प्रवृत्तभावः, इत्येतदभावः, अत्यन्ता-
भाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । अगतिः च विनेने
अस्य प्रागभावः एव पुनरादिभिर्भवभावमापद्यते, सञ्चयते च भावेन

कपालाख्येन, सर्वद्वयं सर्वव्यवहारयोग्यं भवति, ननु घटस्यैव प्रध्वसाभावः
अभायत्वे सत्यपि, इति प्रध्वसाद्यभायानां न कचिद्व्यवहारयोग्यत्वं, प्रागभा-
यस्यैव द्रवणुकादिद्रव्याख्यस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वं इत्येतत् समजसं
अभायत्वाविशेषादन्यतः प्रध्वसाभावयोरिव ॥

ननु नैवास्माभिः प्रागभायस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि
भावापत्तिः, यथा घटस्य पटस्य घटापत्तिः, वा पटापत्तिः । एतदपि अभा-
यस्य भावापत्तिप्रदेशे प्रमाणविरुद्धम् । साम्यस्यापि यः परिणामरश्च सोऽपि
अपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशादीवर्णाद्विशेषिकपञ्चात्र विशेष्यते । अभिव्यक्तितेरो-
भावाङ्गीकरणेऽपि अभिव्यक्तितेरोभावयोर्यदिमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्व-
वदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव सस्यानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् ॥

पारिश्रव्यात्सदेवमेव घञ्चविद्योत्पत्तिविनाशादिधर्मनैष्ठवदनेकथा वि-
वक्ष्यते इति । इदं भागवतं यतमुक्तं 'नामते विद्यते धार' [गी.२.१.६]
इत्यादिश्लोके, मन्त्रव्यवस्थाव्यभिचारात् व्यभिचाराच्चेतरेणामिति ॥

कथं तर्हि आत्मनोऽयि विद्यतेऽद्येतत् कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति ।
यदि यस्तु मृता गुणा, यदि वा अविद्याकम्पिता, तदमं कर्म, तदात्मन्यविद्या-
ध्यारोपितमेवेत्यविद्वान् 'न हि कश्चिश्चणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नोति' [गी.३.५]
इत्युक्तम् । विद्वान् पुनर्विद्यया अविद्यायां निवृत्ताया शस्नोत्येवाशेषतः कर्म
परित्यक्तुं अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । न हि 'नैमिरिषदृष्टपाध्यारो-
पितस्य द्विचन्द्रादन्तिमिश्रपगमः शेषोऽग्रतिष्ठते । एतच्च मनीदं वचनमुपरत्र
'मयं ममाणि मनसा' [गी.५.१३] इत्यादि, 'स्ये स्ये कर्मण्यभिरतः समिद्धि
रुभते नर' [गी.१८.४५], 'स्वकर्मणा तमम्यर्थं सिद्धिं विदति मानव'
[गी.१८.६६] इति च ॥ ४८ ॥

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता शनानेष्टयोग्यतालक्षणा, तस्या परलभुता
नैकभ्यासिद्धिर्गानेष्टालक्षणा च यत्तज्ज्ञेते श्लोके आरभ्यते—

असत्पुण्ड्रि सर्वत्र जितात्मा विगतदृष्टिः ॥

वतोक्त उपनिषदाख्यैश्च न्यायतश्च ॥

ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारत्वानात्मेयते कश्चित् । ननु आदित्यवर्णं भास्वः स्वयज्योनिः, इत्याशरत्नमात्मनः श्रूयते । न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याशरत्नप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि “आदित्यवर्णं” [श्र.३.८] इत्यादिवाक्यानि, “अरूप” [कठ.३.१५] इति च विद्येरतो रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च “न तद्वदो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुः पश्यति कश्चनैनम्” [श्र.४.२०], “अशब्दमस्यै” [उठ.३.१५] इत्यादयः । तस्मादात्माकारं ज्ञानमियनुपपन्नम् ॥

अथ तस्यात्मनो ज्ञानम् । सर्वं हि यदिपि यत् ज्ञानं तत्तदाकारं भवति । निराकारत्वात्मेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोऽभेदयोर्निराशरत्ने अथ तद्भाव-
नानिष्ठेति । न, अत्यतनिर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिमूढमत्स्योपपत्तेः । आत्मनः । बुद्धेश्च आत्मसमनैर्मन्याद्युपपत्तेः आत्मचैतन्याकाराभास्योपपत्तिः । बुद्ध्याभासे मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः । अतो न्यैरिन्दैरहमात्रे एवा-
त्मदृष्टिः श्रियते ॥

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाः ‘चैतन्याविशिष्टः कायः पुरुषः’ इत्याहुः । तथाऽन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽपि आन्तरज्यस्य अस्याहताख्य अविद्यावस्थ आत्मत्वेन प्रतिपन्ना कश्चित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभा-
सता आत्मभ्रान्तिकारणमित्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । न तर्हि, नामरूपाग्रनाम्नाप्यारोपणनिष्ठानिरेव सार्या, नात्मचैतन्याज्ञानं कार्यं, अविद्याप्यारोपितसर्वपदार्थकारैः आवेशिष्टतया दृश्यमानत्वात् इति । अत एव हि विज्ञानवादिनो नोऽत्र विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुत्वे नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिर्णयार्थं च स्वसाक्षिदितत्वाम्युपगमेन । तस्मात् अविद्याप्यारोपित-
निराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं, न तु ब्रह्मविज्ञाने यतः अत्यतप्रसिद्धत्वात् ।

अविज्ञाकल्पितनामरूपविशेषाकाराण्यद्भुतबुद्धीना अत्यतप्रसिद्धं सुविज्ञेयं आमन्त्र-
तरमात्मभूतमापि, अप्रसिद्धं सुविज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभास्यीवेर्बुद्धीनाम् ।
बाह्यमार्गनिवृत्तबुद्धीना नु लब्धगुणैर्मप्रसादाना नातपरं सुखं सुप्रसिद्धं
सुविज्ञेयं स्वासन्नतरमस्ति । तथा चोक्तं 'प्रत्यक्षावगमं धर्मम्' [गी.१.२]
इत्यादि ॥

केचित्तु पण्डितमन्या— निराकारस्यादात्मवन्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्या
सम्पन्नानिष्टा— इत्याहुः । नत्य, एव गुरुमप्रदायरहिताना अभूतवेदान्ता-
नामन्यतरशिर्विज्ञासत्तबुद्धीना सम्प्रप्रमाणेऽद्भुतश्रमाणा, तद्विपरीताना तु
लौकिकप्राप्तप्रादुर्भूतकृतुनि सद्बुद्धिर्निंतरा दुःसप्राप्ता आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण
वस्तुतरस्यानुपपत्त्येः, यथा च 'एतदेवमेव नान्यथा' इत्युच्यते । उक्तं च
भगवता— 'यस्यां जायते भूतानि सा निष्ठा पश्यतो मुनेः' [गी.२.६९]
इति । तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव आत्मस्वरूपावलम्बनकारणम् ।
न ह्यात्मा नाम रम्यचिच्छब्दाचिदप्रसिद्धं प्राप्नोत्येव उपादेशो वा । अप्रसिद्धे
हि तस्मिन्नात्मानि म्पार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यथा प्रसज्येरन् । न च देहा-
द्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखम् ।
आत्मावगत्यप्रसादार्थस्याच्च सर्वत्रयप्रकारस्य । तस्मात्तथा गृहेहस्य परिच्छेदाय
न प्रमाणान्तरांपश्चा, ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्तात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणा-
न्तरांपश्चा, इत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिना सुप्रसिद्धा इति सिद्धम् ॥

येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं, तेषामपि ज्ञानवशैव ज्ञेयावगतिरिति
ज्ञानमन्यतः प्रसिद्धं सुखादिभेदेत्यभ्युपगतव्यम् । विज्ञानानुपपत्तेश्च— अप्रसिद्धं
चैवज्ञानं ज्ञेयमपि ज्ञास्येत । यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन जाता व्याप्तु
मिच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण शक्यं आप्तुमिच्छेत् । न चैतदस्ति ।
अतोऽत्यतप्रसिद्धं ज्ञानं, जाताप्यत एव प्रसिद्धं इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो
न कर्तव्यः, किं त्वन्नात्मानि आत्मबुद्धिनिवृत्तौ एव । तस्मात् ज्ञाननिष्ठा
मुखपादा ॥५०॥

स्य ज्ञानस्य परं निश्चेद्यते कथं कार्येति—

बुद्ध्या विशुद्धया युक्ते घृत्यात्मानं नियम्य च ॥

शब्दः शब्दनिष्पत्त्यास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

बुद्धयेति । बुद्ध्याऽध्यस्मात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः संपन्नो, धृत्या धैर्येणात्मानं कार्यकरणसघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वर्षा-
कृत्य, शब्दादीन्शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयस्तात्त्विरयास्त्यक्त्वा, सामर्थ्या-
च्छरीरस्थितिमात्रहेतुमृत्तान्केयत्यनुभूत्या ततोऽधिशान्मुक्तार्थास्त्यक्त्वा इत्यर्थः,
शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य च ॥५१॥

ततः—

विविक्तसेवी लब्धाजी यतयाक्कायमानसः ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

विविक्तेति । विविक्तसेवी अरुण्यनदीपुल्लिगिगुशदीन्विचिन्तान्दे-
शान्तेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी । लब्धाजी लब्धशानशीलः । विविक्तसेवा-
लब्धशानयोर्निद्रादिदोषनिवर्तनत्वेन नित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणम् । यतयाक्काय-
मानसो याक्च कायश्च मानस च यतानि सयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञान-
निष्ठो यतिर्यगवकायमानसः स्यात् ! एवमुपरतसंस्करणः सन ध्यानयोगपरो
ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तन योग आत्मविषय एवैकग्रीकरणेन तौ ध्यानयोगौ परत्येन
कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः नित्यं, नित्यग्रहणं मंत्रजपान्यक्तेषां भावप्रदर्श-
नार्थम् । वैराग्यं विरागभावो दृष्टदृष्टेषु विषयेषु वैराग्यं, समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो
नित्यमेवेत्यर्थः ॥५२॥

किंच—

अहंकारं वञ्चं दुर्षं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

विमुक्त्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कलस्ते ॥५३॥

अहंकारमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारो देहेन्द्रियादिषु, तं बलं
सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं, नेतरच्छरीरादेिसामर्थ्यं स्थाभाविकत्वेन तत्त्वागस्य

अशक्त्यन्यात्, दर्पं दर्पो नाम दर्शनतरभावी धर्मातिशयहेतुः 'दृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिशयमिति' [आप.घ.१.१३.४] इति स्मरणात्तं च, काम-
मिच्छा, क्रोधं द्वेष, परिग्रहमिन्द्रियमनोयतनोपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन
धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तः, त च विमुच्य परित्यज्य
परमहंसपरिघ्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभायः निर्म-
मोऽत एव शान्त उपरतः, यः महतरहर्षायासो यतिर्गाननिष्ठो ब्रह्ममूयाप
ब्रह्मभवनाय कथ्यते समर्थो भवति ॥५॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कथंमति ॥

समः सर्वेषु भूतेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५॥

ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्रातः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न
शोचति, निर्विशेषवैकल्प्यमात्मनो वैगुण्य वा उद्दिश्य न शोचति न सतप्यते,
न काक्षति । ब्रह्मभूतस्याप्य स्वमायोऽन्यते न शोचति न काक्षतीति ।
न क्षमातपिरशाराक्षा ब्रह्मनिद उपपद्यते । न ह्यपतीति वा पाठः । समः
सर्वेषु भूतेषु आत्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुख दुःख वा सममेव पश्यतीत्यर्थः
मात्मसमदर्शनमिह तस्य कथ्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' [गी.१८.
५५] इति । एवमूतो ज्ञाननिष्ठो, मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भोक्ति, भजनं परा-
मुत्तमा ज्ञानलक्षणा चतुर्थी लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मा' [गी.७.१६] इति
हि उक्तम् ॥५॥

ततो ज्ञानलक्षणा—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यथास्मि तत्स्वतः ॥

ततो मां सत्त्वतो ह्यात्मा निशते तदनन्तरम् ॥५॥

भक्त्येति । भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिरुतविस्तरभेदो,
यश्चाहं वि-रस्तत्त्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आत्मस्वरूपः, त मामद्वैत चैतन्य-
मार्गैरस अजमजरममरमयभूनिधन तत्त्वोऽभिजानाति । ततो मामेयं

तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनंतरं मामेव । नात्र ज्ञानानन्तरप्रदेशत्रये भिन्नं
विवक्षितं ज्ञात्वा विद्यते तदनंतरमिति, किं तर्हि, पश्यन्तरभावात् ज्ञानमात्र-
मेव, 'क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि' [गी.१३.२] इत्युक्तत्वात् ॥

ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तथा मामभिजानाति'
इति । कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते—यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते जानुः, तदैव
त विषयमभिजानाति जातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षन्ति इति ।
अतश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानवृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाभिजानातीति । नैष
दोषः, ज्ञानस्य ग्यान्मोक्षत्तिपरिपाकहेतुमुत्पत्तस्य प्रतिपन्नविहीनस्य यदात्मानुभ-
वनिश्चयावमानस्य तस्य निष्ठाशब्दाभिगणान् ज्ञानाचार्योपदेशेन जानोत्पत्ति-
परिपाकहेतु सहकारिकारण बुद्धिविशुद्ध्याग्रमानित्वादि चापेक्ष्य ज्ञानितस्य
धेनगपरमान्यैकत्वज्ञानस्य कर्तृत्वादिसारकभेदबुद्धिनिर्धनसर्वकर्मसंन्याससहि-
तस्य स्वात्मानुभगनिश्चयरूपेण यदवस्थान सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । सेय
ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया पण चतुर्थी भक्तिरित्युक्तम् । तथा परया
भक्त्या भगवन्त तत्पन्नोऽभिजानाति, यदनंतरमेव ईश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरदोषतो
निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरु-
ध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेनितानपुराणस्मृतिलक्षण
न्यायप्रसिद्ध अर्धवद्भवति, "विदित्वा व्युत्थायाथ भिन्नान्यं चरन्ति"
[बृ.३.५.१], "तस्मान्न्यासमेवा तपमामतिरिक्तमाहुः" [तैत्ति.आर.१०.
६३.१९] "न्यास एवात्यरेचयत्" [तैत्ति.आर.१०.६२.१२] इति ।
"संन्यासः धर्मणा न्यासः" [गी.१८.२], 'वेदानिमं च लोकांस्तु च परि-
त्यज्य,' 'त्यज धर्ममधर्मं च' [म.भा.शा.३.२९.४०] इत्यादि । इह च
प्रदर्शितानि वाक्यानि । न च तेन वाक्यान्नामानर्थक्यं युक्तम् । न चार्ध-
वादत्वं स्वप्नप्रकरणमन्वान्, प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न
हि पूर्वसमुद्र जिगमिषे. प्रतिमित्येन प्रत्यक्समुद्रजिगमिषुणा समानमार्गत्वं
संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसत्तत्त्वनिरूपणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा । सा च

प्रत्यक्षमुद्रगमनचक्षुमणा सहभावित्वेन निरूप्यते । पर्यस्तर्पणपौरिवान्तरा-
न्विरोधः प्रमाणविदा निश्चितः । तस्मात् सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा
कार्यो ज्ञातः सिद्धम् ॥५५॥

म्यकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनमत्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फल ज्ञाननिष्ठा-
योग्यता, यन्निमित्तं ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलवसाना । न भगवद्भक्तियोगोऽधुना
मन्त्रपते ज्ञान्मार्थोपेतद्वारप्रकरणे ज्ञान्मार्थनिश्चयदाह्वय—

सर्वकर्मण्यपि भूता कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥

मत्प्रसादादप्राप्नोति माश्नत पदमव्ययम् ॥५६॥

सर्वकर्मणीति । सर्वकर्मणि प्रतिपिडान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्
मद्व्यपाश्रयोऽहं वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयण यस्य स मद्व्यपाश्रयो
मव्यर्पितसर्वात्मभाव इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्यमेश्वरस्य प्रसादादप्राप्नोति
ज्ञाश्नत निरव वेणव पदमव्ययम् ॥५६॥

यस्मादेव तस्मात्—

चेतसा सर्वकर्मणि मायि संन्यस्य मत्परः ॥

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तं सततं मय ॥५७॥^{*}

चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्मणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे
मन्यस्य 'यत्संरागि यदभासि' [गी.१.२७] इत्युक्तन्यायेन, मत्परोऽहं वासुदेवः
परो यस्य तत्र ॥ त्वं मत्परः मत्प्रेषितसर्वात्मभावः सन्बुद्धियोग समाहितबुद्धित्व
बुद्धियोगस्त बुद्धियोगमुपाश्रित्य अपाश्रयोऽनन्यद्वारणत्वं मच्चित्तो मयैव चित्त
यस्य तत्र न त्वं मच्चित्तः सततं संप्रेक्ष्य भव ॥५७॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥

अयं चैत्रमहंकारात्त श्रोत्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

'बुद्धियोगमुपाश्रित्य' इत्येव तु महाभारतपाठः । 'बुद्धियोगमुपाश्रित्य'
इति पाठानुसारि भाष्यस्यापि 'बुद्धियोगमुपाश्रित्य आश्रयः अनन्यद्वारणत्व' इति
पाठात्तर दृश्यते ॥

ध्यसि । सत्य ते तत्र प्रतिजाने सत्या प्रतिज्ञा करोम्येतन्मिन्वस्तुनीत्यर्थः ।
यतः प्रियोऽसि मे । एव भयवत्. सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्या भगवद्भक्त्यैक्यभावि
मोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥६५॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमोक्षरक्षणतामुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्म-
योगनिष्ठाफल सम्यग्दर्शन सर्ववेदान्तसारविहित यत्तन्मिमांसाह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥

अहं त्या सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

सर्वधर्मानिति । सर्वधर्मान्खे च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् । धर्म
शब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते, नैकर्म्यस्य विवक्षितत्वात् “नाचिरतो दुश्चरितात्”
[षठ्.२.२४], “त्यज धर्ममधर्मं च” [मभा.शा.३२९.४०] इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यः । सर्वधर्मान्परित्यज्य सत्यस्य सर्वकर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मान
सम सर्वभूतम्यमोक्षरमच्युत गर्भजमजरामरणाविवर्जित अहमेव इत्येष शरण
जन, न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्या त्वामेवनिश्चितबुद्धिं सर्व
पापेभ्यः सर्वधर्माधर्मवधनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावाप्रगर्णीकरणेन ।
उक्तं च— ‘नाशदाभ्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भाम्बता’ [गी.१०.११]
इति । अतो मा शुचः. शोक मा कार्षीरित्यर्थः ॥

अस्मिन् गीताशान्त्र परमनि भेयससाधन निश्चित किं ज्ञान, कर्म वा,
आहोस्विदुभयामेति । कुतः सहायः ‘यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते’ [गी.१३.१२], ततो
मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरम्’ [गी.१८.५५] इत्यादीनि वाक्यानि
केचन्यज्ज्ञानाभि भेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । ‘कर्मण्येवाधिमारस्ते’ [गी.२.४७],
‘कुरु कर्मण’ [गी.४.४५] इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यस्तव्यता दर्शयन्ति ।
एव ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुचितयोरेपि नि.भेयसहेतुत्वं स्यादिति
भवेत्सहायः कस्यचित् । किं पुनरत्र मीमांसापरम् ? । नन्वेतदेव एवामन्य-
तमस्य परमनि.भेयससाधनत्वावधारणम् । अतो निस्तीर्णतर मीमांस्यमेतत् ॥

आत्मज्ञानस्य नु केवलस्य नि.भेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययानिरर्तकत्वेन वैव-

त्यक्त्वावसायिनात् । त्रियाकाररूपलभेदबुद्धिरवेद्ययात्मनि नित्यप्रवृत्ता— मम
कर्माह कर्तामुमै पलायेद कर्म वरिध्यामीतीय अविद्या अनादिनाश्रयवृत्ता ।
अस्या अविद्याया निरर्तकमग्रमहमस्मि केवल अवर्ता आक्रिया अशला, न
मत्तोऽन्योऽस्ति वश्विदित्वेवरूपगात्मविषय जानमुपपन्नमान, कर्मप्रवृत्तिहेतु
भूताया भेदबुद्धेर्निरर्तकत्वात् । गुणध्व पञ्चदशव्यावृत्त्यर्थो— न कैवल्य
कर्मभ्यां, न च ज्ञानकर्मभ्या समुच्चिताभ्या नि श्रेयसप्राप्तिरिति पञ्चदश निव
र्तयति । अत्रार्थेणाच्च नि श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्ति । न हि नित्य
वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा प्रियते । केवलज्ञानमप्यनर्थक तर्हि । न, अविद्या
निरर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य
दृष्ट कैवल्यफलावसानचम् । रज्ज्वादिगुण्ये सर्पाग्रज्ञानतमोनिवर्तकप्रक्षीपप्रनाश-
कत्वत् । विनिवृत्तसर्पादिविस्तररज्जुनैक्यावसान हि प्रकाशफल, तथा
ज्ञानम् । दृष्टार्थाना च छिद्यदिन्यामिमघनादीना व्यापृतकर्त्रादिरारम्भाणा
द्वेधीभावादिदशानादिफलादन्यफले कर्मा तरे वा व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा
दृष्टार्थया ज्ञाननिष्ठक्रियाया व्यापृतस्य ज्ञानादिरारम्भस्य आत्मकैवल्यफल
दयफले कर्मा तरे प्रवृत्तिरनुपपत्तेरिति न ज्ञाननिष्ठ कर्मसहितावपद्यते । मुख्य
मिहोनादिक्रियावस्थादिति चत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने त्रियाफलाधित्वानुप
पत्ते । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते, सर्वत सप्ततादके फल कृपतडागादिक्रिया-
पणाधिराभावरत्, फला तरे तत्साधनभूताया वा त्रियायामधिचानुपपत्ति ।
नहि रात्रिप्रातिपत्त कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषय
वा अर्थित्वम् । तस्माच्च कर्मणोऽस्ति नि श्रेयससाधनयम् । न च ज्ञानकर्मणा
समुच्चितयो । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिरर्त
कत्वेन विरोधात् । नहि तमरतमसो निवर्तकम् । अत केवलमेव ज्ञान नि श्रे
यससाधनमिति । न, नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् ।
यत्ताव केवलज्ञानात्मकैवल्यप्राप्तिरित्येतत्, उदसत् । यता नित्याना कर्मणा
भृत्युत्तानामररणे प्रत्यवायो नरनादिप्राप्तिलक्षण स्यात् । नन्वेव तर्हि कर्मभ्यो

मोक्षो नास्तीत्यनिर्गोष्ठ एव । नैव दोषो, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्ययवस्याप्राप्तिः । प्रतिषेद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः । वर्तमानशरीरारम्भस्य च कर्मणः फलोपभोगभये पतितेऽस्मिन्शरीरे देहान्तरेत्यतौ च कारणाभावादात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नमिदं कैवल्यमिति । अतिशान्तानेन जन्मातरुतम्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिपरस्थानारब्धशरीरस्योपभोगानुपपत्तेः धयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्त्वत्वेपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वात्तत्त्वकर्मणाम् । आरब्धानां च कर्मणां उपभोगेनैव क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति । न, “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति भान्यः पन्था विप्रतेऽयनाप” [भेताश्व.३.८] इति विद्यया अन्यः पन्था मोक्षाय न विप्रते इति श्रुतेः चर्मवदावाशयेष्टानासभक्ष्यदविदुषो मोक्षासंभयश्रुते. “अज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति” इति च पुराण स्मृतेः, अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणा धयानुपपत्तेश्च । यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां संभवः, तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्वात्मसंभवः । तेषां च देहान्तरमकृत्या धयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्वयात्मशानादुच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यफलवश्रुते. “धर्मा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा” इत्यादिस्मृतेश्च कर्मधयानुपपत्तिः ॥

ये त्वादुः नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वालूर्वकृतदुरितकर्मणां पञ्चमेव, न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यत्कर्मणि, अभुतत्वात्, जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति । न, अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासंभवात्, दुःखफलविशेषानुपपत्तेश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं मुच्यत इति, तदसत् । न हि मरणशले फलदानाय अनकुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मांरब्धे जन्मयुगमुच्यत इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाय आग्निहोत्रादिकर्मांरब्धे जन्मानि नरकफलोपभोगानुपपत्तिर्न

स्यात् । तस्य दुरितस्य दुःखविशेषफलवानुपपत्तेश्च, अनेकेषु हि दुरितेषु समवसु मिश्रदुःखसाधनरूपेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्ररूपेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वयोगादिराधन निर्निमित्तं न हि दृश्यते कल्पयितुं, नित्य-
 कर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्ववृत्तदुरितफलं न मिरसा पापाण्यहनादितुं गमिति ।
 अप्रवृत्तं चेदमुच्यते— नियतकर्मानुष्ठानायासदुःखं एव पूर्ववृत्तदुरितकर्मफलमिति ।
 कथम्, अप्रवृत्तस्य हि पूर्ववृत्तदुरितस्य शयो नोपपद्यते इति प्रवृत्तम् ।
 तत्र प्रवृत्तस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्,
 नाप्रवृत्तस्यति । अथ तत्रैव पूर्ववृत्तं दुरितं प्रवृत्तस्यैवेति मन्यते
 भवान्, तयो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तम् ।
 नित्यकर्मविध्यानार्थक्यप्रसंगश्च, उपभोगेनैव प्रवृत्तस्य दुरितवर्जनं, शयो-
 पपत्तेः । किंच, श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणः चेत् फलं, नित्यकर्मानुष्ठाना-
 यासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत्, तदन्वयेति कल्पनानुपपत्तिः ।
 जीवनादिनिमित्ते च विधानाजितवानां कर्मणां प्रायश्चित्तपूर्ववृत्तदुरितवर्जना-
 नुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मणि निमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य
 तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तं एव फलं, जीवनादि-
 निमित्तेऽपि नियतकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत,
 नित्यप्रायश्चित्तयोर्निमित्तस्य बाधिशरात् । किंच न्यत् नित्यस्य— काम्यस्य चापि
 शोकादेरनुष्ठानायासदुःखस्य नित्यप्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्ववृत्तदुरि-
 तस्य फलं, न तु नित्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्ववृत्त-
 दुरितफलं प्रमन्येत । तथा च मनि नित्यानां पापभरणाच्च विधानाभ्यानुपपत्तेश्च
 नित्यानुष्ठानायासदुःखं एव पूर्ववृत्तदुरितफलमित्यर्थापेक्षितकल्पना च अनुपपत्ता, एव
 विधाना कथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखस्यान्तेरित्यलं वानुमानाश्च नित्यानाम् ।
 विशेषाय । निरुद्धं चेदमुच्यते— नियतकर्माणां अनुपीयमानेन अन्यस्य कर्मणः
 फलं भुज्यते इत्यभ्युपगम्यमानं न एवापमर्गो नित्यस्य कर्मणः फलमिति,
 नित्यस्य कर्मणः फलभार इति च निरुद्धमुच्यते । किंच, ह्यग्राहितोत्रादी-

अनुष्ठायमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि तन्नेषैवानुष्ठि० भवतीति तदायामदुःखेनैव
 काम्याग्निहोत्रादिफलमुपशीलं स्यात् तत्तत्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्य-
 देव स्वर्गादि, तदनुष्ठानायामदुःखमपि भिन्नं प्रमज्जेत । न च तदस्ति दृष्टविरु-
 धात् । न हि माम्यानुष्ठानायामदुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायामदुःखं भिन्नं दृश्यते ।
 किञ्चान्यत्, अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं, न तु शास्त्रचोदित
 प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलं भवेत् । नदा स्वर्गादिष्वप्यहृष्टफलाशाननेन उन्नमो
 न स्यात् । अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविरोधेऽनुष्ठानायामदुःखमात्रेणोपभय-
 नित्यानाम्, स्वर्गादिमहाफलं च काम्यानां, अग्रेतिरुतव्यताद्याधिक्ये त्यजति,
 फलान्नामिष्वमात्रेणेति । तस्मान्न नित्यानां कर्मणामहृष्टफलभावः कदाचिद-
 प्युपपद्यते । अतश्चावित्रादुर्वरस्य कर्मणो वित्रैव शुभस्याशुभस्य वा ध्येयता-
 रणमशेषतो, न नित्यकर्मोपपन्नम् । अत्रिन्द्रासामराज हि सर्वमेव कर्म ।
 तथाचोपपादितं अविद्वद्विषयं कर्म, चिद्विद्विषया च सर्वकर्मसन्ध्यासपूर्विकं
 ज्ञाननिद्रा । 'उमौ तौ न विजानीत' [गी.२.१९], 'वेदायिनाक्षिन नित्य'
 [गी.२.२१], 'ज्ञानयोगेन ब्रह्मज्ञानं कर्मयोगेन योगिनाम्' [गी.३.३],
 'अज्ञाना कर्मसंनिता' [गी.३.२६], 'तत्त्वावेत्तु गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति
 मन्वा न सज्यते' [गी.३.२८], 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते' [गी.५.
 १३], 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येन तत्प्रविद्' [गी.५.८], अर्थादशः
 करोमीति, 'आरुरुक्षोः कर्म शरणमारूढस्य योगस्थस्य शम एव शरण' [गी.६.
 ३], 'उदारान्द्रयोऽप्यशं ज्ञानी ग्यात्मेन मे मत' [गी.७.१८], अज्ञाः कर्मिणो
 'गतागतं कामकामा लभन्ते' [गी.९.२१], 'अनन्याधिस्तवन्तो मा नित्ययुक्ता
 यथोक्तमात्मानमाशुचस्तपःकर्मयमुपासते, ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुप-
 यास्यन्ति ते' [गी.१०.१०], अर्थात् कर्मिणोऽज्ञा उपपन्नानि । भगवन्कर्मशरिणो
 ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञा, ते उत्तरोत्तरहीनफलान्यागात्मानसाधनाः ।
 अनिर्देय्याग्ररोषासस्तु 'अद्वेष्टे सर्वभूतानां' [गी.१२.१३] इति आ अध्या-
 यशरिसमाप्तिं उन्नसाधनाः भेदाध्यायाद्यध्यायनयोत्तज्ज्ञानसाधनाश्च । आधि-

शानादिपचहेतुकर्मवर्कर्मसन्धानिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवता परस्था ज्ञाननि-
 शया वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदाम्बनिष्ठादिर्मर्कस्य पद्महस्तपरिनाजराना-
 मेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकवशरणानां न भवति, भवत्येवायेषामज्ञाना
 कर्मिणामस-यासिनामिषेय गीताशम्भोक्तस्य कर्तव्यावर्तयार्थस्य विभागः ॥

अचिन्नापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणेऽसिद्धमिति चेत् । न, ब्रह्मादिव्यादिषु ।
 यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म, तथाप्यविद्याजन एव भवति । यथा प्रतिषेध-
 नात्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षण कर्मनिर्वाकरणं अविद्याशामादिद्वोपपन्नो
 भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्वयीति । देह-
 द्यतिरिक्तमन्यथातः प्रवृत्तिर्निर्वादिर्मर्कस्यनुपपत्तेरिति चेत् । न, चलनाप्रमत्तस्य
 कर्मण अनात्मकर्तृत्वस्य 'अहं करोमि' इतिप्रवृत्तिर्गनात् । देहादिसृष्टातेऽ-
 हप्रत्ययो गौणो, न मिथ्या इति चेत्, न, तत्साध्यापि गौणतोपपत्तेः ।
 आत्मीयो देहादिमयानेऽहप्रत्ययो गौणो, यथात्मीये पुन आत्मा वै पुन-
 नामासीति, लोके चापि मम प्राण एवाय गौरिति तद्वत् । नैनाय मिथ्या-
 प्रत्ययः । मिथ्याप्रत्ययस्तु स्यान्पुनरप्यारण्यमाणाविशेषो । न गौणप्रत्ययस्य
 मुख्यकार्योपर्यवसिद्धिरणस्तुत्यर्थत्वात्प्रोपमानागन्देन । यथा सिद्धो देवदत्तोऽ-
 ग्निर्मोक्षण इति सिद्ध इवाग्निरिव नैर्धर्मैर्गन्गादिसामान्यवत्तद्देवदत्तमात्रवशा-
 द्धिरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिद्धस्यैवमग्निकाय वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्त
 निश्चिन्ताप्यते, मिथ्याप्रत्ययस्यैव त्वनर्थमनुभवंति इति । गौणप्रत्ययविरम्य
 च जानाति, नैव सिद्धो देवदत्त स्यात्तत्रमग्निर्मोक्षण इति । तथा
 गौणेन देहादिसृष्टतेनात्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहप्रत्ययविरम्येणात्मना कृतं
 स्यात् । न हि गौणसिद्धाग्निम्या कृतं कर्म मुख्यसिद्धाग्निम्या कृतं स्यात् ।
 न च प्रीयेण परात्वेन वा मुख्यसिद्धाग्निम्यो. कार्यं किञ्चित्क्रियते, स्तुत्यर्थत्वे-
 नोपक्षिणत्वात् । स्तुयमानां च जानीतो नाह सिद्धो नाहमग्निरिति, न सिद्धस्य कर्म
 ममाग्नेश्चेति । तथा न सद्यस्तस्य कर्म मम मुख्यस्यात्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः
 स्यात्, न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति । यच्चाह आत्मीये स्मृतीन्ध्रप्रयत्नैः

कर्महेतुभिस्तत्मा कर्म करोतीति । न, तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकज्ञात् मिथ्याप्रत्यय-
निमित्तेष्टानिष्ठानुभूतत्रियाफलजनितसत्स्वरपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः ।
यथास्मिन् जमनि देहादिसत्ताभिमानरगद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्प्रत्यनु-
भवश्च, तथातीतेऽतीततरेऽपि जन्मनि इत्यनादिश्रवित्याकृत ससारोऽतीतोऽ-
नागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसम्याससादित्ताननिष्ठया आत्यतिर, ससा-
रोपम इति सिद्धम् । अधिग्राह्यत्वाच्च देशाभिमानस्य, तन्निवृत्तौ देहानुप-
पत्तेः ससारानुपपत्तिः । देहादिसत्तायां आत्माभिमानोऽविग्राह्यः । न हि
त्येके गवादिभ्योऽन्येऽहं मत्तन्मात्रे गवादय इति जानन्तानहमिति मन्यते
कश्चित् । ज्ञानस्तु स्थाणौ पुरुषस्मिन्नन्यदविवेकतो देहादिसत्तायां कुर्यादहं-
मिति प्रत्ययः, न विवेकता जानन् । यस्त्वात्मा वै पुननाभासीति पुनरेऽह-
प्रत्ययः, न तु ज्ञानजनस्त्वधनिमित्तो गौणः । गौणेन चात्मना भोगनादि-
व्यवसामर्थस्य न शक्यते कर्तुं, गौणसिद्धाभिध्या मुन्यसिद्धाभिध्यावन् ॥

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकृत्य गौणदेहेन्द्रियात्माभिः क्रियते च
इति चेत् । न, अधिग्राह्यतात्मकत्वात्तेषाम् । न च गौणा आत्मनो देहेन्द्रि-
यादयः । किं तर्हि ? मिथ्याप्रत्ययेनैव अनात्मनः सत आत्मत्वमापाद्यन्ते,
तद्भावं भावात्तदभाव चाभाधान् । अविवेकिना ह्यज्ञाभरात् शालानां
हृष्यते त्रीणोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसत्तायांऽहप्रत्ययः । न तु विवे-
किनः अन्योऽहं देहादिसत्तायादितिश्रवता तत्कारं देहादिसत्तायांऽहप्रत्ययो
भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययभावे अभासतत्कृत एव, न गौणः । पृथग्यहा
माणविशेषमात्राभ्यामर्थोऽहं सिद्धदेहसत्तयोराभिमाणवक्तव्योर्वा गौणः प्रत्ययः
शब्दप्रयोगो वा स्यात्, न अण्यमाणमामान्यविशयो । यन् न ध्रुतग्रामाण्या-
दिति । तत् न, तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् । प्रयत्नादिप्रमाणानुपपत्त्ये हि
विषयऽभिहोनादिश्रव्यमाधनग्रथे श्रुते प्रामाण्यं, न प्रयत्नादिविषये, अदृ-
ष्टदर्शनार्थविषयत्वात्प्राणस्य । तस्माच्च दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहप्रत्ययस्य देहा-
दिसत्तायां गौणत्व कल्पयितुं शक्यम् । न हि श्रुतेश्चनमापि क्षीतोऽभिप्रसन्नो

येति श्रुत्प्रामाण्यमुपैति । यदि भूयाञ्छीतोऽर्धप्रकाशो वेति, तथाप्यर्थान्तर-
श्रुतेर्विवाहित कल्प्य, प्रामाण्यान्यवानुसृजते, न तु प्रमाणान्तर्विरोध स्ववचन-
विरोध वा । कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवक्तृकत्वात्कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् ।
न, ब्रह्मविद्यायामर्थक्योपपत्ते ॥

कर्मविधिभूतित्वात् ब्रह्मविद्याविधिभूतेरपि अप्रामाण्यसंग इति चेत् ।
न, साधरप्रत्ययानुसृजते । यथा ब्रह्मविद्याविधिभूत्वा आत्मन्यनुसृजते देहादि-
संश्लेषेऽप्रत्ययैः साध्यते, तथात्मन्येवात्मवर्गातिर्न कदाचिन्त्येनचित्कथविदपि
याधिनु शक्या, ज्ञानात्यन्तरेण दक्ष्यते, यथागिरिण प्रसङ्गश्चेति । न चैव
यमविधिभूतेरप्रामाण्य, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोन्नीचरपूर्वप्रवृत्तिननस्य प्रत्य-
गात्माभिमान्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽप्युपायसोपेयसायतया
न्यूनमेव स्यात्, यथा अर्थेदाना विधिविशेषणाम्, लोकेऽपि बालोन्मत्ता
दानं पयश्चादौ पावयित्वे चूडार्चनार्थादिवचनम् । प्रसारात्तरम्भानां च
साक्षादेव न प्रामाण्यसिद्धिः, प्रागात्मजानादेशाभिमाननिमित्तप्रत्ययादिप्रामाण्य-
वन । यत्तन्मन्त्रे- स्वयमय्याप्रियमृणाऽप्यात्मा सन्निधिमन्त्रेण करोति, तदेव
च मुख्यं कर्तृत्वमात्मनः, यथा राजा मुख्यमानेषु योषेषु मुख्यत इति प्रसिद्धं
स्वयमप्युप्यमानोऽपि सन्निधानादेव नितः परामितश्चेति, तथा सेनापानेवाचैव
जनेति, त्रिपात्सत्पदश्च राज मेनापनेष ह्य । यथा क्वत्किर्म यजमा-
नस्य, तथा देशर्क्षना कर्म आमहृत स्यात् कल्हस्यात्मगामिशत् । यथा दा-
क्षामन्य लौहभ्रामयितृत्वादव्यापृतम्येव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चात्मन इति ।
तदसत्, ननु तं कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेऽप्रसङ्गमिति चेत् । न,
यत्प्रवृत्तीनां मुख्यम्यापि कर्तृत्वम्य दर्शनात् । राजा तावत्सव्यापारेणापि
चुष्यते, योधाना च योषयितृत्वे धनदाने च मुख्यमेव कर्तृत्वं, तथा जय-
पराजयपरोपयोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्वाये दक्षिणादाने च मुख्यमेव
कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतत्वं कर्तृत्वोपचारे च स गौण इत्यवगम्यते । यदि
मुख्यं कर्तृत्वं स्यात्तत्त्वज्ञानं नोपलभ्यते राजपञ्चमनप्रवृत्तीनां, तदा सन्नि-

धिमात्रेणापि कर्तृत्व मुख्य परिकल्प्येत, यथा भ्रामकस्य लोहभ्रमणेन, न तथा राजपञ्चमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते । तस्मान्मनिधिमात्रेण कर्तृत्व गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंबन्धोऽपि गौण एव स्यात् । न गौणेन मुख्य कार्यं निर्वह्यते । तस्मादसदेवैतद्दीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । यान्तिनिमित्तं तु सर्वमुच्यते, यथा स्वप्ने, मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिस्तानविच्छेदेषु सुषुप्ति-समाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाग्रन्थं उपलभ्यते । मग्नात् ज्ञानान्तिप्रत्ययनिमित्तं एवायं सत्कारभ्रमो, न तु परमार्थ, इति सम्प्रदर्शनादत्र तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥६६॥

सर्वगीताद्यान्मार्गमुपमहृत्य अस्मिन्नध्याये, विवेकतत्त्वान्ते, इह शास्त्रार्थ-
दाव्यायं संक्षेपत उपमहार कृत्वा, अधेयानां शास्त्रप्रदायविधिमाह—

इदं ते नानुपेक्षाय नानुपेक्षाय कदाचन ॥

न चानुभूतपदे वाच्यं न च मा योऽभ्यसूयति ॥६७॥

इदमिति । इह शास्त्रं ते तत्र हिताय मयोक्तं समासविच्छिन्नं जत
पक्षाय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन सम्यक्ते । तत्स्वित्तेऽप्यभक्त्याय
गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्याचिदप्यवस्थायां न वाच्यम् । भवस्तप-
स्यपि सन्नानुभूतयो भगति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मा वासुदेव
प्राकृत मनुष्य मत्वाभ्यसूयतात्मप्रदासादिदोषाध्यासोपपन्नेन मभेश्वरत्वमज्ञानज्ञ
सहते, असावप्ययोग्य, तस्मा अपि न वाच्यम् । भगवति अनमूवायुक्त्याय
तत्स्वित्ते भक्त्याय अनुभूते च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते । तत्र मेधा-
विने तत्स्वित्ते वा इत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् अनुभूतमनियुक्ताय तत्स्वित्ते तनु-
त्तय मेधाविने वा वाच्यम् । अनुभूतमनियुक्ताय न तत्स्वित्ते नापि
मेधाविने वाच्यम् । भगवत्यनुभूताय समस्तगुणरूपेऽपि न वाच्यम् ।
गुरुनुभूतमनियुक्ते च वाच्यमित्येषः शास्त्रप्रदायविधिः ॥६७॥

सप्रदायस्य कर्तुं पदमिदानीमाह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैर्विधास्यति ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

य इममिति । य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः
संवादरूपं प्रथमं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तैः मयि भक्तिमत्त्वाभिधास्यति वक्ष्यति,
प्रथमोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः, यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्महणात्
भक्तिमात्रेण केवलेन मास्त्रसंप्रदाने पापं भवतीति गम्यते । कथमाभिधास्यती-
त्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुणोः अच्युतस्य शुश्रूषा
मया क्रियते इत्येष कृत्वैत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यते एव
अमशयः अत्र सद्यो न कृतैव्यः ॥६८॥

निश्च—

न च तस्मान्मनुजेषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥

भविता न च मे तस्मादभ्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

न चेति । न च तस्माच्छ्रेष्ठप्रदायकतो मनुजेषु मनुष्याणां मध्ये
कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत्तमोऽभ्यः प्रियकृत्तमो, नास्त्येवे-
त्यर्थो वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्काले तस्मात् द्वितीयोऽभ्यः
प्रियतरो प्रियकृत्तरः भुवि लोकेऽस्मिन् ॥६९॥

योऽपि—

अध्ययते च य इमं धर्मं सवाङ्माधयैः ॥

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

अध्ययते इति । अध्ययते च पठिष्यति य इमं धर्मं धर्मादनपेतं
संवादरूपं प्रथमावयोः, तेनेदं कृतं स्यात्— ज्ञानयज्ञेन विधिजनोपाशुभाज-
साना यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वादिशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीता-
शास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते । फलविपरिणेत वा, देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यं
अस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पृथिवी स्यामेष्यमिति मे मम
मतिर्निश्चयः ॥७०॥

अथ श्रोतुरिदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च शृगुयादपि यो नर ॥

सोऽपि मुक्त शुभाहोक्तान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावान्श्रद्धावानोऽनसूयश्चासूयार्जित सत्तिम प्रथ
शृगुयादपि यो नर अपिशब्दात्किमुत्तरार्थजानना सोऽपि पापान्मुक्त शमा
न्यदास्तान् लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिभिर्यताम् ॥७१॥

शिवस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुक्षुया पृच्छति । तदग्रहणं ज्ञात
पुनप्राहयित्वाभ्युपायान्तरेण पाति प्रदुरभिप्राय । यन्नातरमास्थाय ज्ञाय,
कृतार्थं कर्तव्य इत्याचार्यधर्मं प्रदर्शितो भवति—

कश्चिन्नेतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानममोहं प्रणष्टस्ते धनय ॥७२॥

कश्चिदिति । कश्चिन्नेतन्मयोक्तं श्रुतं भवणेनावधारितं पार्थ, त्वयै
काग्रेण चेतसा चित्तेन, किं अप्रमादत । कश्चिदज्ञानममोहोऽज्ञाननिमित्त
समोहो विचित्तभाव अविवेक स्वाभाविक किं प्रणष्टः ? यदथाऽयं शास्त्र
भवणायास्तद्व, मम चोपदेशं यायाम प्रवृत्तं, ते तय धनय ॥७२॥

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्यथा त्वप्रसादान्मयाच्युत ॥

स्थितोऽस्मि गतसन्देहं करिष्ये वचने तव ॥७३॥

नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानं ममन्तेममाशानधत्तु मागर इव
हुस्तर । स्मृतिश्चाभतत्प्रविश्या लब्धा, यस्या गमान्मरप्रधीना विप्रमोक्ष,
त्वप्रसादात्तत्र प्रसादान्मया त्वप्रसादमाभिननाच्युत । अनेन मोहनाशप्रश्न
प्रतिवचनन सर्वशास्त्राध्यानान्ममेनावदवति निश्चित दाशिन भवति, यत्
ज्ञानात् मोहनाश आ मस्मृतिप्रभश्चेति । तथाच श्रुतौ अनात्मविच्छेदमा
त्युपन्यस्य ज्ञानमगनेन सर्वप्रधीना विप्रमोक्ष उक्त । “मिथ्ये हृदयप्रार्थि”
[मु २ ० ८] “तत्र को मोहः कः शोक एतन्मनुष्यतः” [द्वेग ३] इति

च मप्रवर्णः । अयेदानीं त्यक्त्वासने स्थितोऽस्मि यत्तत्सदेहो मुक्तमशयः । करिष्ये ध्वजं तव अहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थो, न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥७३॥

परिसमाप्तः । श्यम्भार्यः अयेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं मन्त्रय उवाच—
मेजय उवाच ।

इत्यहं वामुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

इत्यहमिति । इत्येकमहं वामुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवाद-
मिमं यथोक्तमश्रौष्य भुतधानस्मि अद्भुतमन्यनविरमवद्भुत रोमहर्षणं रोमाच-
रन्म ॥७४॥

त चेयम्—

व्यामप्रसादात् श्रुतयानिमं गुह्यतमं परम् ॥

योगं योगेश्वरात्कुण्डात्मन्नात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

व्यासेति । व्यामप्रसादात् ततोऽपि त्रिजगत्सुर्व्यमात् श्रुतयानिमं संवाद-
गुह्यतमं परं योगं, योगार्थं ज्ञानं त्रयोऽपि योगः, संवादमिमं योगमेव वा योगे-
श्वरात्कुण्डात्मन्नात्कथयतः स्वयं न परतरया ॥७५॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य मवादमिममद्भुतम् ॥

वेशवाहुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

राजप्रति । हे राजन्श्रुतयाऽहं, संस्मृत्य संस्मृत्य मवादमिममद्भुतं
वेशवाहुनयोः पुण्यं इमं भगवादपि पापदं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः
प्रतिक्षणम् ॥७६॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हेतुः ॥

विस्मयो मे महान्न राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

तच्चेति । तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हेतुर्विशेषरूपं विस्मयो मे
महान् हे राजन्, हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

किं यदुना—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥

तत्र श्रीर्विजयो मूर्तिर्भूता नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमद्भारते इतिसाहस्रपा सहिताया वैयासिक्या भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषसु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्ष-
संन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्स्थाने योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरः तत्प्रमयत्वात्सर्व-
योगशीलस्य, कृष्णा, यत्र पार्थो यस्मिन्स्थाने धनुर्धरो गाण्डीवज्रश्च, तत्र श्रीस्तस्मिन्-
स्थावताना पक्षे विजयः तत्रैव मूर्तिः अथो विशेषो विस्तारो मूर्तिः धृता अव्य-
भिचारिणी नीतिर्नयः, इत्येव मतिर्ममेति ॥७८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजशङ्कराचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृते श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टा-
दशोऽध्यायः ॥१८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं समाप्तम् ।

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाद्यचरणप्रतीकवर्णानुक्रमः ।

—ॐॐॐॐॐॐॐॐ—

अ.		अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम्	१२.११
अकीर्तिं चापि भूतानि	२.२४	अभेद्यते च य इमम्	१८.७०
अक्षरं ब्रह्म परमम्	८. ३	अनंतविजय राजा	१.१६
अक्षराणामकारोऽस्मि	१०.३३	अनंतथास्मि नागानाम्	१०.२९
अमिज्जोतिरहः शुक्रः	८.२४	अनन्यचैताः सततम्	८.१४
अच्छद्योऽयमदास्योऽगम्	२.२४	अनन्याध्वित्यन्तो माय्	९.२२
अजोऽपि सन्नय्ययात्मा	४. ६	अनयोः शुचिर्दक्षः	१२.१६
अज्ञाध्याध्यानश्च	४.४०	अनादिस्वाभिर्गुणैर्गन्वान्	१३.३१
अत्र शरा महेष्वासाः	१. ४	अनादिमथ्यान्तमवन्त	११.१९
अथ केन प्रयुक्तोऽयम्	३.३६	अनाधितः कर्मफलम्	६. १
अथ चित्त समाधातुम्	१२. ९	अनिष्टमिष्ट मिथ च	१८.१२
अथ चेत्त्वमिमं धर्ममम्	२.३३	अनुद्वेगकर वाङ्मयम्	१७.१५
अथ चैन नित्यजातम्	२.२६	अनुबध क्षय हिंसाम्	१८.२५
अथवा योगिनामेव	६.४२	अनेकचित्तविभ्रान्ताः	१६.१६
अथवा बहुनैतेन	१०.४२	अनेकयाहूदरवक्त्रनेत्रम्	११.१६
अथ ध्वस्त्यनान्दृष्ट्वा	१.२०	अनेकवक्त्रनयनम्	११.१०
अथेतदप्यशक्तोऽसि	१२.११	अन्तकाले च मामेव	८. ५
अदृष्टपूर्वं हृषिकोऽस्मि	११.४५	अन्तवत्तु फल तेषाम्	७.२३
अदेशकाले यद्दानम्	१७.२२	अन्तवन्त इमे देहाः	२.१८
अद्वेष्टा सर्वभूतानां	१२.१३	अभद्राविन्तभूतानि	३.१४
अधर्म धर्ममिति या	१८.३२	अन्ये च बहवः शूराः	१. ९
अधर्माभिभवात्कृष्ण	१ ४१	अन्ये त्वेवमज्ञानन्तः	१३.२५
अधयोर्व्य प्रयुक्तास्तस्य	११. २	अपरं भवतो जन्म	४. ४
अधिभूतं धरो मावः	८. ४	अपरे नियताहाराः	४.२०
अधियज्ञः कथं को ल	८. २	अपरेयमितस्त्वन्याम्	७. ५
अधिष्ठानं तथा कर्ता	१८.१४	अपर्याप्तं तदस्माकम्	१.१०

एवमुक्त्वा ततो राजन्
एवमुक्त्वा ह्योकेषाम्
एवमेतद्यथा च त्वम्
एव परपराप्राप्तम्
एव प्रवर्तितं चकम्
एव बहुविधा यता
एव युद्धे पर युद्धा
एव सततयुक्ता ये
एव ज्ञात्वा हृण कर्म
एषा नैऽभिहिता सांख्ये
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ
ओं.

शोभियेकाक्षरं ब्रह्म
ॐ तत्सदिति निर्देशो
कः.

कच्चित्तोभयविभ्रष्टः
कच्चिदेतच्छुन पार्थ
कच्चलवगान्युत्थः
कथं न हेयमहमाभिः
कथं भीममहं सद्यो
कथं विद्यामहं योगिन्
कर्मजं युद्धियुक्ता हि
कर्मणः सुहृत्स्याहुः
कर्मणैव हि समिद्धम्
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्
कर्मण्यकर्म यः पश्येत्
कर्मण्येवाधिकारस्ते
कर्म ब्रह्मोद्भव विद्मि

११. ९	कर्मोदियाणि सयम्य	३. ६
२. ९	कपेयतः शरीरस्थम्	१०. ६
११. ३	कविं पुराणमनुशा०	८. ९
४. २	कस्माच्च ते न नमेरा	११. ३७
३. १२	कांक्षत कर्मणा लिप्तिम्	४. १३
४. २२	काम एष क्रोध एष	२. ३७
३. ४२	काममोषविशुक्तानाम्	५. २६
१२. १	काममात्रेभ्य दुष्पूरम्	१६. १०
४. १५	कामात्मानं स्वर्गपरा	२. ४३
२. ३९	कामस्तेर्ल्लेहज्ञाना	७. २०
२. ७२	काम्यार्ता कर्मणा	१८. २
	कायेन मनसा युद्धया	५. ११
८. १३	कार्पण्यदोषोपहतः	२. ७
१३. २३	कार्यकरणकर्तृत्वे	१३. २०
	कार्यामिषेव यत्कर्म	१८. ९
	कालोऽस्मि लोकक्षयः	११. ३२
६. ३८	काश्यथ परमेष्वास	१. १७
१८. ७२	किरातिनं गदिव चक्रः	११. ४६
१७. ९	किरातिनं गदिनं चक्रिः	११. १७
१. ३९	किं कर्म किमकर्मेति	४. १६
२. ४	किं तद्गन्तं किमन्ध्यात्मम्	८. १
१०. १७	किं पुनर्ज्ञाना पुनरा	९. ३३
२. ५१	कुतस्त्वा कश्मलमिदम्	२. २
१४. १६	कुञ्क्षते प्रणश्यति	१. ४०
३. २०	कृपया परवातिशो	१. २८
४. १७	कृपिगौरक्षवाणिज्यम्	१८. ४४
४. १८	कैर्लोर्ल्लान्गुणानेतान्	१४. २१
२. ४७	कौधाद्रवाति समोद्.	२. ६३
३. ११	क्लेशोऽधिकनरलोपाम्	१२. ५

हेव्यं मा स्म गमः पार्थ	२. ३	तच्च सम्मृत्य सम्मृत्य	१८.७७
दिप्र भवति धर्मोन्मा	९.३१	ततः शस्त्राश्च भव्यं	११३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३.३४	ततः श्रेयैर्हयैर्युक्ते	१.१४
क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि	१३. २	ततः स विस्मयाकिष्टो	११.१४
ग.		तत्त्वावेतु महाबाहो	३.२८
रत्नगन्धस्य मुक्तस्य	४.९३	तत्र त बुद्धिसयोगम्	६.४३
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षा	९.१८	तत्र मत्त निर्मलत्वान्	१४. ६
गार्डं य जमने हस्तात्	१.३०	तत्रापश्यत्स्थितान्वार्यः	१.२६
गामाविश्य च भूतानि	१७.१३	तत्रैकस्थ जगत्कृत्स्नम्	११.१३
गुण नेनानतास्य श्रान्	१४.२०	तत्रैकप्र मन कृत्वा	६.१२
गुस्नहत्वा हि महानु०	२. ५	तत्रैव सति कर्तारम्	१८.१६
च.		तत्क्षेत्रं वचन यादृक्च	१३. ३
चक्षुः हि मनः कृष्ण	६.३४	तदित्यनभिसंघाय	१७.२५
चतुर्विधा भजन्ते माम्	७.१६	तद्युद्धयस्तदात्मानः	५.१७
चातुर्वर्ण्यं मया ऽष्टम्	४.१३	तद्विद्धि प्रणिपातेन	४.३४
चित्तामपरिमेषा च	१६.११	तपरिवर्धोऽधिष्ठी योर्गी	६.४६
चेतसा सर्वकर्माणि	१८.५७	तपाम्यहमह कर्मम्	९.१९
ज.		तमस्त्वज्ञान न विद्धि	१४. ८
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४. २	तमुवाच हृषीकेश	२.१०
जरामरणमोक्षाय	७.२९	तमेव शरण गच्छ	१८.६२
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२.२०	तस्माच्छान्त् प्रमाण ते	१६.२४
जितात्मनः प्रशान्तस्य	६. ७	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११.४४
ज्ञानयज्ञेन चाप्यग्नये	९.१५	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	३.४१
ज्ञानविज्ञानतृप्त रत्ना	६. ८	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो०	११.१३
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५.१६	तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८. ७
ज्ञान कर्म च कर्ता च	१८.१९	तस्मादसक्त सततम्	३.१९
ज्ञान तेऽहं सविज्ञानम्	७. २	तस्मादज्ञानसंभूतम्	४.४२
ज्ञान ज्ञेय परिज्ञाना	१८.१८	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७.२४
ज्ञेयः स नित्यसन्धासी	५. ३	तस्माद्यस्य महाबाहो	२.६८
ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३.१२	तस्माद्गार्हा वय इनुम्	१.३७
ज्यायमी चेत्कर्मणस्ते	३. १	तस्य सज्जनपद्वर्णम्	११२
ज्योतिषामपि तज्ज्यो०	१३.१७	त विद्यातदुःखसंयोगम्	६.२३
त.		त तथा कृपयाविष्टम्	२. १
ततः पद तत्परिमा०	१५. ४	तान्ह द्विषतः कृपान्	१६.११

तानि सर्वाणि सयम्प	२.६१	देवी ह्येषा गुणमयी	७.१४
तुल्यनिदास्तुतिर्भावी	१२.१९	देवि सपदिमोक्षाय	१६. ५
नेत्र धमा धृति शौ०	१६. ३	दोषरतैः कुरुक्षेत्राणाम्	१.४३
ने ॥ भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	९२१	द्यावापृथिव्योरदि०	११.२०
तेषामह गमुदता	१२ ७	द्युत छलयतामस्मि	१०.३६
तेषामेवानुक्त्यर्थम्	१० ११	दृश्यतास्तपोयता.	४.२८
मया ज्ञानं नियुक्त	७ १७	द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१.१८
तेषा मन्त्रतुक्त ना	१० १०	द्रुण च भीष्म च	११.३४
त्यक्त्वा कर्मफलमगम	४.२०	द्राविमो पुरुषो लोके	१५.१६
त्याज्यं दोषवन्निषेके	१८ ३	द्रा भूतसर्गो लोके	१६. ६
निर्भिर्गुणमैर्भावं	७ १३	धर्मज्ञेन कुरुक्षेत्रे	१. १
त्रिविधा भवति श्रद्धा	१७ २	धर्मो रक्षितस्तथा कृष्णः	८.२५
त्रिविध नरकस्थेदम्	१८ २१	धूमेनाविपते वक्रिः	३.३८
त्रैगुण्यविषया वैरा	२ ४१	धृत्या यया धारयते	१८.३३
त्रैविद्या मां सोमरा	९ २०	धृष्टकेतुश्चेकितान	१. ५
त्वमथर परम वेदि०	११ १८	ध्यानेनात्मनि पश्य०	१३.२४
त्वमादिदेव पुरय	११ ३८	ध्यायतो विषयानुषवः	२.६२
दु०		न.	
दृष्टो दमयन्तामस्मि	१० ३८	न कर्तृत्वं न कर्माणि	५.१४
द्वनो द्वयोऽभिमानाय	१६. ४	न कर्मणामनारम्भात्	३. ४
द्वाराकरालानि च ते	११ २५	न काक्षे विजयं कृष्ण	१.१२
दातव्यमिति यदानम्	१७ २०	न च तस्मान्मनुष्येषु	१८ ६९
दिवि सूर्यमन्त्रमथ	११ १२	न च मत्स्यानि भूतानि	९. ५
दिव्यमान्याश्च धरम्	११.११	न च मां तानि कर्माणि	९. ९
दुःखमियेव मन्त्रकर्म	१८. ८	न चैनद्रिप कतरश्रो	२. ६
दुःखेधनुस्त्रिमना.	२.५६	न जायते म्रियते वा	२.२०
दूरेण शबर कर्म	२.४९	न तस्मिन् पृथिव्या वा	१८.४०
दृष्ट्वा तु पांडवानीकम्	१. २	न तद्भासयते सूर्यो	१५. ६
दृष्ट्वा मानुष रूपम्	११.५१	न त्वेवाह जातु नासम्	११. ८
देवादिमगुरुशत्रु०	१७.१४	न द्वेष्टपुत्रशत्रु कर्म	२.१२
देवान्भावयतानेन	३.११	न प्रकृष्येद्विय प्राप्य	१८.१०
देही नित्यमवध्योऽयम्	२.३०	न युद्धेभेद जनयेत्	५२०
देहिनोऽस्मिन्यया देहै-	२.१३	नमः सृष्ट दातमने०	३.२६
देवमेवापरे यज्ञम्	४.२५		११.२४

नमः पुरस्तादथ पृष्ठ०
 न मा कर्माणि लिपन्ति
 न मा दुष्कृतिनो मुञ्जा
 न मे पार्थास्ते कर्ते०
 न मे विदुः सुरगणा
 न रूपमस्येद तथो०
 न वेदशब्दभयने,
 नष्टो मोह स्मृतिर्ल० वा
 नहि कश्चित्क्षणमपि
 न हि देहभृता शक्यम्
 न हि प्रपद्यामि ममा०
 न हि क्षानेन सदृशम्
 नात्यभक्तस्तु योगोऽस्ति
 नादत्ते कस्यचित्पापम्
 नान्नोऽस्ति मम दि०
 नान्य गुणेभ्य कर्तारम्
 नासतो विद्यते भाव
 नास्ति बुद्धिर्युक्तस्य
 नाह प्रकाश तर्कस्य
 नाह बर्देन तपसा
 निमित्तानि च पद्यामि
 नियन्त्य तु सन्शय
 नियत कृह कर्म त्वम्
 नियन् सगरहितम्
 निराशीर्यतचित्तारम्भा
 निर्मानमोहा जितसग०
 निश्चयं शृणु मे तव
 निहत्य धार्तराक्षस
 नेहाभिक्रमनाशी-स्ति
 नैते सती पार्य जानन्
 नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि
 नैव किंचित्करोमीति
 नैव तस्य कृतेनार्यो

प.

११४० पर्वेनानि महाबाहो
 ४.१४ पत्र पुत्र फल तौयम्
 ७.१५ परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो
 ३.२२ पर प्रद्व पर धाम
 १०.२ पर भूय प्रवक्ष्यामि
 १५.३ परित्राणाय साधूनाम्
 ११.८८ पवन पवतामरिम
 १८.७३ पश्य मे पार्थ रूपाणि
 ३.५ पश्यादित्यान्वम्०
 १८.११ पश्यामि देवास्तव देव
 २.८ पश्येता पांडुपुत्राणाम्
 ४.३८ पाचजन्य हृषीकेशो
 ६.१६ पार्थ नरेह नामुत्र
 ५.१५ पिनासि लोहस्य चरा
 १०.४० पिताहमस्य जगनो
 १४.१९ पुण्यो राव पृथिव्या च
 २.१६ पुश्य प्रकृतिस्थो हि
 २.६६ पुश्य स पर पार्थ
 ७.१५ पुरोधसां च मुपय मा
 ११.५३ पूर्वाभासेन तेनैव
 १.३१ पृथक् वेन तु यज्जानम्
 १८.७ प्रकाश च प्रशस्ति च
 ३.८ प्रकृति स्वामवष्टभ्य
 १८.२२ प्रकृतैर्गुणसमूहा
 ४.२१ प्रकृत्यैव च कर्माणि
 १५.५ प्रजहाति यदा कामान्
 १८.४ प्रयनाद्यतमानस्तु
 १.३६ प्रधानकाले मनसा
 २.४० प्रलयविस्तृतजन्म
 ८.२७ प्रशस्ति च निशस्ति च
 २.२३ " " "
 ५.८ " " "
 ३.१८ प्रशान्तमनस ह्येनम्
 प्रसांतात्मा वित्तवर्मी

१८.३
 ९.२६
 ८.२०
 १०.२२
 १४.१
 ४.८
 १०.३१
 ११.९
 ११.६
 ११.१५
 १.३
 ११.५
 ६.४०
 ११.४३
 ९.१०
 ७.९
 १३.२१
 ८.२२
 १०.२४
 ६.४४
 १८.२१
 १४.२३
 ९.८
 ३.१७
 ३.२९
 १३.१९
 २.५५
 ६.४५
 ८.१०
 ५.९
 १६.७
 १८.३०
 ६.२७
 ६.१४

प्रमादे सर्वदुःखानाम्
प्रसादयामि देव्या०
प्राप्य पुण्यवृत्तां लो०
य.

वपुःस्थितमनस्तस्य
क्षन्तं बलवतीं चाहम्
बहिरन्तश्च भूतानाम्
बहुनां जन्मनामन्ते
यद्गुणि मे ध्येयतामि
बाह्यगोचरमक्षय्यमा
धीनं मां सर्वभूतानां
सुद्विषुषो बहर्नाह
सुदिर्ज्ञानमयमोह
सुद्वेभद धूर्तध्वज
सुदया विमुदया युक्तो
बृहन्मान तया गात्राभ्यु
मन्त्राणां हि प्रनिष्ठा हम्
मद्व्याधाय कर्माणि
मद्व्यभक्त प्रमत्तामा
मद्व्याप्य मन्त्र हवि
माद्व्याप्यशिवविशाम्
म.

भक्त्या त्वन्मया शक्य
भक्त्या मामभिमानानि
मयादत्तापराधम्
भक्त्यान्मया कर्णश्च
भक्त्यान्मया हि भूतानाम्
भक्त्यान्मया प्रमुक्तः
भूतग्रामः स एवाहम्
भूमिगोपानां बाहु-
भुज एव महाबाहो
भोत्तार मन्त्रपरमात्मा
भोर्गर्भप्रगल्भानाम्
म.

२.६५ मच्चित्तः सर्वदुर्माणि
१०.३० मच्चित्ता मद्गतप्राणाः
६४१ मन्त्रमन्त्रमन्त्रपरमो
मत्तः परतरं नान्यत्
६.६ मद्गुणद्वय परमम्
७.११ मनःप्रसाद सौम्यत्वम्
१३.१५ मनुष्याणां सहस्रेषु
७.१९ मन्मथा भव मद्गती
४.५ " " "
५.२१ मन्त्रस्य यदि तच्छब्दयम्
७.१० मम योनिर्महद्गुण
२.५० ममैवांशो जीवन्मोके
१०.४ मया ततमिदं सर्वम्
१८.२९ मयाशब्देन प्रकृतिः
१८.५१ मया प्रमत्तेन तवा०
१०.३५ मयि चानन्धयोगेन
१४.२७ मये सर्वाणि कर्माणि
५.१० मयावेक्ष्य मनो मे माम्
१८.१४ मयासक्तमनाः पार्थ
४.२४ मयाैव मन आधत्स्व
१८.४१ महर्षयः समं पूर्वं
महर्षेणां भृगुराहम्
११.५४ महात्मानस्तु मां पार्थ
१८.५५ महाभूतान्महत्वारो
२.३५ मा ते ध्याया मा च
१.८ मात्रास्तर्शस्तु कीर्त्येय
११.२ मानापमानयोस्तुन्यः
१.२५ मामुपेय पुनरेनम्
८.१९ मां च योऽध्यभिबोधि
७.४ मां हि पार्थ ध्यायन्निभ्य
१०.१ मुक्तमनोऽनहदादी
५.२९ मूढमादेषान्मनो यन्
२.४४ मृत्युः सर्वहरपाहम्
मोषात्ता मोषकर्माणो

१८.५८
१०.९
११.५१
७.७
११.१
१५.१६
७.३
१.३४
१८.६५
११.४
१४.३
१५.७
९.४
९.१०
११.४७
१२.१०
३.१०
१२.२
७.१
१२.८
१०.६
१०.३५
९.१३
१२.५
११.४९
७.१४
१४.२५
८.१५
१४.२६
९.३२
१८.२६
१७.१९
१०.३४
९.१२

य.

य इद परम शुभम्	१८. ६८	यदग्रे नानुबधे च	१८. ३९
य एन वेत्ति हन्तारम्	२. १९	यदहकारमाश्रित्य	१८. ५९
य एव वेत्ति पुष्टम्	१३. २३	यदसुर वेदविदो	८. ११
यच्चापि सर्वभूतानाम्	१०. ३९	यदा ते मोहकलिलम्	२. ५२
यच्चावद्वासार्यमस०	११. ४२	यदाद्रित्यगत तेजो	१५. १२
यजन्ने सारिवरा देवा०	१७. ४	यदा भूतपृथग्भावम्	१३. ३०
यतो दानं तपः कर्म	१८. ५	यदा यदा हि धर्मस्य	४. ७
यशसिष्ठामृतभुजो	४. ३१	यदा विनियत चित्तम्	६. १८
यशसिष्ठाग्निः सन्तो	३. १३	यदा सखे प्रवृद्धे तु	१४. १४
यजार्थात्कर्मणोऽन्यथा	३. ९	यदा सहरते चायम्	२. ५८
यत्रै तपनि दाने च	१७. २७	यदा हि मेदियार्थेषु	६. ४
यज्ज्ञात्वा न सुरमोहम्	४. ३५	यदि मामप्रतीकारम्	१. ४६
यतनो ह्यपि कीलेय	२. ६०	यदि ह्यह न वर्नेय	३. २३
यतन्तो योगिनश्चनम्	१५. ११	यदच्छया चोपपन्नम्	२. ३२
यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम्	१८. ४६	यदच्छालाभसतुथे	४. २२
यत्तद्विद्यमनोमुदिः	५. २८	यदादावरति श्रेष्ठ	३. २१
यतो यतो विश्वरति	६. २६	यदाद्भिर्भूतमसत्त्वम्	१०. ४१
यत्करोषि यदश्राप्ति	९. २७	यद्यप्येते न पश्यन्ति	१. ३८
यत्तमे विपमिव	१८. ३७	यदा तु धर्मकामार्पणम्	१८. ३४
यत्तु कामेभ्युक्ता कर्म	१८. २४	यदा धर्ममधर्म च	१८. ३१
यत्तु कृत्स्नवदैकस्मिन्	१८. २२	यदा स्वप्न भय शोकम्	१८. ३५
यत्तु प्रत्युपकारार्थम्	१७. २१	यत्स्विद्विद्याणि मनसा	३. ७
यत्न काले त्वनादृति०	८. २३	यस्मात्सुरमनीतोऽहम्	१५. १८
यत्र योगेश्वरः कृष्णो	१८. ७८	यस्मिन्नेदिजते लोकौ	१२. १५
यतोपमेते चित्तम्	६. २०	यस्य नाहङ्गतो भावो	१८. १७
यत्साख्यैः प्राप्यते	५. ५	यस्य सर्वे समारम्भाः	४. १९
यथाकाशस्थितो नित्य	९. ६	य य वापि स्मरन्भावम्	८. ६
यथा दीपो निवानस्यो	६. १९	य लब्ध्वा चापर लाभम्	६. २२
यथा नदीनां बहवोऽ०	११. २८	य संन्यासमिति प्राहुः	६. २
यथा प्रकाशयत्येकः	१३. ३३	य हि न व्यथयन्त्येते	२. १५
यथा दीप्त ज्वलनम्	११. २९	यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	१६. २३
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	१३. ३२	यः सर्वत्रानभिरेहः	२. ५७
यथैवासि समिद्धोऽग्निः	४. ३७	यातयामं गतरसम्	१७. १०
		या निशा सर्वभूतानाम्	२. ६९

याति देवव्रता देवान्
 यामिमो पुथिना वाचम्
 यावत्सजायते किञ्चित्
 यावदेतातिरिक्तेऽहम्
 यावानर्थ उदपाने
 युक्तः कर्मफल त्यक्त्वा
 युक्ताहारविहारस्य
 युजन्तेव सदाऽऽरमानम्
 युजन्तेव मदाभान
 युधान्युध विकान्तः
 यच्च सास्त्रिणा भावा,
 ये तु धर्माभूतमिदम्
 ये तु सर्वाणि कर्माणि
 ये त्वक्षरमनिर्देश्यम्
 ये त्वेतदन्यसूयन्तो
 येऽप्यन्यदेवताभक्ता
 ये मे मनामेदं नियम्
 ये यथा मा प्रपद्यन्ते
 ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य
 येवामर्थे कश्चिन् नो
 येषां त्वन्तगत पाप
 ये हि सस्पर्शजा भोगाः
 योगयुक्तो विशुद्धात्मा
 योगसंन्यस्तकर्मणम्
 योगस्थः कुरु कर्माणि
 योगिनामपि सर्वेषाम्
 योगी युज्जीत सततम्
 योगस्यमानानवेक्षेऽहम्
 यो न हृष्यति न द्वेष्टि
 योऽन्तःसुखोऽन्तराश्रम
 यो मामजमनादिं च
 यो मामेवमसमूहो
 यो मां पश्यति सर्वत्र
 यो यो यां यां तनु भक्तः

१. २५	योगस्य योगस्त्वया प्रोक्तः	६.३३
२. ४२	र.	
१३. २६	रजस्तमध्यामिभूय	१४.१०
१. २२	रजसि प्रलय गच्छा	१४.१५
२. ४६	रजो रागान्मक् विद्धि	१४. ७
५ १२	रगोऽहमप्यु कीन्तेय	७ ८
६ १७	रागद्वेषवियुक्तस्तु	२.६४
६. १५	रागी कर्मफलप्रेप्सुः	१८.२७
६.२८	राजन्मस्मृत्य	१८.७६
१. ६	राजविद्या राजगुह्यम्	९. २
७.१२	रुद्राणां शङ्करश्चास्मि	१०.२३
१२.२०	रुद्राणि या नसवो ये च	११.२२
१२ ६	रुर महत्ते बहुवक्त्र०	११.२३
१२. ३	ल.	
३.३२	लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणम्	५.२५
९.२३	लेलिहसे प्रसमान.	११.३०
३.३१	लोकेऽस्मिन्दिविश	३. ३
४.११	लोभः प्रगतिरारभः	१४.१२
१७. १	च.	
१.३३	क्लृप्तमहत्स्वशेषेण	१०.१६
७.२८	क्लृप्ताणि ते त्वरमाणा	११.२७
५.२२	वायुर्यमोऽमिर्वेदगः	११.३९
५. ७	वासासि जीर्णानि यथा	२.२२
४.४१	विद्याविनयसंपत्ते	५.१८
२.४८	विधिर्हीनममृष्टाक्षम्	१७.१३
६.४७	विविक्तसेवी लज्जशी	१८.५२
६.१०	त्रिषया विनिवर्तन्ते	२.५९
१.२३	विषयेन्द्रियसयोगात्	१८ ३८
१२.१७	विस्तरेणात्मनो योगम्	१०.१८
५ २४	विहाय कामान्य.	२.७१
१०. ३	वीतरागभयक्रोधाः	४.१०
१५.१९	वृष्णीनां वायुदेवोऽस्मि	१०.२७
६.३०	वेदानां सामवेदोऽस्मि	१०.२२
७.२१	वेदाविनाशिनं निव्यम्	२.२१

वेदाह समतीतानि	७.२६	सत्यं रजस्तम इति	१४. ५
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु	८.२८	सत्त्व मुखे गजयनि	१४. ९
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	९.४१	सत्वात्सजायते ज्ञानम्	१४.१७
व्याभिधेयेव वाङ्मने	३. २	सत्त्वानुष्णा सर्वस्य	१७. ३
व्यासप्रगादाच्छुनवान्	१८.७५	सदृश चेष्टने स्वस्थाः	३.३३
श.		सद्रावे साधुभावे च	१७.२६
शक्नोर्नाहैव यः सौकुम्	५.२३	समदुःखमुख स्वस्थः	१४.२४
शर्मेः शर्मेहारमेव	६.२५	सम कायशरीरिर्ग्रीवम्	३.१३
शमो दमस्तपः शौचम्	१८.४२	सम पश्यन्ति सर्वत्र	१३.२८
शरीर मयवाप्तोति	१५. ८	सम सर्वेषु भूतेषु	१३.१७
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्	१८.१५	समः शत्रां च मित्रे च	१२.१८
शुद्धशुद्धे गती ह्येति	८.२६	समो ह सर्वभूतेषु	९.२९
शुचौ देवो प्रतिष्ठाप्य	६.११	सर्गाणामादिरन्ध्र	१०.३२
शुभाशुभफलैरेवम्	९.२८	सर्वकर्माणि मनसा	५.१३
शौर्यं तजो धृतिर्दक्षिणम्	१८.४३	सर्वकर्माण्यपि सदा	१८.५६
अहमा परमा तत्तम्	१७.१०	सर्वगुणानम भूय.	१८.६४
अद्वावाननमूयध	१८.७१	सर्वेन पाणिपाद तत्	१३.१३
अद्वावातनने ज्ञानम्	४.३९	सर्वद्वाराणि सयम्य	८.१२
अतिविप्रतिपत्ता तै	२.५३	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४.११
अपान् द्रव्यमवाद्यजात्	४.३३	सर्वधर्मान्तरित्यज्य	१८.६६
अपान् स्वधर्मो विगुणः	३.३५	सर्वभूतस्वमात्मानम्	६.२९
अपान् " " "	१८.४७	सर्वभूतास्थित यो माम्	६.३१
अपान् दि ज्ञानमपान्	१२.१२	सर्वभूतानि कान्तेय	९. ७
अपान् दीर्घादियान्ये	४.२६	सर्वभूतेषु येनैकम्	१८.२०
अपान् चक्षुः शरीरं च	१९. ९	सर्वमेतत्त मन्ये	१०.१४
अपान् मुद्गधैव	१.२७	सर्वबोधिषु कतिपय	१४. ४
स.		सर्वस्य चाह हृदि	१५.१५
स एवायं मया तेऽद्य	४. ३	सर्वार्णोदियकर्माणि	४.२७
सक्ताः कर्माणिदिदृशः	३.३५	सर्वेदियगुणाभासम्	१३.१४
सखेति मत्वा प्रथमम्	११.४१	सहज कर्म कौतेय	१८.४८
सोपो धार्तराष्ट्रानाम्	१.१९	सहयताः प्रजाः सृष्ट्वा	३.१०
तत कौर्तियन्तो माम्	९.१४	सहस्रयुगपर्यतम्	८.१७
तया अद्वाया युक्तः	७.२२	सकरो नरकार्यव	१.४२
त्कारमानपूजार्थम्	१७.१८	सकल्पप्रमत्तान्क्रामान्	६.२४

संतुष्टः सततं योगी
साधनयम्यैत्रियधामम्
मन्यामस्तु महाबाहो
मन्यासस्य महाबाहो
सन्दासः कर्मयोगश्च
साधिमृताधिदेव माम्
सांख्ययोगी पृथग्बालाः
मिद्धि प्राप्ता यथा
मीदृनि मम गात्राणि
सुखदुःखे समे कृत्वा
सुखमात्यन्तिकं यत्तत्
सुखं त्विदानीं त्रिविवम्
सुदुर्दर्शमिदं रूपम्

१२. १४	मुक्तमित्रायुदामिन०	६. ९
१२. ४	स्याने ह्यीकेश तव	११. १६
५. ६	म्यिनप्रसूत्य का मापा	२. ५४
१८. १	सार्धान्नुवा बहिर्वाद्यान्	५. २७
५. २	स्वधर्ममणि चावेष्ट	२. ३१
७. ३०	समावजेन कोनेय	१८. ६०
७. ४	स्वयमेवात्मना मानन्	१०. १५
१८. ५०	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८. ४५
१२९	ह.	
२. ३८	हो वा प्राप्स्यसि	२. ३७
६. २१	हन्त ते कथयिष्यामि	१०. १९
१८. ३६	हन्त ते कथयिष्यामि	१०. १९
११. ५२	ह्यीकेशं तदा वाक्यम्	१. २१

